ISBN: 978-966-991-507-8
9 789669 915078

Історія України

2026

9

Оріон

Історія України

9

Історія України

Підручник для 9 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
Оріон
2026

УДК 94(477)*кл9(075.3)
І-90

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(*наказ Міністерства освіти і науки України від 27.01.2026 № 110*)

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Підручник розроблено за модельною навчальною програмою «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авторський колектив програми: Бурлака О. В., Желіба О. В., Павловська-Кравчук В. А., Худобець О. А., Черкас Б. В., Щупак І. Я.)

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ ПІДРУЧНИКА:
Ігор Щупак (*Дніпро*);
Олена Бурлака (*Городище, Черкаська обл.*); *Наталія Власова* (*Дніпро*);
Єгор Врадій (*Дніпро*); *Кирило Галушко* (*Київ*); *Ігор Гирич* (*Київ*);
Олександр Добржанський (*Чернівці*); *Віталій Дрібниця* (*Біла Церква, Київська обл.*);
Олександр Желіба (*Ніжин, Чернігівська обл.*); *Ігор Кривошея* (*Умань, Черкаська обл.*);
Ігор Кочергін (*Дніпро — Львів*); *Ірина Піскарьова* (*Дніпро*);
Дмитро Секиринський (*Запоріжжя*); *Борис Черкас* (*Київ*); *Валентина Шандра* (*Київ*)

За науковою редакцією проф. *Валентини Шандри*

Інтерактивний електронний додаток до підручника розміщено на освітній платформі FAINO

Електронний додаток: реєстрація
https://faino.school/

Електронний додаток: пряме посилання
https://qr.orioncentr.com.ua/Xb6Fa

Щупак І. Я., Бурлака О. В., Власова Н. С., Врадій Є. А., Галушко К. Ю., Гирич І. Б., Добржанський О. В., Дрібниця В. О., Желіба О. В., Кривошея І. І., Кочергін І. О., Піскарьова І. О., Секиринський Д. О., Черкас Б. В., Шандра В. С.
І-90 «Історія України» : підруч. для 9 класу закладів загальної середньої освіти / Київ: УОВЦ «Оріон», 2026. — 288 с. : іл.
ISBN 978-966-991-507-8 **УДК 94(477)*кл9(075.3)**

© І. Я. Щупак, О. В. Бурлака, Н. С. Власова, Є. А. Врадій, К. Ю. Галушко, І. Б. Гирич, О. В. Добржанський, В. О. Дрібниця, О. В. Желіба, І. І. Кривошея, І. О. Кочергін, І. О. Піскарьова, Д. О. Секиринський, Б. В. Черкас, В. С. Шандра, 2026

ISBN 978-966-991-507-8
© УОВЦ «Оріон», 2026

Шановні дев'ятикласники й дев'ятикласниці!

У 9 класі ми продовжимо мандрівку сторінками історії України. Цьогоріч поринемо у світ історії Нового часу, вивчення якої має велике значення для розуміння закономірностей розвитку України в сучасну епоху.

Історія українських земель за Нового часу нерозривно пов'язана із загальносвітовими процесами, тому важливо з'ясувати взаємозв'язок подій в Україні з подіями у світі.

У підручнику ми прагнули показати зв'язок подій минулого із сьогоденням, адже історія впливає на нього. Багато подій та явищ кінця XVIII — початку XX ст. мають своє продовження в наші дні, інколи вони навіть визначають теперішнє життя суспільства.

Упорядкуванню матеріалу з вивчення історії сприятимуть такі рубрики:

Поміркуймо! **Думки істориків** **Факт чи фейк?**
Варто запам'ятати **Читаємо й розуміємо**
Історичні подробиці **Діємо: практичні завдання**
Постать в історії **Свідчать документи**

Матеріали рубрик доповнюють основний текст цікавинками, історичними документами, мистецькими творами, баченням науковцями історичних подій та явищ.

У підручнику вміщено систему запитань і завдань, що сприятимуть розумінню матеріалу. Дати для запам'ятовування виділені червоним кольором і повторюються після відповідного параграфа. Кольоровим шрифтом виділено також поняття і терміни для запам'ятовування, важливі ідеї та висновки, чорним жирним — імена та прізвища історичних діячів / діячок.

Завдання в рубриці

ЗНАЮ МИНУЛЕ ▶ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ▶ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

після кожного параграфа дозволять систематизувати вивчений матеріал, долучитися до цікавих дослідницьких проєктів та обговорень у класі / групі.

Отже, перед вами підручник, який стане вашим надійним помічником у вивченні історії, допоможе в самостійній роботі. Хоча це, звичайно, не може замінити живого слова вашого вчителя / вашої вчительки.

Бажаємо вам успіхів у навчанні, нових відкриттів в історії та в собі!

ЗМІСТ

Вступ. Розділ 1.
УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

§ 1. Новий час в історії України 6
§ 2. Українські землі у складі Російської імперії 17
§ 3. Україна в системі міжнародних відносин у першій половині XIX ст. 26
§ 4. Соціально-економічний розвиток українських земель наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. 33
§ 5. Польський національно-визвольний і російський опозиційний рухи на території України 42
§ 6. Початок українського національного відродження в Наддніпрянщині. Формування української національної самосвідомості 51
§ 7. Кирило-Мефодіївське братство 59
Узагальнення з розділу 1 65

Розділ 2.
УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

§ 8. Адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі імперії Габсбургів 66
§ 9. Соціально-економічне становище західноукраїнських земель . . . 72
§ 10. Початок українського національного відродження на західноукраїнських землях 80
§ 11. Європейська революція 1848–1849 рр. в українських регіонах Австрійської імперії 89

Розділ 3.
ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ
кінця XVIII – першої половини XIX ст.

§ 12. Повсякденне життя населення України 98
§ 13. Умови розвитку культури. Освіта і наука 105
§ 14. Нова українська література та мистецтво 113
Узагальнення з розділів 2 і 3 120

Розділ 4.
УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
в другій половині XIX ст.

§ 15. Українські землі під час Східної (Кримської) війни 1853–1856 рр. 121
§ 16. Ліквідація кріпацтва в Наддніпрянській Україні 127
§ 17. Реформи 1860–1870-х років 133
§ 18. Соціально-економічний розвиток українських земель у складі Російської імперії в другій половині XIX ст. 139
§ 19. Суспільні рухи в Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. 150
§ 20. Українське національне відродження в 1860-х роках 157
§ 21. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства 163
§ 22. Політизація українського руху 171

Розділ 5.
УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРО-УГОРЩИНИ
в другій половині XIX ст.

§ 23. Соціально-економічний розвиток західноукраїнських регіонів 176
§ 24. Українське національне відродження на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст. 185
§ 25. Утворення перших українських політичних партій 194
Узагальнення з розділів 4 і 5 204

Розділ 6.
РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ
на початку XX ст.

§ 26. Особливості соціально-економічного розвитку 205
§ 27. Український соціально-політичний і національний рух на початку XX ст. у Наддніпрянщині 215
§ 28. Український національний рух в умовах революції 1905–1907 рр. 223
§ 29. Аграрна реформа П. Столипіна та її вплив на Україну 233
§ 30. Наддніпрянська Україна у 1907–1914 рр. 239
§ 31. Національне піднесення на західноукраїнських землях на початку XX ст. 248

Розділ 7.
ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ
в середині XIX – на початку XX ст.

§ 32. Повсякденне життя. Розвиток освіти і науки. Рух жінок за емансипацію 260
§ 33. Література та мистецтво в другій половині XIX — на початку XX ст. 269
Узагальнення з розділів 6 і 7 278
§ 34. Узагальнення до курсу. Історія України за доби Нового часу 279

Історичний словник 285
Дати, що допоможуть орієнтуватися в подіях 287

ВСТУП. РОЗДІЛ 1.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

§1 Новий час в історії України

Пригадайте з курсу 8 класу характерні риси періоду Раннього Нового часу (Ранньомодерної доби) в історії людства.

1. РАННІЙ НОВИЙ ЧАС В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У 8 класі ми знайомилися з періодом, який історики називають Раннім Новим часом. Це був період великих змін не лише в Європі, а й на українських землях. Він охоплював проміжок приблизно з кінця XV ст. до другої половини XVIII ст.

Наприкінці XVI — на початку XVII ст. більшість українських земель перебували у складі Речі Посполитої — потужної держави, що утворилася внаслідок об'єднання Королівства Польського та Великого князівства Литовського. У цей час на українських землях продовжилося зміцнення демократичних державних традицій. Руська (українська) еліта інтегрувалася в політичну систему Речі Посполитої, беручи участь у діяльності виборних органів влади шляхетської республіки. У містах розвивалося міське самоврядування.

Важливу роль у процесі українського націєтворення за Ранньомодерної доби відіграло також козацтво. Виникнувши на межі XV–XVI ст. як прикордонна служба та самоорганізовані загони фронтиру, козацтво швидко перетворилося на потужну військову силу, яка відстоювала інтереси руського (українського) народу.

Найважливішою подією в політичній історії українських земель ***у XVII ст. стало створення козацької держави — Війська Запорозького (Гетьманщини)***. Вона постала у результаті Козацької революції під проводом Богдана Хмельницького і проіснувала протягом століття, ставши символом прагнення українців до створення власної незалежної держави.

Державотворчий досвід козацької держави Гетьманщини був складним, часом навіть драматичним. Внутрішня боротьба за владу між соціальними групами, старшиною та гетьманами, постійне втручання сусідніх держав (Московського царства, Речі Посполитої, Османської імперії) призвели до ***періоду Руїни***. Це був час складних випробувань для України, коли гетьмани орієнтувалися на різних зовнішніх покровителів, що поглиблювало розкол у суспільстві та виснажувало людські та матеріальні ресурси молодої країни.

XVIII ст. стало завершальним етапом Раннього Нового часу для українських земель і ознаменувалося остаточною втратою залишків української автономії. Московське царство, яке перетворилося на Російську імперію, поступово обмежувало права Гетьманщини, аж поки у 1764 р. Катерина II остаточно не скасувала гетьманство. Згодом у 1783 р. Росія захопила Кримське ханство. Наприкінці XVIII ст. відбулися три поділи Речі Посполитої між Російською імперією, Габсбурзькою імперією (з 1804 р. вона дістала назву Австрійська імперія) та Пруссією. Унаслідок цього ***більша частина українських земель опинилася під владою Російської імперії, а західноукраїнські землі — у володіннях Габсбургів***.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте колекцію пам'ятних монет і поштових марок. Поясніть, чим, на вашу думку, зумовлений вибір авторів для формування колекції. Кого з видатних діячів / діячок історії України за Ранньомодерної доби ви запропонували б для доповнення колекції? Обґрунтуйте свій вибір.

Поштовий блок «Князівський рід Острозьких XIV–XVII ст.» (*«Укрпошта», 2015 р.*)

Срібна монета «Богдан Хмельницький» (*Німеччина, 2011 р.*)

Ювілейна монета «Петро Сагайдачний» (*Національний банк України, 2000 р.*)

Срібна монета «Іван Мазепа» (*Монетний двір Польщі, 2012 р.*)

Поштова марка «Пилип Орлик» (*«Укрпошта», 1997 р.*)

Незважаючи на складні історичні умови, Ранній Новий час був періодом значного культурного розвитку в Україні. Під впливом європейських релігійних і культурних процесів та явищ на українських землях відбулося оновлення православ'я, постала нова Українська унійна церква. Окрасою українських міст і музейних колекцій є пам'ятки мистецтва Відродження, українського бароко та класицизму.

Важливу роль у розвитку культури Ранньомодерної доби відігравало меценатство, завдяки якому працювали освітні заклади, друкарні, постали численні пам'ятки літератури і мистецтва.

Варто запам'ятати

Мецена́т — особа, яка надає добровільну, переважно безкорисливу фінансову та матеріальну допомогу для розвитку культури, освіти, мистецтва та науки.

Ключові події релігійно-культурного життя ранньомодерної України

? **1**. Розгляньте схему та поясніть, яке значення для розвитку українських земель мали наведені історичні факти.
2. Які зі згаданих фактів ілюструють релігійну історію українських земель, а які — світську?
3. Які процеси і явища європейської історії Ранньомодерної доби вплинули на появу згаданих у схемі подій і явищ?

2. «ДОВГЕ» XIX СТОЛІТТЯ

? Пригадайте з курсу всесвітньої історії 8 класу, які зміни в житті суспільства за Ранньомодерної доби свідчили про початок модернізації. В яких країнах модернізація розпочалася у XVIII ст.?

Новий час в історії Європи та світу має чіткі хронологічні межі, окреслені двома ключовими подіями: початком Французької революції **1789 р.** до розгортання Першої світової війни **1914 р.** Ці події стали символами глибоких суспільно-політичних змін, що визначили зміст епохи. Зважаючи на ширші хронологічні межі, історики використовують термін **«довге» XIX століття**, наголошуючи, що ***події кінця XVIII й початку XX ст. становлять єдину історичну епоху за своєю суттю та наслідками***.

У цей час українські землі перебували під владою Російської та Габсбурзької імперій, тому цей період в українській історії іноді називають **імперською добою**. Після падіння Речі Посполитої, ліквідації козацької та кримськотатарської держав мало хто вірив у їх відродження. Проте в цей час зароджувалися нові явища, зумовлені **модернізацією** та зміною світогляду. Вони виникли в Західній Європі, але поступово охопили й українські землі, впливаючи на життя, культуру, ідеї та очікування українського суспільства аж до початку XX ст.

Варто запам'ятати

Модернізáція — перехід від традиційного аграрно-ремісничого суспільства до світського, міського й індустріального, що охопив в Україні XIX — початок XX ст.

Поміркуймо!

1. Скільки років тривало «довге» XIX століття?
2. У чому, на вашу думку, полягає причина цивілізаційного лідерства Європи в XIX ст.?

Вплив модернізації на суспільство

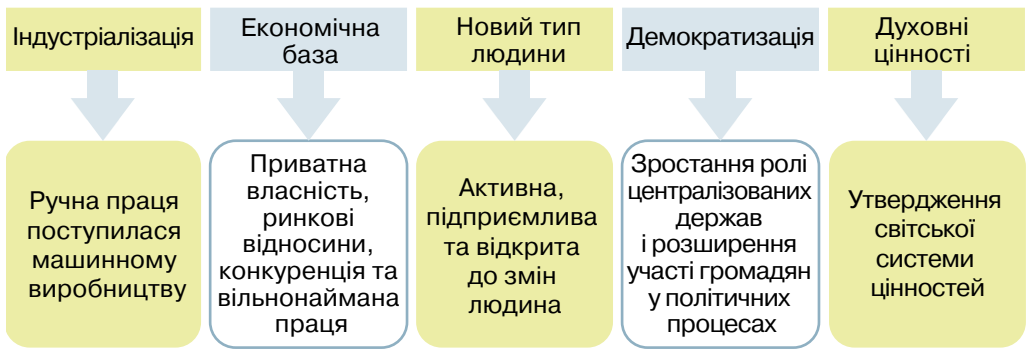

Думки істориків

Український історик Ярослав Грицак про особливості процесу модернізації

Творення модерних націй слід розглядати як частину загальнішого процесу — поступового перетворення аграрного, малограмотного і маломобільного суспільства на індустріальне, освічене й мобільне, з широкими політичними правами й економічною свободою для всіх його членів, а не лише для верхівки... Головними історичними процесами, які визначали специфіку новітніх часів, вважають виникнення і поширення модерної демократії, розвиток індустріалізації та появу двох нових великих суспільних сил — націоналізму й соціалізму.

1. Які головні ознаки процесу модернізації визначає Ярослав Грицак?
2. На основі аналізу слів історика та схеми на *с. 9* поясніть, чому модернізаційні зміни в господарстві викликали зрушення й у суспільній свідомості. Пригадайте з курсу історії 8 класу, які соціальні групи починали відігравати вагому роль у розвитку суспільства в епоху модернізації.

Розширення уявлення про націю протягом історії

Одними з головних процесів «довгого» XIX століття в Європі були процеси творення модерних націй (націєтворення).

Ранньомодерні просвітницькі ідеї, які наголошували на невід'ємних правах людини (таких, як свобода і рівність), відіграли вирішальну роль у формуванні уявлень про модерну **націю**. Ідеї про те, що всі люди рівні у своїх правах і мають право брати участь в управлінні, стимулювали думку про те, що нація — це не тільки аристократія, а спільнота вільних і рівних громадян, об'єднаних спільною волею.

Варто запам'ятати

На́ція — спільнота людей, що об'єднана спільними політичними інтересами, ціннісними орієнтирами та прагненням до спільного майбутнього в рамках певної держави.

Критерій	Етнос	Нація
Сфера формування	Культура	Політика
Походження єдності	Спільні історія, культура, мова, звичаї	Спільна політична воля, громадянська свідомість

Тип зв'язку	Родинно-кровний, культурно-традиційний	Громадянський, правовий
Форма існування	Історична, може існувати без державності	Переважно у формі національної держави або прагнення до неї
Приклад ідентичності	«Ми — українці за походженням, мовою, культурою»	«Ми — українська нація, ми — громадяни української держави»
Динаміка розвитку	Повільні зміни, тяглість традицій	Активна трансформація через участь у політичному процесі
Взаємодія з державою	Може існувати в межах різних держав або без держави	Зазвичай пов'язана з ідеєю суверенітету й державності

За інформацією таблиці зіставте поняття «*етнос*» і «*нація*». Визначте в них спільні і відмінні риси.

Шляхи формування нації

Західно-європейський	Колоніальний	Східно-європейський	Імперський
Нація формувалася як спільнота рівноправних громадян різних етносів у межах централізованої держави (Франція, США)	Нація формувалася в процесі боротьби кількох етносів проти колоніального панування та прагнення до самовизначення (Індія, Алжир, Кенія, Індонезія)	Нація виникла на основі певного етносу в умовах боротьби за власну державу (Україна, Польща, Чехія, Греція)	Держава свідомо формувала націю через адміністративну централізацію, політику асиміляції або державну ідеологію (Російська імперія, Османська імперія)

Думки істориків

Український історик Ярослав Грицак

Немає і не може бути будь-якого набору відчутних характеристик, що є істотними для існування нації. Єдиним таким «відчутним» чинником, за словами французького історика Ернеста Ренана, є «*згода і бажання жити спільним життям*». Визначальним для нації є не набір певних ознак, а суб'єктивне відчуття членів нації своєї приналежності до єдиної спільноти. Тому «національне існування є щоденним плебісцитом». Сутністю нації є відчуття самоусвідомлення...

1. Що, на думку історика, є головною ознакою нації?
2. Чи погоджуєтесь ви з його думкою? Аргументуйте свою позицію, спираючись на досвід сьогодення.

В умовах імперського панування модернізація в Україні мала свої особливості: кріпацтво тут скасували пізніше, а промисловий переворот розпочався із запізненням майже на пів століття. Індустріалізація охоплювала переважно галузі, що забезпечували імперії сировиною: вугільну й металургійну — в Російській, нафтодобувну — в імперії Габсбургів. Українці були мало представлені у підприємництві та промисловому робітництві, де домінували інші етноси. Україна з переважно селянським населенням і слабкою урбанізацією не мала тих економічних умов, що сприяли б потужному національному руху, як це було в інших країнах Центрально-Східної Європи. Водночас традиційний спосіб життя переважної більшості українців сприяв збереженню національної ідентичності та став основою для подальших процесів націєтворення протягом «довгого» XIX століття.

Думки істориків

Український історик Ярослав Грицак про особливості української історії за Модерної доби

Особливість української історії полягає в тому, що абсолютна більшість українців продовжувала жити традиційним укладом життя, слабо реагуючи на економічні зміни. Українське суспільство до 1920-х років було дуже слабо зачеплене модернізаційними процесами... Інакше кажучи, українцям багато в чому вдалося зберегти свою ідентичність не внаслідок модернізації, а всупереч їй.

? На яку особливість розвитку українського народу в епоху модернізації вказує історик?

Належність до українського етносу в XIX ст. не завжди означала належність до української нації, оскільки національна свідомість ще лише формувалася, а багато українців ототожнювали себе з панівними націями країн, у складі яких жили. Наприклад, більша частина української шляхти *в Галичині* вважала себе поляками за культурою та політичною орієнтацією. *У Наддніпрянщині* багато освічених українців приймали російську ідентичність, служили в російській армії чи адміністрації, а дехто навіть долучався до політики зросійщення. *На Закарпатті* чимало українців під впливом мадяризації називали себе угорцями або «угро-русинами». Це свідчить про те, що ***нація — передусім спільність свідомого вибору, а не лише етнічного походження***.

3. ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ «ДОВГОГО» XIX СТОЛІТТЯ

? З якою метою історики визначають періодизацію історії?

Початок формування української модерної нації історики називають **національним відродженням**, а участь у цьому процесі — **національним рухом**.

Варто запам'ятати

Націона́льне відро́дження — історичний процес усвідомлення етносом своєї культурної, мовної та політичної окремішності, що проявляється у прагненні до створення власної держави.

Націона́льний рух — суспільно-політична діяльність, що спрямована на захист і утвердження прав, культури, мови та самовизначення нації.

СПІЛЬНОТА

Нація — політична спільнота, яка має або прагне мати власну державу.

Націоналізм — ідеологія і політичний рух, що проголошує своїми цілями боротьбу за незалежність, збереження та розвиток власної національної ідентичності.

ІДЕЯ

Національний рух — суспільно-політичний рух з метою визволення своєї країни від чужоземного панування.

Національна революція — революція, що веде до створення національної держави.

ДІЯ

Національна держава — держава, утворена відповідною нацією.

СТАН

? На основі схеми відтворіть шлях нації від зародження до створення національної держави.

Національні рухи багатьох народів Європи в XIX ст. проходили схожі стадії розвитку, й український не був винятком. ***Цей процес можна умовно поділити на три ключові етапи: академічний (фольклорно-літературний), культурницький (громадський) та політичний (партійний).***

1. Академічний етап припадає переважно на **кінець XVIII — першу половину XIX ст.** Він пов'язаний передусім з діяльністю освічених людей — істориків, письменників, філологів, які почали науково досліджувати минуле України, її мову, фольклор і традиції. Саме тоді відбулося «відкриття України» для освічених кіл: були зібрані козацькі літописи, з'явилися перші художні твори українською мовою, зокрема поезія Івана Котляревського, яка засвідчила життєздатність української літературної мови. Перші кроки робила історична наука, що збирала знання про минуле народу. Це був час, коли ідея «нації» ще не набула чіткого політичного забарвлення, а розглядалася через призму культурної самобутності.

Поміркуймо!

1. Які основні завдання ставили перед собою діячі академічного етапу національного руху?
2. Чому національне відродження розпочиналося саме з мови та історії?

2. Культурницький етап охоплює **середину — другу половину XIX ст.** і відзначається розширенням національного руху за межі

вузьких академічних кіл. Культурницька діяльність набула характеру просвітництва та поширилася серед населення, особливо інтелігенції та студентства. Виникали різноманітні товариства, гуртки, просвітницькі організації, що займалися видавничою справою, створенням недільних шкіл, бібліотек, проведенням театральних вистав і концертів.

На українських землях діяли гуртки та громади інтелігенції — зокрема, Кирило-Мефодіївське братство, громади, товариство «Просвіта». Основною метою цього етапу було збереження та розвиток української мови, культури й історичної пам'яті, просвіта народу, але без чітко сформованої політичної програми.

Поміркуймо!

1. Чим культурницький етап відрізнявся від академічного?
2. Які організації відігравали ключову роль у поширенні національної ідеї?
3. Як культурницька діяльність могла сприяти формуванню політичного руху?

3. Політичний етап розпочався **наприкінці XIX — на початку XX ст.** і став найвищою формою розвитку національного руху. Цей етап був логічним продовженням попередніх, коли накопичений культурний потенціал і сформована національна свідомість переросли у прагнення політичного самовизначення.

На зміну академічним дослідженням і культурницькому просвітництву приходили чітко сформульовані політичні вимоги, що часто охоплювали вимоги автономії або повної незалежності для українських земель. Створювалися політичні партії з національним спрямуванням, які розробляли програми, брали участь у виборах (де це було можливо), організовували мітинги, демонстрації та інші форми політичної боротьби. Логічним підсумком взаємодії лідерів українського руху по обидва боки російсько-австро-угорського кордону було формування ідеї соборності (єдності в межах однієї держави) українських земель.

Важливою сторінкою історії громадського життя українських земель були національні рухи й інших народів українських теренів: російського, польського, єврейського, кримськотатарського. Щоправда, їхні цілі не завжди були співзвучними цілям українського руху, а іноді й ворожими. Це створювало додаткові виклики для національного відродження українців.

Поміркуймо!

1. Які основні завдання ставили перед собою учасники політичного етапу національного руху?
2. Як перехід до політичного етапу вплинув на характер національного руху?
3. Поясніть / дізнайтеся, чим відрізняються автономія і державна незалежність.

Думки істориків

Українсько-канадський історик Іван Лисяк-Рудницький про долученість суспільства до національного відродження

Для цих трьох періодів пропонуємо такі назви: шляхетська, народницька та модерністична епохи. Першу з них характеризує перевага дворянства козацького походження на Лівобережжі, а польсько-українського шляхетства на Правобережжі... На другому етапі на провідне місце суспільного життя вибивається демократична інтелігенція, опанована ідеєю «служіння народові»... Врешті на третьому етапі український рух від інтелігенції починає проникати в маси... Галичина теж проходила засадничо ці самі ступені розвитку, але вони не були відмежовані чіткими гранями, вони зливалися в одну тяглу лінію.

1. За якими головними ознаками історик виділяє періоди історії України XIX ст.?
2. Які ще ознаки, на вашу думку, можна покласти в основу періодизації «українського XIX століття»?
3. Визначте, які соціальні групи відігравали провідну роль на різних етапах національного відродження. На основі висловлювань історика графічно зобразіть розширення соціального підґрунтя українського національного відродження протягом XIX ст.

Діємо: практичні завдання

Систематизуйте отриману з параграфа інформацію про розвиток українського національного відродження, визначте основні риси кожного етапу національно-визвольного руху. Доповніть запропоновану інфографіку.

Академічний етап →
- діяльність освічених людей;
- дослідження минулого України, її мови, фольклору і традицій;
- нація розглядалася через призму культурної самобутності

Культурницький етап → ? _____ _____ _____

Політичний етап → ? _____ _____ _____

Висловіть припущення, як імперська політика впливатиме на розвиток українського руху. В якій з імперій — Російській чи імперії Габсбургів — умови для розвитку українського руху були сприятливішими?

ЗНАЮ МИНУЛЕ ▶ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ▶ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання.
Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Новий час в історії України»**.

- Можу пояснити значення понять «*меценат*», «*модернізація*», «*нація*», «*національне відродження*», «*національний рух*». — Прекрасно
- Можу обґрунтувати хронологічні межі «довгого» XIX століття. — Добре
- Можу пояснити, як змінилися уявлення про націю у XIX столітті. — Треба попрацювати
- Можу визначити особливості «довгого» XIX століття на українських землях. — Нічого не зрозуміло

II ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Зіставте поняття «*етнос*» і «*нація*» відповідно до наданої на *с. 10–11* таблиці, визначивши їхні ключові відмінності у сфері формування, походженні єдності, типі зв'язку, формі існування та динаміці розвитку.
3. За матеріалами параграфа подискутуйте в класі, чому належність до українського етносу не завжди означає належність до української нації.

III МИСЛЮ ТВОРЧО

4. За ініціативи молоді м. Бориспіль у липні 2022 р. було створено громадську політичну організацію «Всенародний Національний Визвольний Рух України». Організація ставить перед собою мету забезпечити національну безпеку України, зміцнити державну владу, зберегти культурну спадщину та ідентичність українців, сприяти економічному розвитку країни та зміцнити міжнародний статус України. Подумайте, чи є ця громадська організація націоналістичною за своїм спрямуванням. Про що свідчить виникнення подібних громадських організацій у сучасній Україні? Проаналізуйте емблему «Всенародного Національного Визвольного Руху України». Які історичні символи використали її автори? Що, на вашу думку, вони означають? Запропонуйте ідею створення власної громадської організації та створіть її емблему, яка відображала б ідею творення національної держави й захисту національних прав українського народу.

§2 Українські землі у складі Російської імперії

Пригадайте, коли і в який спосіб відбувалося підпорядкування українських земель владі Московії / Російської імперії. Для підказки скористайтеся хронологічною хмаринкою.

1. АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Читаємо й розуміємо

Опрацюйте навчальний текст та упорядкуйте інформацію про адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Російської імперії в структурно-логічну схему. Простежте інформацію навчального тексту за картою на *с. 20*.

Адміністративний устрій українських земель у складі Російської імперії

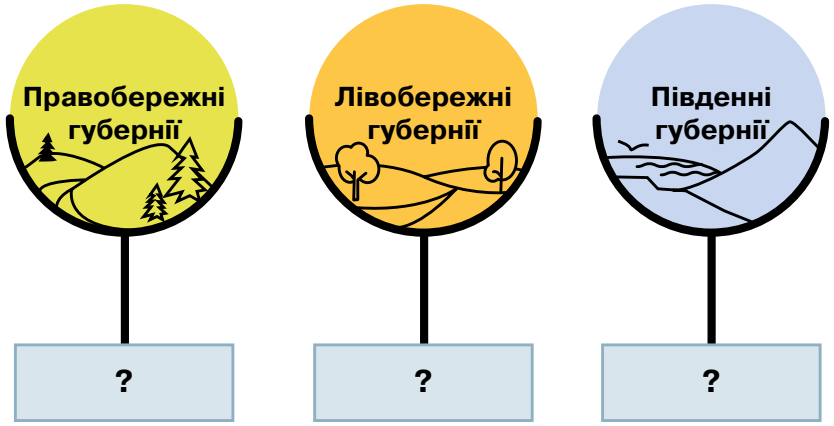

Підпорядкування українських земель Російській імперії супроводжувалося ***уніфікацією адміністративно-територіального устрою колишніх володінь Речі Посполитої та Гетьманщини за імперськими зразками***. Тож на українських теренах створювалися **губернії** (за основу бралася чисельність населення 300–400 тис. осіб), які поділялися на менші одиниці — *повіти* (20–30 тис. осіб). Українські губернії також об'єднувалися в *генерал-губернаторства*. Губернії являли собою цивільні області, а генерал-губернаторства — військові округи. Генерал-губернатор за воєнних обставин міг керувати кількома губерніями як військовий адміністратор.

Варто запам'ятати

Губе́рнія — одиниця адміністративно-територіального устрою в Російській імперії.

Географічно землі, що опинилися у складі Російської імперії, поділяють на три великі регіони. **На Правобережжі** були утворені Київська, Подільська й Волинська губернії. У 1832 р. їх об'єднали в Київське генерал-губернаторство. Продовженням Волині були Забузькі землі (правий берег річки Західний Буг). Тут розташовувалися такі українські етнічні території, як Холмщина й Підляшшя (нині частини території Польщі).

На Лівобережній Україні (у межах території колишньої Гетьманщини) спочатку було створено Малоросійську губернію. У 1802 р. її поділили на Чернігівську й Полтавську губернії. На території Слобожанщини, що культурно та суспільно була пов'язана з Гетьманщиною, створили Слобідсько-Українську губернію (з 1835 р. дістала назву Харківська). Ці три губернії увійшли до складу створеного у 1802 р. Малоросійського генерал-губернаторства.

Південну Україну складали колишні землі Запорозької Січі, Кримського ханства та Османської імперії. Зі встановленням російського панування на цих землях було створено Новоросійську губернію із центром у Катеринославі. У 1802 р. її було поділено на Катеринославську, Таврійську та Миколаївську (з 1803 р. — Херсонську) губернії. Для ефективнішої інтеграції південних земель до складу імперії в 1822 р. південні губернії були об'єднані в Новоросійсько-Бессарабське генерал-губернаторство.

В історичній літературі дев'ять українських губерній, що входили до складу Російської імперії, також називають **Наддніпрянщиною**.

Історичні подробиці

Походження назви «Новоросія»

Початкова назва губернії для земель півдня України була обрана невипадково. Створена указом імператриці в 1764 р. нова губернія з назвою «Новоросійська» мала представити ці землі як такі, що раніше нікому не належали і після приходу сюди росіян стали Новою Росією. Подібні дії здійснювали західноєвропейські монархи, які давали назви своїм колоніальним володінням як «клонам» своїх королівств: «Нова Англія», «Нова Франція», «Нова Іспанія», «Нова Каледонія» тощо — та відкидали права корінних народів на володіння своїми землями.

1. Дізнайтеся з додаткових джерел інформації, за яких обставин у новітній історії України з'явився проєкт «Новоросія». Про які загрози для України свідчила поява цієї ідеї в урядових колах сучасної Росії?
2. Доберіть з відкритих джерел факти «переписування» історії півдня України на користь імперської ідеології Росії.

Отже, ***під час упровадження нового адміністративно-територіального поділу російська влада ігнорувала етнічний склад населення та усталені історичні й господарські зв'язки***, тож поза межами українських губерній залишилася значна частина заселених українцями територій. Зокрема, заселена значною мірою українськими козаками Кубанська Україна, території колишнього Стародубського полку, Гомельщини, Мглинщини, а також заселені українцями райони області Війська Донського, Курської, Воронезької, Бессарабської та інших губерній.

Думки істориків

Український історик Кирило Галушко про систему генерал-губернаторств на українських землях

Генерал-губернаторства існували у Російській імперії на напрямах зовнішніх загроз. У міру зникання цих загроз їх скасовували. Новоросійське генерал-губернаторство, що охоплювало чорноморське узбережжя, було скасоване у 1874 р. Тоді стало зрозумілим, що Османська імперія вже не сперечатиметься з Росією за північ Чорного моря. Вже за п'ять років Росія сама напала на Османську імперію у прагненні оволодіти Балканським півостровом та столицею Османів — Константинополем (Стамбулом). Володіння протокою Босфор у Константинополі давало б повний контроль над Чорним морем. Російські амбіції тоді обмежили лише провідні європейські держави.

Тим часом Київське генерал-губернаторство із центром у Києві проіснувало до Першої світової війни у 1914 р., оскільки Росія орієнтувалася на конфлікт із Австро-Угорщиною.

1. Про які причини створення генерал-губернаторств свідчить науковець?
2. На основі знань про історію підкорення українських земель Російською імперією висловіть припущення, які ймовірні внутрішні загрози могли змусити російських імперців створити в кожному з регіонів України генерал-губернаторства.

Вищезгадані адміністративні зміни мали велике значення для символічного утвердження Росії на підкорених територіях. Утворення Київської губернії із центром у Києві, який після Андрусівського перемир'я завжди був підконтрольним Московії, стало першим кроком до руйнування кордону між колишньою Річчю Посполитою і Російською імперією. Таким чином, правобережні українські землі стали інтенсивно залучатися до російського імперського простору. Поява величезної Новоросійської губернії мала закріпити уявлення, що всі південноукраїнські землі є нібито «новими російськими землями», які ніяк не пов'язані з попередньою історичною традицією.

За допомогою е-додатка перевірте, як ви зрозуміли інформацію про адміністративний устрій Наддніпрянщини у складі Російської імперії.

2. ЕТНІЧНИЙ І СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ

Діємо: практичні завдання

Схарактеризуйте за картою національний склад населення українських земель на початку XIX ст.

ЕТНІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ
УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ на початку XIX ст.

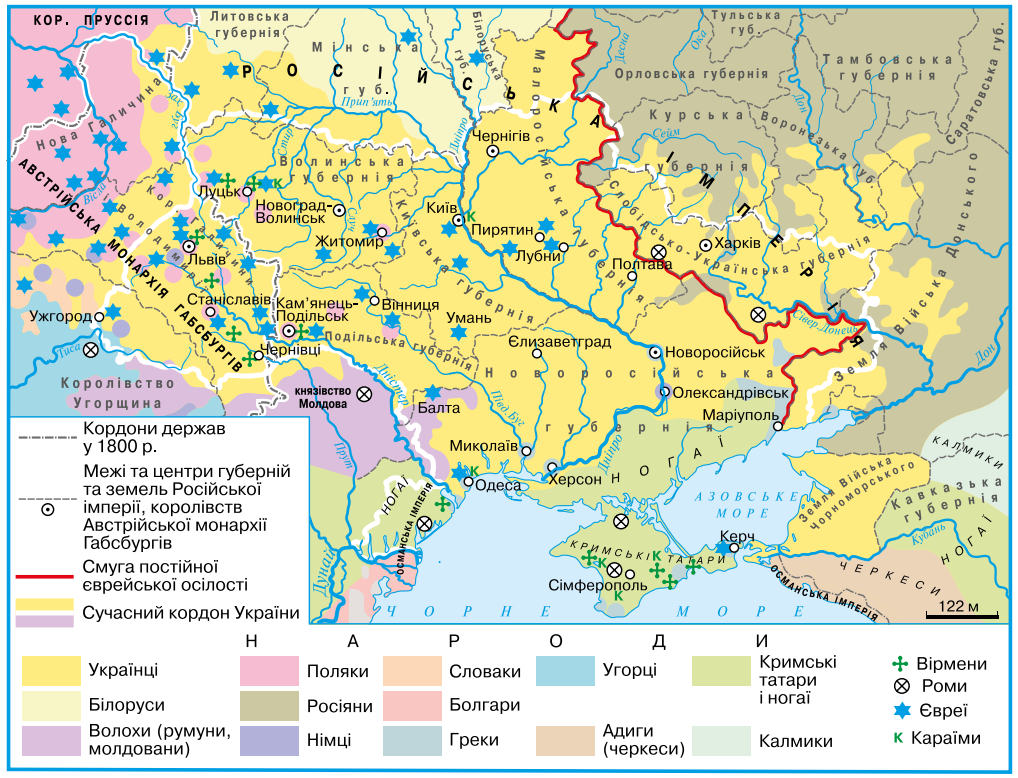

Читаємо й розуміємо

Опрацюйте навчальний текст пункту 2 та визначте, як змінювався етнічний склад населення українських земель під владою Російської імперії. Які чинники впливали на ці зміни? Визначте ознаки дискримінаційної політики російського уряду щодо окремих народів.

Етнічний склад населення українських земель під владою Російської імперії був строкатим. ***Більшість в усіх регіонах становили українці.*** Хоча їхня чисельність у різних регіонах відрізнялася. Найбільша частка українців (90–95 %) проживала в межах Чернігівської та Полтавської губерній, на землях своїх предків. Ці терени вони освоїли ще в час формування Руської держави (IX–X ст.). На відміну від південних і східних регіонів України, Чернігівщина й Полтавщина

не були об'єктами активної міграції інших народів, що дозволило зберегти етнічну однорідність. Також значним був відсоток українців у Слобідсько-Українській (згодом — Харківській) губернії. Це стало наслідком колонізації цих земель українськими козаками у XVII–XVIII ст. Міста Харків, Острогозьк, Суми, Ізюм, Балаклія здебільшого населяли українці.

Важливу роль відігравали також *поляки*, які в переважній більшості заселяли українські терени ще з часів Речі Посполитої. Особливо їхня присутність в етнічній структурі українських земель відчувалася на Київщині, Волині, Поділлі та Галичині. На Правобережній Україні польські аристократи-землевласники, малоземельна й безземельна шляхта становили понад 3/8 всього російського дворянства.

Ще однією чисельною етнічною групою, яка століттями проживала на українських землях, були *євреї*. На 1880 р. кількість єврейського населення на підросійській Україні становила майже 1,5 млн осіб. Найбільше євреїв проживало на Правобережній Україні. Євреї здебільшого селилися в містах і записувалися до міщанського або купецького стану. Втім, існували й сільські єврейські поселення, зокрема на Херсонщині. Щоправда, їхня частка становила менш ніж 10 % від усього єврейського населення. Щодо євреїв російська влада здійснювала дискримінаційну політику. Зокрема, у 1791 р. було видано указ, за яким євреям заборонялося «записуватися в купецтво у внутрішніх російських містах і портах». Так було започатковано формування **«смуги осілості» євреїв**. Їм дозволялося жити й господарювати в Катеринославській, Київській, Волинській, Подільській, Херсонській, Таврійській, Чернігівській, Полтавській, Мінській, Віленській, Бессарабській губерніях. Основною метою обмеження прав євреїв на вільне розселення був «захист» російських підприємців від конкуренції з боку євреїв.

Варто запам'ятати

«Сму́га осі́лості» євре́їв — територія на білоруських й українських землях, визначена царським урядом Росії для проживання євреїв. Приклад дискримінації групи населення за етнічною ознакою, що полягав в обмеженні права на вільний вибір місця проживання.

Найстрокатішими за етнічним складом були Південь України та Крим. Наприкінці XVIII ст. тут жили *українці, татари, караїми, ногайці, греки, вірмени, італійці, серби, молдовани, волохи, турки, євреї, шведи, росіяни* та інші. Останні три етноси становили тут найменшу частку. За приблизними підрахунками, частка українців на Півдні України (без Криму) становила 65–75 %.

Після включення Півдня України разом із Кримом до складу Російської імперії етнічний склад цих земель почав стрімко змінюватися унаслідок цілеспрямованої міграційної політики імперії.

Міграційна політика Російської імперії

Мета:
зміна етнічної структури населення і формування лояльної до імперії структури населення українських губерній

Збільшення частки росіян у складі населення українських губерній	Примусове виселення місцевих народів із південних земель	Залучення іноземців для господарського освоєння південних земель
• російські службовці для колоніальної адміністрації • купецтво • дворяни-поміщики • кріпаки-росіяни	• українські козаки • ногайці (ногаї) • татари • греки • вірмени	• **з Європи** (данці, швейцарці, корсиканці, французи, італійці, німці-меноніти) • **християни з Османської імперії** (греки, молдовани, серби, вірмени, болгари, албанці-арнаути)

Міграційна політика Російської імперії супроводжувалася заходами, що мали на меті стерти з історичної пам'яті інформацію про розвиток південних регіонів у доросійський період. Росія офіційно вказувала, що після перемоги над турками здобула «порожні землі» на півдні, які треба облаштувати, принести туди цивілізацію та заснувати міста. Вигнання місцевого населення (ногайців, татар, греків, вірмен, українських козаків) супроводжувалося формуванням міфів про заснування росіянами південних міст України. Давні поселення перейменовувалися часто з метою звеличення російських діячів чи історичних подій або відповідно до уявлень правителів: Хаджибей став Одесою, Новий Кодак — Катеринославом на честь Катерини II, Самарчик — Новомосковськом, Ак'яр у Криму — Севастополем.

Іноземним колоністам царський уряд гарантував релігійну терпимість і економічні пільги: звільнення від податків, отримання державних позик, землі. Це приваблювало переселенців. У 1787 р. виникло перше німецьке поселення Альт-Данцин біля Єлисаветграда (нині Кропивницький). У 1789 р. перші 228 родин менонітів (представників однієї з протестантських течій християнства) оселилися на Хортиці («*І на Січі мудрий німець картопельку садить...*» — Т. Г. Шевченко). На 1845 р. німецьких поселенців на українських землях налічувалося близько 60–70 тис. осіб.

Історичні подробиці

З історії заповідника «Асканія-Нова»

До здобутків колоністів із Ліхтенштейну (маленької держави між Швейцарією та Австрією) — **родини Фальц-Фейнів** — належить природний парк «Асканія-Нова» на Херсонщині, в якому було створено унікальне видове різноманіття степових тварин. На жаль, сьогодні парк перебуває під російською окупацією, що загрожує знищенням його екосистеми.

Ювілейна монета «Асканія-Нова» (*1998 р., Національний банк України, художник і скульптор — Володимир Дем'яненко*)

Перегляньте відео та визначте, яким був внесок родини Фальц-Фейнів у розвиток Півдня України.
https://qr.orioncentr.com.ua/YZq4D

Соціальний склад населення Наддніпрянської України також мав специфічні особливості. Основною масою залишалися українські *селяни* — державні, кріпаки або козацького походження. На Правобережжі до 90 % селян перебували у повній залежності від полонізованих і польських, а також частково зросійщених поміщиків. У 1783 р. російська влада впровадила кріпацтво на Лівобережжі та Слобожанщині. Хоча тут зберігалися залишки автономії і козацькі нащадки мали певні права, але самоврядування вже не існувало. Слобожанщина була заселена переважно вільними поселенцями, але після ліквідації Слобідських полків (1765 р.) її також підпорядкували загальноімперській системі. На Півдні України у 1796 р. впровадили кріпацтво.

У структурі привілейованої верстви, яким було *дворянство*, переважали російські чиновники, вихідці з російських губерній, а також асимільоване польське шляхетство на Правобережжі. Українська шляхта зберегла певні позиції на Лівобережжі, але вона швидко русифікувалася та інтегрувалася у загальноімперський простір. Деякі представники старої козацької еліти отримували дворянство і служили в адміністративних установах імперії. У містах провідну роль відігравало *міщанство*, серед якого зростала частка євреїв (особливо в містах Правобережжя і Півдня), а також *купецтво* — багатонаціональне й часто не пов'язане з українським етносом.

3. ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЩОДО УКРАЇНСЬКИХ ЕТНІЧНИХ ТЕРИТОРІЙ

Підкоривши величезні українські терени, царський режим протягом другої половини XVIII — першої третини XIX ст. провів ліквідацію самобутнього устрою козацької України та Кримського ханства.

Імперська політика щодо українців мала на меті асиміляцію та формування лояльності до влади Російської імперії.

Державна політика російської імперії щодо українських земель протягом кінця XVIII — першої половини XIX ст. зазнала істотних змін — від уніфікаційних дій (приведення до єдиних норм) до відверто дискримінаційних кроків проти українців та інших народів, зумовлених шовіністичним спрямуванням, що супроводжував процес становлення політичної російської нації.

Російська політика в Україні

Політична сфера
- Уніфікація адміністративно-територіального устрою.
- Припинення чинності Литовських статутів.
- Скасування польського самоврядування на Правобережжі.
- Ліквідація норм магдебурзького права.
- Насадження норм імперського права.

Соціальна сфера
- Нехтування традиційними правами української та польської шляхти.
- Примушення до інтеграції з російським дворянським станом.
- Покріпачення селянства.
- Переведення козаків до стану державних селян.

Економічна сфера
- Насадження штучних обмежень на торгівлю із Західною Європою.
- Примушення до торгових контактів з російськими губерніями.
- Виведення України зі сфери обігу європейських грошей.

Національно-культурна сфера
- Насадження ідеї про те, що малороси (українці) є частиною російського народу.
- Насадження московського православ'я та російської мови богослужіння.
- Заборона будувати храми в стилі українського бароко.
- Упровадження обов'язкової цензури книжок.
- Створення «Західного комітету» для реалізації політики зросійщення.

? Проаналізуйте зміст російської політики щодо українських земель і спрогнозуйте її наслідки для розвитку господарства України та національного розвитку українців протягом «довгого» XIX століття.

Наслідком ліквідації залишків давніх прав та особливостей соціально-економічного укладу стало підпорядкування всіх сфер життя українського суспільства інтересам російського самодержавства. На зміну системі відносин, що базувалися на свободі економічної діяльності, самоврядних традиціях громад, на українських теренах вибудовувалася система російського самодержавства, що ґрунтувалася на обмеженні особистої свободи селянства й авторитарному стилі управління та відсутності свободи особистості.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ▶ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ▶ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання.

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Українські землі у складі Російської імперії»**.

- Можу пояснити значення понять «*губернія*», «*смуга осілості*» *євреїв*. — Прекрасно
- Можу за картою розповісти про адміністративно-територіальний устрій Наддніпрянщини. — Добре
- Можу схарактеризувати етнічний склад та соціальну структуру населення Наддніпрянської України. — Треба попрацювати
- Можу довести, що політика царського уряду щодо українських земель мала імперський характер. — Нічого не зрозуміло

II ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Обговоріть у групі характер політики Російської імперії на українських землях. Доберіть аргументи на користь тези про те, що російська політика суперечила інтересам місцевого населення.

3. Доберіть приклади дискримінаційної політики російської влади щодо етнічних спільнот українських земель. Чим була зумовлена така політика?

4. Українська історикиня Валентина Шандра так характеризувала російську політику щодо українських теренів: «*Аналіз інституту генерал-губернаторської влади на українських територіях дає змогу відмовитися від простих історіографічних стереотипів і кліше, за якими Російська імперія трималася лише на репресіях та насиллі. Її можливості були набагато різноманітнішими і складнішими, а форми утримання народів в імперській орбіті — мозаїчнішими: практичними, гнучкими та обережними…*». Доберіть у тексті параграфа факти, що підтверджують думку вченої.

III МИСЛЮ ТВОРЧО

5. У пізніші часи доля нащадків іноземців-мігрантів склалася драматично. Під час Другої світової війни усіх німців совєтський режим у 1941 р. депортував з України в Сибір та Центральну Азію, знищуючи пам'ять про них, перейменовуючи їхні поселення на комуністичний лад. Тоді Україна втратила чимало вправних господарів краю. У наші дні німецькі назви після декомунізації відроджуються на півдні України. Зокрема — Люстдорф, розвинуте поселення, що нині має кілька торговельних брендів під відновленою назвою. За допомогою додаткових джерел підготуйте і проведіть віртуальну екскурсію «Спадщина іноземних колоністів на карті України». Під час екскурсії розкажіть про історію заснування населених пунктів України іноземними мігрантами у другій половині XVIII — на початку XIX ст.

§3 Україна в системі міжнародних відносин у першій половині XIX ст.

? Пригадайте, у чому полягала особливість українських земель як фронтиру. Чим, на вашу думку, українські землі могли зацікавити великі імперії?

1. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКІЙ ВІЙНІ 1806–1812 рр.

Розділена між Російською та Австрійською імперіями в першій половині XIX ст. ***Україна не була суб'єктом (самостійним учасником) міжнародних відносин***. Українські землі стали об'єктом і полем протистояння великих держав. Після нетривалої перерви на початку XIX ст. знову загострилися відносини між Російською та Османською імперіями. Росія продовжувала свою експансію далі за межі українських територій: на Балкани (князівства Молдова та Валахія, Болгарія), а також до чорноморських проток (Босфор і Дарданелли). Їх завоювання надавало контроль над османськими землями та вихід у Середземне море й на Близький Схід. Цьому опиралися як сама Османська імперія, так і провідні європейські держави: Франція, Британія, які дотримувалися «рівноваги» до експансії інших держав і, відповідно, намагалися їх стримувати. У 1804 р. Російська імперія підтримала антиосманське повстання в Сербії, знову спровокувавши конфлікт з османами. У **грудні 1806 р.** Османська імперія оголосила Росії війну.

Османська імперія прагнула повернути собі втрачені позиції на Балканах і в Половецькому степу (Північному Причорномор'ї). Натомість Російська імперія намагалася поширити свій вплив у напрямку проток Босфор і Дарданелли, захопивши території від Стамбула до Дунаю.

Поміркуймо!

Пригадайте, яку роль відігравали українські землі у війнах Російської імперії проти османів. Як ці війни позначалися на становищі українського населення?

Найближче до вогнища воєнних дій розташовувалася Наддніпрянщина, яка сповна відчула тягар чергової війни. Російський уряд проголосив набір рекрутів до ополчення, розпочалося вилучення харчів, фуражу й худоби на потреби армії.

На боці Османської імперії у війні брало участь ***Задунайське козацьке військо***. Росія прагнула схилити козаків на свій бік. Тим, хто погоджувався стати до лав російської армії, уряд надавав пільги. У 1807 р. із задунайців-перебіжчиків на бік Росії було створено ***Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо***. Його козаки брали участь у воєнних діях, несли розвідувальну та сторожову службу. Війна була затяжною. Нарешті, 16 травня 1812 р. було підписано Бухарестський мир.

Бухарестський мирний договір

- Учасники бойових дій отримали амністію.
- Середина річки Прут визначалась кордоном між обома імперіями.
- Молдовське та Волоське князівства поверталися Османській імперії.

- Росія отримала фортеці Ізмаїл, Кілія, Аккерман і Хотин.
- Росія отримала право торгового судноплавства річками Дунай і Прут.
- Росія отримала Бессарабію (частину Молдовського князівства) і частину Закавказзя.

- Османська імперія зобов'язувалась надати автономію Сербії.

Із захопленням Російською імперією Бессарабії до основного масиву етнічних українських земель долучилися густо заселені українцями Хотинщина, багатоетнічний південний Буджак. У 1818 р. Бессарабія отримала статус особливої області з обмеженою автономією, проте російська адміністрація поступово впроваджувала імперські порядки. Згодом область увійшла до складу Новоросійсько-Бессарабського генерал-губернаторства.

Історичні подробиці

Козацтво після ліквідації Запорозької Січі

Задунайський запорожець (*картина художника Сергія Васильківського, 1900 р.*)

До міждержавних воєн Російської та Османської імперій залучалося й українське козацтво. Після ліквідації Запорозької Січі у 1775 р. українське козацтво не зникло. Частина козаків увійшла до складу імперських військових формувань Османської та Російської імперій і брала участь в освоєнні територій — Дунаю, Побужжя, Приазов'я, Кубані. Вони воювали в арміях Османської та Російської імперій і були залучені до колонізаційних процесів, засновували поселення, займалися землеробством, охороною кордонів і підтриманням порядку на захоплених імперіями землях.

Доля мешканців запорозьких вольностей в умовах установлення російського панування була різною. Значна частина населення, так званих посполитих, які жили переважно в Кодацькій і Самарській паланках, перетворилися на державних селян. Частина запорозької козацької старшини долучилася до російських урядовців, які становили місцеву колоніальну адміністрацію.

Кілька тисяч запорожців вирішили залишити Подніпров'я і переселилися у володіння Османської імперії за Дунай, де створили **Задунайську Січ**. Задунайські козаки служили султану, але зберігали відносну автономію. Вони брали участь у війнах проти Російської імперії, охороняли кордони, займалися рибальством і скотарством. Їхнім осередком було село Катирлез у гирлі Дунаю, а згодом — територія поблизу Ісакчі (тепер Румунія). Пізніше відносини з турками ускладнились. А після того, як частина козаків взяла участь

у Російсько-турецькій війні 1828–1829 рр. на боці Росії, Задунайську Січ було ліквідовано. Частину козаків, які повернулися до Росії, оселили в Приазов'ї. У 1832 р. тут було утворено **Азовське козацьке військо**, яке очолив Й. Гладкий. Головне завдання азовців полягало в охороні морського узбережжя, підтримці порядку. Азовські козаки збудували десятки селищ, розвивали господарство, підтримували козацькі традиції. Проте й це військо згодом спіткала доля попередників. У 1866 р. його було остаточно розформовано, а козаків переселили на Кубань.

Напередодні підготовки до Російсько-турецької війни 1787–1791 рр. були сформовані: **Бузьке, Катеринославське, Чорноморське козацькі війська**. Вони використовувалися в авангарді російської армії для штурму фортець Очаків, Хаджибей, Ізмаїл та ін. Після закінчення війни потреба в козаках зникла. Катеринославське й Чорноморське козацькі війська були переселені на Кубань, стали основою тамтешнього війська. Довше проіснувало Бузьке військо, яке брало участь у російсько-турецьких і російсько-французьких війнах початку XIX ст. Розформовано воно було в 1817 р.

Козаки Чорноморського війська були переселені на правий берег р. Кубань (нині територія Російської Федерації). Головним завданням Війська була охорона кордону з Османською імперією та участь у численних війнах Російської імперії. Чорноморці тривалий час зберігали риси устрою Запорозької Січі, проте поступово втягувалися в імперську систему. У 1860 р. на основі чорноморського козацтва утворилося Кубанське козацьке військо. Поступово до чорноморців підселили залишки ліквідованих катеринославських, бузьких та азовських козаків.

Скористайтеся е-додатком і дізнайтеся детальніше історію козацьких формувань у першій половині XIX ст. на теренах Російської, Османської та Австрійської імперій. Визначте, що спільного було в їх історичному розвитку.

Обкладинка книги Ілька Борщака «Наполеон і Україна»

2. УКРАЇНА У ВІЙНІ З НАПОЛЕОНОМ

Українські землі стали одним з об'єктів зовнішньої політики й під час наполеонівських війн.

Досі існують міфи про особливу зацікавленість Наполеона Україною. Здебільшого вони засновані на роботі українського юриста Ілька Борщака «Наполеон і Україна» (1937 р.). Деякі публіцисти, спираючись на роботи І. Борщака, зображували Наполеона як «великого друга» та визволителя України, який нібито зачитувався історією козаків. ***Проте сучасні дослідження свідчать, що реальні наміри Наполеона були продиктовані виключно військовою потребою, а не прагненням дати свободу українському народові.*** Плани Наполеона щодо України обмежувалися логікою воєнних дій на теренах Російської імперії, зокрема на Волині та Поділлі.

Думки істориків

Український історик Вадим Ададуров про проблему достовірності праць І. Борщака

І. Борщак спробував довести..., що політика Франції стосовно народів колишньої Речі Посполитої... тяжіла до використання національного питання, аби послабити стратегічну суперницю — Росію — шляхом створення низки «буферних держав» на схід від Польщі (прибалтійських, української, татарської). При цьому наголошувалося, що Наполеон як спадкоємець принципів Французької революції («Свобода, рівність, братерство») з великою симпатією ставився до всіх народів, які, за термінологією наполеонівської доби, прагнули «стати нацією», тобто здобути державне існування.

...Будучи не фаховим істориком, а аматором..., він... [Борщак] не публікував документи цілком, мовою оригіналу, з наступним перекладом і коментарями. Через це творчу спадщину І. Борщака складно назвати науковою... У працях І. Борщака завжди присутній елемент фантазії, домислу.

1. Які історичні міфи прагне розвінчати В. Ададуров?
2. Які аргументи він наводить, спростовуючи історичні міфи про ставлення Наполеона до українців?

Під час воєнної кампанії в Європі на західному кордоні Російської імперії Наполеон створив у 1807 р. герцогство Варшавське. На території герцогства діяла конституція, яка гарантувала населенню свободу та звільнення від кріпацтва. Це становило загрозу для російського самодержавства та підштовхувало Російську імперію до війни з Францією. Російські війська почали стягувати до кордонів Варшавського герцогства, і Наполеон звинуватив Росію в порушенні мирної угоди.

22 червня 1812 р. посол Франції вручив у Санкт-Петербурзі ноту про оголошення війни Росії. За два дні після того 450-тисячна «Велика армія» Наполеона вторглася до Російської імперії. Бонапарт не планував окупації або розчленування величезної за площею держави. Його головним завданням був розгром російської армії на заході країни та примушення Росії до підписання вигідного для Франції миру. Цей мир мав передбачати найважливіше для французького імператора — приєднання Росії до континентальної блокади Великої Британії.

Козак та унтерофіцер Кінних полків Полтавської губернії, 1812–1815 рр. (*малюнок XIX ст.*)

Війна Наполеона проти Росії відкривала певні можливості для українського національного

відродження, проте тогочасне українське суспільство не було готовим використати їх.

Наполеонівський похід викликав різну реакцію українців. Деякі представники шляхти та інтелігенції вважали, що війна створить умови для набуття Україною автономії, впровадження демократичних положень Кодексу Наполеона. Інші, навпаки, дотримувалися думки, що диктаторський стиль правління Бонапарта не принесе нічого доброго українському суспільству. До наполеонівського війська приєдналися лише окремі представники української шляхти.

Натомість російський імператор скористався військовою вправністю українців. Влітку 1812 р. для участі у війні проти Наполеона було сформовано 60-тисячне українське військо старшин і козаків. Загалом військові підрозділи, набрані з українських земель, становили третину від 320-тисячної російської армії під командуванням М. Кутузова.

На добровільних засадах формувалося українське земське ополчення. Його загальна кількість становила приблизно 60 тис. осіб. Більшість ополченських полків було сформовано в Полтавській і Чернігівській губерніях.

Історичні подробиці

В організації ополчення на Полтавщині брав участь, зокрема, Іван Котляревський, класик сучасної української літератури, автор знаменитої поеми «Енеїда». І. Котляревський формував, а потім очолив 5-й Полтавський полк.

Українці у війні проти наполеонівських військ

- Боротьба земського і козацького ополчення з нападниками, партизанська війна
- Прикордонна служба й охорона тилу козацькими полками
- Забезпечення армії фуражем (кормом для тварин), транспортом, продуктами тощо
- Постачання підприємствами зброї та спорядження для армії

Частина українських ополченців у складі російської армії утримувала позиції на північних кордонах України. Відзначилися українські козацькі формування і в закордонному поході російської армії, зокрема у славнозвісній «Битві народів» 1813 р. під Лейпцигом.

Однак царський уряд мав сумніви щодо благонадійності військових формувань українського земського ополчення. За імператорським указом після закінчення війни усі українські формування повернулися додому. Полтавські й Чернігівські ополченські полки були розформовані, і козаки знову стали кріпаками своїх поміщиків. Те ж сталося у 1816 р. з 15-ма Лівобережними кінно-козацькими полками. Через кілька років козаків прирівняли за правовим становищем до селян-кріпаків. Незадоволені цим, вони в 1820–1825 рр. масово переселялися на Кубань. У складі російської армії залишилося лише кілька українських полків.

Поміркуймо!

Якою була роль українців у перемозі Російської імперії над Наполеоном? Яке ставлення до українців продемонстрував російський уряд після завершення війни з Наполеоном?

Внаслідок наполеонівських війн відбулося піднесення польського національно-визвольного руху. Серед української еліти перемога Російської імперії підсилила проросійські настрої та лояльність до імперії. Водночас під час антинаполеонівського походу в Європу російські солдати познайомилися з демократичними традиціями розвитку європейських народів. Це сприяло посиленню прихильності до ідеї реформування Російської імперії.

3. УКРАЇНА В РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКІЙ ВІЙНІ 1828–1829 рр.

Скориставшись послабленням Османської імперії, Росія в 1828 р. розв'язала нову російсько-турецьку війну під гаслом захисту православних, які перебували в підданстві османів. Воєнні дії відбувалися на Дунаї, Кавказі та західному узбережжі Чорного моря. Основний тягар війни знову ліг на плечі українського населення. До участі у воєнних діях було залучено Дунайське козацьке військо, створене в Південній Бессарабії.

У **1828 р.** частина задунайських козаків на чолі з отаманом **Йосипом Гладким** перейшла на бік Російської імперії, послабивши позиції османів. Задунайці допомогли росіянам здійснити несподіваний успішний наступ через Дунай. Російська армія знову здобула перемогу та підійшла до Стамбула.

На перехід частини задунайців на бік Російської імперії османський уряд зреагував жорстко. Майже дві тисячі козаків разом із наказним гетьманом І. Баланом було вбито, зруйновано січові укріплення та інші споруди.

За укладеним після війни Адріанопольським мирним договором Росія отримала частину Задунав'я та кавказьке узбережжя Чорного моря.

Отже, у результаті двох війн Росії та Османської імперії в першій половині XIX ст. усі етнічні українські землі відійшли від османів та були введені до складу Російської імперії.

Діємо: практичні завдання

Опрацюйте додатково біографію Йосипа Гладкого. Дайте оцінку діяльності кошового отамана як представник тогочасного суспільства та з позиції сьогодення.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ▶ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ▶ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання.

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Україна в системі міжнародних відносин у першій половині XIX ст. »**.

- Можу назвати, які війни першої половини XIX ст. зачепили українські землі. — Прекрасно
- Можу пояснити, як Російська імперія використовувала українців у своїх війнах. — Добре
- Можу схарактеризувати залученість українців до війни з Наполеоном. — Треба попрацювати
- Можу визначити наслідки воєн першої половини XIX ст. для українських земель. — Нічого не зрозуміло

II ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Обговоріть у групі, яку роль українські землі відігравали в міжнародних відносинах першої половини XIX ст. Чи були вони самостійним суб'єктом міжнародних відносин, чи виступали об'єктом зазіхань інших держав? Доберіть історичні факти на підтвердження своєї позиції.

3. Поміркуйте, чому Російська імперія вдавалася до відновлення козацьких військ після зруйнування Запорозької Січі. Чи можливим було збереження українських козацьких військ в умовах Російської імперії?

III МИСЛЮ ТВОРЧО

4. Проведіть мінідослідження «Спадщина українських козаків поза межами України» (на основі інформації про історію Задунайської Січі та козаків, переселених на Кубань).

5. Уявіть, що ви належите до української еліти часів наполеонівських війн. Підготуйтеся до дискусії в одному із дворянських зібрань «Війна з Наполеоном: на чий бік пристати». Будьте готові під час дискусії аргументовано відстоювати позицію прибічників Російської імперії або табору прибічників Наполеона.

6. Змоделюйте у класі епізод козацької ради на Задунайській Січі щодо обговорення питання повернення до Російської імперії. Аргументовано висловте позиції прибічників і противників ідеї переходу на бік Російської імперії.

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

1828 р. перехід частини задунайських козаків на чолі з Й. Гладким на бік Російської імперії

§4 Соціально-економічний розвиток українських земель наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Пригадайте, коли Російська імперія запровадила кріпацтво на українських землях. Чим відрізняються натуральне й ринкове господарство? Які процеси називають «*індустріальною революцією*»?

1. КРИЗА КРІПОСНИЦЬКОЇ СИСТЕМИ

На початку XIX ст. Україна залишалася аграрною територією зі значним потенціалом у землеробстві та тваринництві. Проте упровадження більш сучасних підходів до господарювання гальмувалося поміщицьким землеволодінням та кріпацтвом.

Селянство у структурі населення Наддніпрянської України

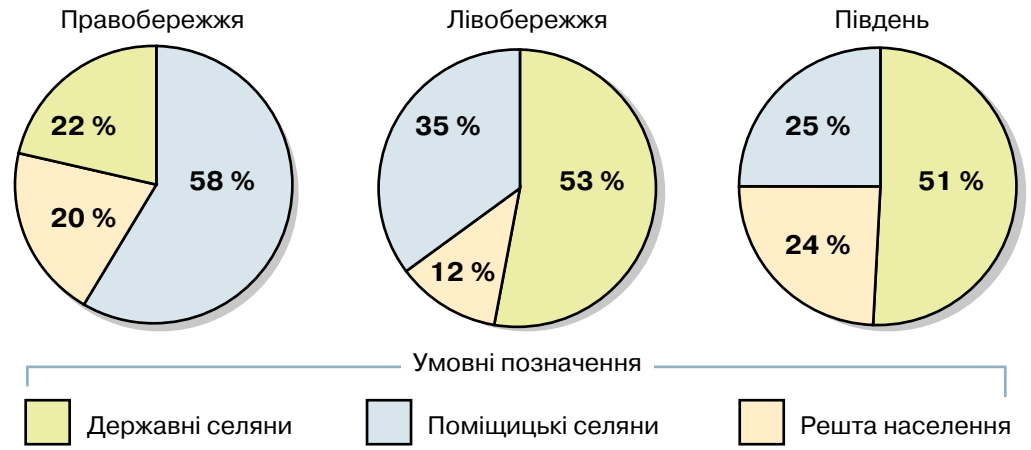

До кінця XVIII ст. поміщики мало цікавилися господарюванням для прибутку. Але згодом їхні потреби змінилися — зросли витрати на освіту, подорожі, предмети розкоші. З метою збільшення прибутків частина поміщиків намагалася упроваджувати сільськогосподарські машини, досягнення агрономії. Проте кріпацтво гальмувало прогресивні зміни, оскільки кріпаки не були зацікавлені в результатах своєї праці.

Більшість поміщиків посилювала визиск селянства: панщина подекуди сягала шести днів на тиждень. У маєтках з'являлися мануфактури, де працювали навіть жінки й діти. Поширилася ***урочна система***, де завдання (урок) селянина на день часто потребувало кількаденної праці.

Схожим було становище державних селян. З 1817 р. в Україні з'явилися **військові поселення**. Формально протягом тижня поселенці працювали три дні на державу, три — на себе. Але «уроки» були такі,

що поселенці працювали на державу майже всі дні тижня. Через неефективність у 1857 р. систему військових поселень ліквідували.

Варто запам'ятати

Військо́ві посе́лення — система організації війська в Російській імперії, що передбачала поєднання сільськогосподарської діяльності та несення військової служби.

Свідчать документи

Із записок військового урядовця Єгора фон Брадке про військові поселення

…У цій величезній степовій місцевості, де 90 тисяч душ, приписаних до військових поселень, займались землеробством і скотарством, господарство провадилося цілком екстенсивно і неправильно… Тут я знайшов цих колись дуже заможних селян у надзвичайних нестатках і злигоднях… Коли полки почали користуватися призначеними їм ділянками, ними оволоділо палке завзяття на користь казни і вони… віднімали у селянина кращі землі, провадили великі посіви без усякого поводження з трудовими силами і віддавали селянинові лише мізерну решту часу на його власне господарювання… Казенні величезні посіви потребували такої посиленої праці, що збирання на селянських ланах відкладалося до закінчення цих робіт, і селяни часто привозили на свої токи одну солому.

? **1.** Як, за свідченням автора, змінилося становище селянства під російським пануванням?
2. Які ознаки неефективного господарювання у військових поселеннях називає автор?

Хоча поміщики й держава намагалися зберегти кріпацтво, ***в економіці визрівали ринкові відносини***, які вже давно були основою господарства в Західній Європі. Багато поміщицьких маєтків через неефективність розорялися: чверть із них у середині століття опинилася в заставі, а частину землі викупили підприємливі купці чи селяни.

Поступовий розвиток товарного виробництва сприяв формуванню системи **регіональної спеціалізації виробництва**.

Варто запам'ятати

Регіона́льна спеціаліза́ція — зосередження в окремому регіоні виробництва певних видів продукції або розвитку окремих галузей господарства, зумовлене природними, економічними чи історичними умовами.

Діємо: практичні завдання

1. Покажіть на карті *першого форзаца* райони сільськогосподарської спеціалізації.
2. Користуючись знаннями про природно-географічні умови України, поясніть, які чинники впливали на сільськогосподарську спеціалізацію регіонів.

Криза кріпацтва супроводжувалася зростанням *безземелля* серед селян — до середини XIX ст. майже чверть українських селянських родин були безземельними. Щоб поліпшити своє становище, селяни шукали додаткові заробітки. Частина йшла на цукроварні, у гончарні, шевські або ткацькі майстерні. Масовим явищем стали сезонні заробітки: навесні селяни (особливо з Полтавщини та Харківщини) вирушали на польові роботи в степові райони. Як засіб заробітку поширеним було **чумацтво**.

Чумак з околиць Умані
(*малюнок Яна Левицького, 1841 р.*)

ЧУМАЦТВО: ЦІКАВІ ФАКТИ

Супутні витрати
• запасні частини до возів, ліки для худоби, коломазь для змащення коліс;
• плата за випас та напування волів землевласникам;
• плата за перевози та мости тощо.

Стартовий капітал
Для початку потрібно було мати щонайменше двох здорових вгодованих волів, віз та гроші на купівлю товару (наприклад, солі).

Супутні витрати
Запас харчів (за дев'ять тижнів мандрівки чумак споживав понад 26 літрів пшона, понад 40 кг сухарів, 25 кг печеного хліба, 4,1 кг сала та по 8,2 кг пшеничного і гречаного борошна).

Ризики чумака-початківця
Для селянина середнього достатку мандрівка на Південь була великим ризиком, адже, якщо втрачав худобу та гроші, то ставав злидарем.

Прибуток
У 1847 р. чумак із Київщини на кримській солі мав приблизно 14 рублів прибутку з однопарного воза (у той час 15 рублів — ціна добротного пальта, 150–200 рублів коштувала «душа» — кріпак із землею).

Загальні труднощі «бізнесу»
• розбійники;
• російсько-османські війни перекривали доступ до ринків;
• вилучення волів на користь держави під час війн;
• загибель худоби від хвороб (15–50 %).

Перспективи успішного чумака
• купівля землі;
• інвестування в промисловість (переважно харчову: борошномельну, цукроваріння, винокуріння);
• зміна соціального статусу від кріпака до підприємця, заможного господаря.

Заможні чумаки з десятками возів могли розраховувати на багатотисячні прибутки. За десятиліття праці їм вдавалося надбати собі значні капітали: десятки-сотні тисяч рублів.

Варто запам'ятати

Чума́цтво — промисел українців, що полягав у перевезенні солі, риби та інших товарів на великі відстані за допомогою запряжених волами возів.

У селі з'являвся прошарок заможних селян. Вони вкладали гроші в землю, торгівлю, підприємства. Деякі викупили свою волю і згодом стали купцями або промисловцями.

2. ПОЧАТОК ІНДУСТРІАЛЬНОЇ (ПРОМИСЛОВОЇ) РЕВОЛЮЦІЇ

Індустріальна революція в Наддніпрянській Україні розпочалася в **1830-х роках**, коли стала стрімко зростати кількість підприємств. Якщо раніше промисловість базувалась на поміщицьких і державних мануфактурах, де працювали кріпаки, то тепер з'являлися фабрики, які належали купцям, заможним селянам і ремісникам. Вони використовували найману працю.

Варто запам'ятати

Індустріа́льна (промисло́ва) револю́ція — період переходу від аграрного суспільства до індустріального, що характеризується заміною ручної праці машинною, розвитком фабричного виробництва та формуванням нових соціальних груп підприємців і робітників.

Провідною галуззю стала цукрова промисловість. До середини століття в Україні діяло вже 229 цукрових заводів, які виробляли 84 % всього цукру в Російській імперії. Серед перших великих підприємців-цукрозаводчиків були й вихідці з кріпаків Яхненки і Симиренки з Черкащини.

e Дізнайтеся в е-додатку історію становлення бізнесу Яхненків і Симиренків. Які якості, на вашу думку, знадобилися цим родинам для успішного розвитку справи?

На південному сході (сучасний Донбас) розвивалася кам'яновугільна промисловість. У 1823 р. у маєтку графа Воронцова умільці селяни-кріпаки збудували перший пароплав на Дніпрі «Бджілка». У 1835 р. виникла пароплавна компанія. З 1841 р. розпочалося виробництво сільськогосподарських машин, парових котлів і пресів. Проте значну частину машин все ще імпортували з-за кордону. Незважаючи на ці досягнення, ***індустріальну революцію гальмувала залежність від кріпосної праці, сезонність виробництва й урядові обмеження для інших галузей***, зокрема текстильної та металургійної.

Промисловий переворот сприяв зростанню значення міст, чисельність населення яких збільшилася втричі. Завдяки розбудові морських портів загальноімперського значення особливо швидко зростали південні міста Одеса, Миколаїв, Херсон. Населення Одеси, яка в 1817 р. була оголошена **порто-франко**, протягом першої половини XIX ст. зросло від кількох тисяч до понад 100 тис. жителів.

Варто запам'ятати

По́рто-фра́нко — портова територія, на якій дозволяється безмитне ввезення, зберігання, переробка та реекспорт товарів, що сприяє розвитку торгівлі та економіки регіону.

Зростання міського населення України

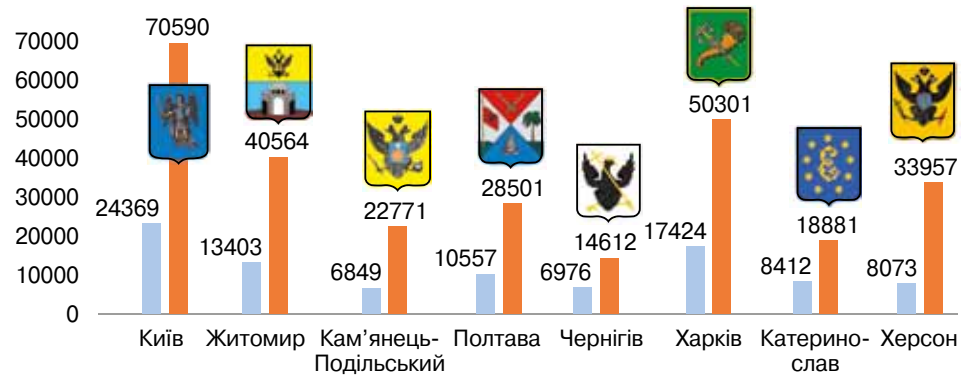

? **1.** Проаналізуйте діаграму. Які міста розвивалися найбільш динамічно? Чому?
2. Як у гербах українських міст відображено російське панування?

Економічний розвиток сприяв розширенню внутрішньої торгівлі, що переважно відбувалася через *базари* та *ярмарки*, а також зростанню кількості крамниць. Найбільші ярмарки розташовувалися ближче до кордону з Росією та в Києві. У зовнішній торгівлі Російської імперії стрімко зростала роль українських портів: у 1850-х роках на чорноморські та азовські порти припадала третина російського експорту. ***Україна поступово перетворювалася на ринок збуту товарів російської промисловості, тоді як її власний експорт складався майже виключно із сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки.***

Ярмарок у містечку Ічня (*картина художника Василя Штернберга, перша половина XIX ст.*)

Думки істориків

Український історик Ярослав Грицак про економічний розвиток України

Завдяки сплетінню сприятливих умов Південь України довший час вважався Ельдорадо, де можна легко і швидко доробитися великого маєтку... Наплив великих мас населення, не зв'язаних умовами кріпосницької системи й охоплених духом підприємництва, витворив особливу суспільну атмосферу на Півдні України, яку можна порівняти хіба що з американським Клондайком. Вільнолюбиві анархічні настрої на зразок тих, якими відзначалося запорозьке козацтво, продовжували жити серед мешканців чорноморських степів у XIX ст.

...Підросійська Україна з її великою територією і населенням, родючими землями і багатими покладами корисних копалин стала ідеальним тереном для швидкого економічного розвитку. Однак ці можливості не були використані. Більшість місцевого населення залишалася прикріпленою до землі... Це заважало формуванню ринку вільної робочої сили і стримувало індивідуальне підприємництво. Основна частина промислових підприємств належала поміщикам або ж державі, що майже унеможливлювало вільну ринкову конкуренцію.

1. Які сприятливі для економічного розвитку Наддніпрянської України чинники називає Ярослав Грицак?
2. Що, на думку історика, обмежувало можливості економічного зростання українських земель?

3. СОЦІАЛЬНІ ПРОТЕСТИ

В умовах наступу кріпосництва та посилення визиску з боку держави і поміщиків українське селянство активно боролося за свої права. Наймасштабнішими проявами активного протесту були повстання проти військових поселень, зокрема 1819 р. у м. Чугуїв на Харківщині. У 1818–1820-х роках селянський рух охопив Катеринославщину. Селянські виступи жорстоко придушувалися урядовими військами.

Форми соціальних протестів

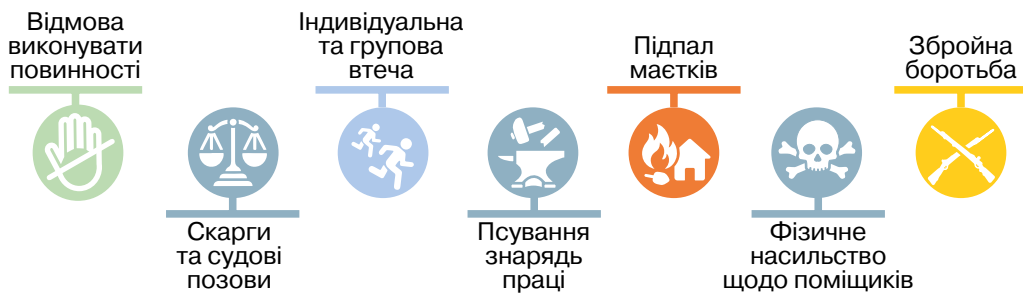

Діємо: практичні завдання

Опрацюйте матеріали рубрик «Думки істориків» та «Свідчать документи» й дайте відповіді на запитання.

1. Зіставте становище селян доби Гетьманщини та наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. Які висновки можна зробити?
2. Які форми боротьби селян за свої права в них згадуються?
3. Які історичні традиції українства відображені у судових процесах проти закріпачення?
4. Наскільки великими, на вашу думку, були шанси селян у «мирний спосіб» домогтися свого захисту? Як це могло вплинути на настрої селянства?

Думки істориків

Український історик Євген Чернецький про боротьбу селян за права

Упродовж першої половини XIX ст. селянство підросійської України провело тисячі судових процесів проти своїх поміщиків, і чимало родин довели незаконність закріпачення й були звільнені (тоді не було проблеми з виконанням судового рішення). При цьому досить часто такі справи закінчувалися в найвищій апеляційній інстанції — Сенаті Російської імперії. Справи своїм кріпакам програвали навіть сенатори!

Свідчать документи

З Указів царського уряду про покарання селян (уривки)

Для утримання кріпаків у покорі й доброму порядку поміщик має право використовувати домашні засоби виправлення і покарання на власний розсуд, але без каліцтва...

За провини проти володільця або його прав кріпаки, за його проханням, піддаються поліцейському покаранню, з поверненням до попереднього житла, або утриманню в упокорювальних і робітних домах на строк, самим володільцем визначений...

Заколотом проти властей, урядом встановлених, вважається і всяке заворушення селян або дворових людей проти своїх поміщиків, володільців або управляючих і проти волосних і громадських управлінь...

Кріпаки за подачу на поміщиків своїх заборонених законом скарг піддаються покаранню різками до п'ятдесяти ударів.

Протягом 1813–1835 рр. на Поділлі діяли загони **Устима Кармалюка (Карманюка)**. Тривалий час у народній уяві та науковій думці побутував образ Кармалюка як народного месника. Мовляв, будучи кріпаком, Кармалюк утік з армії, куди його віддав поміщик, і з 1813 р. очолив боротьбу, що тривала майже чверть століття. Хоча Кармалюка неодноразово арештовували й засилали, він знову й знову повертався до боротьби. Проте вивчення матеріалів слідчих справ дозволяє зробити висновок, що постать ватажка суттєво ідеалізована та міфологізована.

Факт чи фейк?

Український історик Валерій Дячок про діяльність Устима Кармалюка (Карманюка)

Створений впродовж багатьох років ідеалізований образ У. Карманюка, на нашу думку, є далеким від реального подільського розбійника, який постає з автентичних і в значній мірі вірогідних документальних джерел та певної частини фольклору...

Серед жертв карманюківців в 1813–1822 рр. — переважно селяни (24 випадки, з яких 15 припадає на крадіжки, 6 — на розбійні напади і по одному — на підпал, вбивство та ґвалтування). Характерно, що на всі інші соціальні групи припадає лише 11 випадків активних дій...

За нашими підрахунками, в період найвищого піднесення розбійницької діяльності, очолюваної У. Карманюком (1825–1835 рр.), мав місце 31 випадок активних дій щодо представників селянства (1 вбивство, 6 розбійних нападів, 24 крадіжки); міщан-торговців — 17 випадків (1 колективне вбивство, 13 розбійних нападів і грабунків, 3 крадіжки); представників шляхти, включаючи службову, чиншову, посесійну і поміщиків — 22 випадки (1 вбивство, 5 розбійних нападів, 16 крадіжок), а також 4 крадіжки, здійснені щодо представників духовенства (римо-католицьке, греко-католицьке і православне).

? В історичній пам'яті на постать У. Кармалюка існують протилежні погляди. До нього часто вживаються епітети «*український Робін Гуд*», «*останній гайдамака*», однак є й переконання, що Устим був швидше звичайним кримінальним злочинцем-грабіжником. Визначте, якої думки притримується історик В. Дячок. Які аргументи він наводить для її підтвердження? Порівняйте інформацію рубрики з повідомленням про діяльність У. Кармалюка в е-додатку. Висловіть припущення щодо причин розбіжностей в оцінках постаті ватажка. Кому, на вашу думку, було вигідно ідеалізувати постать У. Кармалюка?

Українець середніх років (*ймовірний портрет У. Кармалюка; робота художника Василя Тропініна, 1820 р.*)

ЗНАЮ МИНУЛЕ ▶ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ▶ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання.

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Соціально-економічний розвиток українських земель наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.»**.

- Можу пояснити поняття «*військові поселення*», «*чумацтво*», «*індустріальна революція*», «*порто-франко*». — Прекрасно
- Можу визначити причини селянських рухів у першій половині XIX ст. — Добре
- Можу визначити, які факти свідчать про початок індустріальної революції в Наддніпрянщині. — Треба попрацювати
- Можу за картою схарактеризувати господарський розвиток Наддніпрянської України. — Нічого не зрозуміло

II ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Чому кріпосницька система заважала економічному розвиткові українських земель?

3. Якими були причини і наслідки чумацтва для українського суспільства?

4. За допомогою додаткових джерел з'ясуйте, у чому подібність і відмінність між боротьбою Устима Кармалюка і повстанням у Чугуєві.

5. Проаналізуйте історичну карту на *першому форзаці* «Господарство українських земель у першій половині XIX ст.» та доповніть інформаційну таблицю.

Господарство українських земель у першій половині XIX ст.	
Що дізнався(-лась) із параграфа	Що додатково дізнався(-лась) із карти

6. Як ви вважаєте, чому у фольклорній традиції ватажків соціальних виступів часто героїзують? Наскільки це відповідає дійсності?

III МИСЛЮ ТВОРЧО

7. Уявіть, що ви є підприємцем початку XIX ст. на українських землях. Розробіть бізнес-план для створення нового підприємства, враховуючи особливості соціально-економічного розвитку регіону, наявність робочої сили (кріпацької чи найманої) та основні галузі, що розвивалися. Обґрунтуйте свій вибір галузі й регіону, а також потенційні виклики та можливості.

8. Створіть мініпроєкт «Мій рідний край у добу індустріальної революції»: дослідіть, які промислові або сільськогосподарські підприємства діяли у вашому регіоні в першій половині XIX ст. та як вони вплинули на життя місцевих жителів.

§5 Польський національно-визвольний і російський опозиційний рухи на території України

? На основі здобутих знань висловіть думку про те, чи сприяла політика Російської імперії розвиткові національних і соціальних спільнот, що проживали на українських теренах.

Із часу інкорпорації українських земель до складу Російської імперії вони постійно були зоною соціального напруження і політичних опозиційних рухів. Їх спричиняла колонізаторська політика Російської імперії, що суперечила політичним і соціально-економічним інтересам населення українських земель.

Формуванню опозиційних рухів сприяло також поширення європейських ідей демократизації суспільного устрою. В Україні опозиційність щодо самодержавства набувала різноманітних проявів, зумовлених багатоетнічним складом населення. З-поміж інших виокремлювалися російська, польська й українська течії суспільного руху.

Читаємо й розуміємо

1. Розгляньте заготовку схеми, уявіть себе прибічником / прибічницею однієї з опозиційних течій і назвіть, які особливості політики російського самодержавства спонукали би вас до опозиційної діяльності.
2. За матеріалами параграфів 5 і 6 доповніть схему переліком характерних ознак опозиційних рухів та історичними фактами.
3. Визначте, що було спільного і відмінного в цілях усіх представлених у схемі течій опозиційного руху.

Опозиційний рух на українських землях під владою Російської імперії

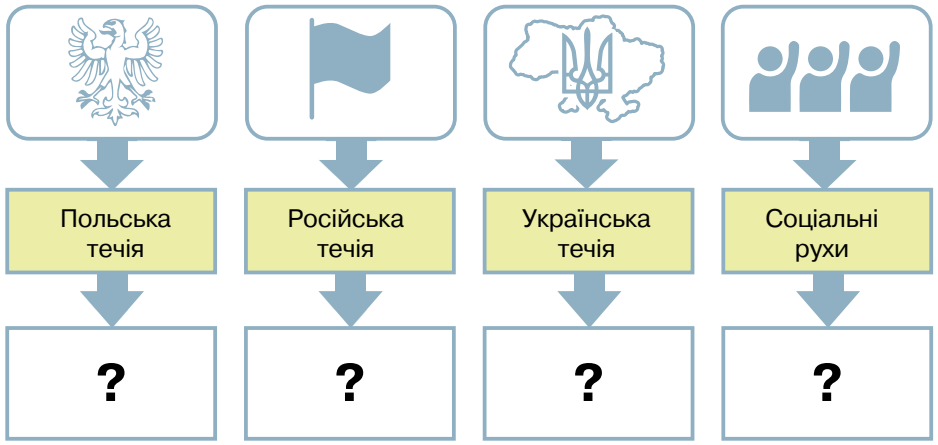

1. МАСОНСТВО В УКРАЇНІ

? Пригадайте з курсу всесвітньої історії 8 класу, хто такі масони. Які елементи згенерованого ШІ зображення вказують на те, що це масонське зібрання? За вирішення яких проблем розвитку суспільства боролися масони?

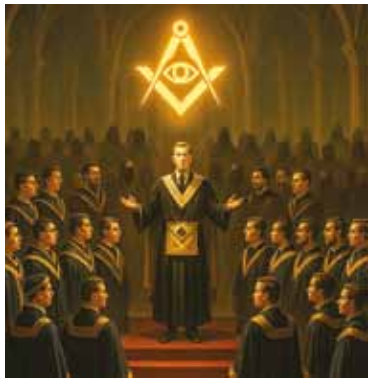

Масонство прийшло в Україну під впливом ідей Просвітництва через Росію і Польщу наприкінці XVIII ст.

У 1818 р. *масонські ложі* (гуртки) виникли в Києві («З'єднані слов'яни») та Полтаві («Любов до істини»). Діяли вони також у Житомирі, Одесі, Харкові.

Серед масонів України було багато представників старшинсько-шляхетських родин. Гасла масонства приваблювали незадоволених кріпацтвом і встановленням російського панування. Оскільки масонство заперечувало національні кордони, то серед українських масонів поширювались *ідеї «панславізму»* — слов'янської федерації, в якій українці були б рівними серед рівних. Проте українські масони здебільшого не висували політичних вимог.

Думки істориків

Український історик Ярослав Грицак про українське масонство

Однією з цілей, яку ставили перед собою організатори перших таємних товариств в Україні, було залучення малоросійського дворянства до опозиційного всеросійського руху.

Українські дворяни-масони не формулювали специфічно національних вимог; чи не єдиним винятком був Василь Лукашевич, який виступав за від'єднання України від Росії і прилучення до Польщі. Цілком іншого характеру були ложі, які діяли на Правобережній Україні. Їхніми членами були польські шляхтичі... Своєю головною політичною метою ці ложі вважали відновлення незалежної Польської держави, яка включала б і Правобережну Україну.

Іван Котляревський — учасник полтавської ложі «Любов до істини» (*ілюстрація Анатолія Базилевича до видання поеми «Енеїда», 1968 р.*)

? **1.** У чому полягала відмінність цілей російських, українських і польських масонів?
2. Чим, на вашу думку, пояснюються різні політичні позиції масонів на Правобережній і Лівобережній Україні?

Російське самодержавство вбачало загрозу в масонстві для своєї влади. Тому, попри захоплення масонством навіть представників найвищих верств суспільства, у 1819 р. масонство в Україні, а невдовзі й по всій Російській імперії було заборонене.

Факт чи фейк?

Тривалий час у навчальній літературі поширювалась історія створення «Малоросійського таємного товариства» на чолі з Василем Лукашевичем. Нібито В. Лукашевич і його однодумці відстоювали ідеї від'єднання України від Росії та включення її до Польщі на умовах автономії, скасування кріпацтва й упровадження європейської форми державного устрою. Нині факт існування цього товариства заперечується.

Проведіть мінірозслідування: дізнайтеся з додаткових джерел інформації, якими аргументами оперують прибічники версії про фейковий характер історії «Малоросійського таємного товариства».

2. РУХ ДЕКАБРИСТІВ

Читаємо й розуміємо

Опрацюйте навчальний текст про діяльність руху декабристів. Визначте програмні цілі декабристських організацій: що в них спільного і відмінного. Чи входили до намірів таємних організацій заходи із забезпечення національних прав українського народу? Інформацію систематизуйте в таблиці.

ПРОГРАМНІ ДОКУМЕНТИ ДЕКАБРИСТСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ			
Назва організації			
Спільне в програмних цілях			
Відмінне в програмних цілях			
Висновок про перспективи щодо забезпечення національних прав українців			

Чимало членів масонських лож увійшли до складу таємних політичних товариств, утворених офіцерами російської армії після перемоги над Наполеоном. Повернувшись з походу Західною Європою, вони принесли із собою волелюбні ідеї Просвітництва та Французької революції. В історію члени цих організацій увійшли під назвою «*декабристи*», що походить від російської назви місяця, в якому відбулося повстання декабристів — 14 грудня 1825 р.

У **1816 р.** в Петербурзі виникла офіцерська таємна організація «Союз порятунку» (з 1818 р. «Союз благоденства»). В Україні її осередки утворилися в Тульчині, Кам'янці (нині місто в Черкаській області), Василькові на Київщині, у Полтаві. У 1821 р. «Союз благоденства» розпався. Члени Тульчинської управи проголосили створення **Південного товариства**. Провідна роль у товаристві належала Павлу Пестелю. Утворилося також і **Північне товариство** із центром у Петербурзі.

Учасники Київського з'їзду Південного товариства схвалили написану П. Пестелем програму — «Руську правду», яка передбачала скасування кріпацтва, перетворення всіх селян на рівноправних громадян, недоторканність приватної власності.

Росія мала стати республікою. Однак, незважаючи на те, що серед змовників було чимало українців — нащадків козацької старшини, програма виявляла байдужість до майбутнього українців. Вона визнавала право на самовизначення лише для поляків і відмовляла в ньому українському та іншим народам Російської імперії. Проголошувалася провідна роль росіян у співжитті з іншими народами в межах однієї держави, а українці зараховувалися до «корінного російського народу».

Дещо інший підхід до розв'язання національних проблем мала таємна організація **Товариство об'єднаних слов'ян**, утворена в **1823 р.** у Новограді-Волинському братами-офіцерами Андрієм і Петром Борисовими. У документах Товариства ставилася мета боротися проти самодержавства і кріпацтва. Передбачалося визволення слов'янських народів і створення їх федеративного союзу — загальнослов'янської республіки. Проте Україна в планах Товариства не розглядалася як окремий член федерації. Згодом Товариство злилося з Південним.

За програмовими документами Північного товариства щодо майбутнього Російської імперії передбачалося встановлення конституційної монархії та федеративного устрою майбутньої держави.

У проєкт Конституції Північного товариства (автор Микита Муравйов) було внесено положення, яке передбачало поділ Росії на 13 штатів, серед яких були й штати з назвами «Український» і «Чорноморський» із центрами відповідно в Харкові й Києві. Проте інших положень щодо забезпечення національних прав українців документ не містив.

Способом досягнення поставлених цілей опозиційні дворяни-офіцери обрали повстання з метою здійснення державного перевороту. Проте усі спроби зазнали невдачі — виступ був придушений. Лідери повстання були страчені, а інші учасники відправлені у заслання на каторгу.

Перебіг повстання декабристів

Задум заарештувати царя Олександра I
Початковий план заарештувати царя під час воєнних маневрів влітку 1826 р. не вдалося реалізувати через раптову смерть монарха наприкінці 1825 р.

Повстання Північного товариства
14 грудня 1825 р. — повстання Північного товариства в Петербурзі під час присяги новому царю Миколі I. Придушене урядовими військами

Повстання Південного товариства
29 грудня 1825 р. — 3 січня 1826 р. — повстання Південного товариства (Чернігівського полку) на Київщині. Придушене урядовими військами

Після придушення повстання декабристів російська аристократія більше не вдавалася до спроб боротьби із самодержавством. Очевидно, жорстоке придушення руху декабристів, який не мав масової підтримки серед населення, схилив шальку терезів у виборі вищих верств суспільства відносин із самодержавством на користь збереження привілеїв і свого суспільного статусу.

Думки істориків

Український історик Олексій Сухий про місце України в історії декабристів

У сучасній історіографії утвердилася думка, що декабристський рух є явищем виключно російським. Однак не всі історики це твердження поділяють, наголошуючи на тісному зв'язку декабристів з Україною. У 1925 р. Михайло Грушевський поставив запитання: «Українські декабристи чи декабристи на Україні?». Для такого запитання були вагомі підстави. В Україні розташовувались «родові гнізда» багатьох декабристів. Скажімо, брати Муравйови-Апостоли — поміщики з Миргородщини на Полтавщині, вихідці з давньої козацько-старшинської родини, рідні онуки гетьмана Данила Апостола. Серед офіцерів було чимало вихідців із дрібномаєткових українських дворян Полтавщини, Чернігівщини, Херсонщини, Волині. У 1920–1930-х роках... сформували теорію українського декабризму, згідно з якою декабристський рух в Україні був тісно пов'язаний з українським масонством, відображав опозиційні настрої збіднілого українського дворянства..., у певному сенсі наслідував козацьку традицію.

? Чи дають слова історика підстави стверджувати, що декабристи відстоювали національні права українців?

Варто запам'ятати

Федера́ція (від лат. foederatio — *союз, об'єднання*) — 1) форма державного устрою, за якої територіальні одиниці — члени федерації мають власні органи влади і поряд із цим утворюють спільні для них державні органи; 2) союз, об'єднання громадських організацій.

3. ПОЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ. ПОЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1830–1831 рр.

Читаємо й розуміємо

1. Працюючи з навчальним текстом, визначте причини, цілі, результат та наслідки польського повстання 1830–1831 рр.
2. З'ясуйте, чому полякам не вдалося масово залучити на свій бік українське населення Правобережної України.

Правобережна Україна на початку XIX ст. залишалася територією панування польської шляхти, значна частина якої були нащадками українських родів, спольщених і покатоличених у XVII–XVIII ст.

На початках російського панування над краєм відносини між самодержавством і польською шляхтою будувалися на засадах лояльності. За польськими землевласниками зберігалися їхні маєтності та права привілейованої верстви. Правобережжя на деякий час перетворилося на центр польської культури. Завдяки дружнім відносинам з Олександром I князь Адам Чарторийський домігся створення в 1803 р. Віленського шкільного округу та Віленського університету. У 1805 р. була заснована Волинська гімназія (із 1819 р. — Кременецький ліцей) — потужний польський навчальний заклад. Важливу роль у відкритті 1805 р. Харківського університету відіграв польський аристократ Северин Потоцький.

Проте невдовзі ситуація змінилася. У листопаді **1830 р.** у Варшаві розпочалося антиросійське **Листопадове повстання**. Його очолили польські офіцери, які ставили за мету відродити Річ Посполиту. Створений повстанцями національний уряд виробив програму відновлення Речі Посполитої в кордонах 1772 р. і звернувся по допомогу до населення Литви, Білорусі та України. Поляки були впевнені, що литовці, білоруси та українці також мріють про Річ Посполиту. Однак польські заклики не знайшли підтримки серед більшості українців. У планах керівників повстання не було скасування кріпацтва, тому українські селяни здебільшого не підтримали повстання.

Герб Листопадового повстання

Поміркуймо!

Український історик Ярослав Грицак зазначив: «*Погляди польських революціонерів не мали нічого спільного з національним шовінізмом. Вони були виразом загальної віри у силу раціоналізму і просвіти. Романтизм привніс нове мислення, але не знищив старих ілюзій*».

? Поміркуйте, у чому полягав раціоналізм організаторів Листопадового повстання. Чому українці здебільшого не поділяли цілей організаторів повстання?

Про повстання в Польському королівстві на Правобережжі стало відомо в грудні 1830 р. На цьому емоційному піднесенні в краї почали виникати таємні гуртки з підготовки збройних виступів на місцях. У 1830–1831 рр. виникли таємні товариства у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Кременці, Житомирі, Гайсинському повіті та в інших місцевостях

Прапор Листопадового повстання з підписом «За нашу і вашу свободу»

Волинської, Київської та Подільської губерній. У лютому 1831 р. польські повстанці спрямували на Правобережну Україну кавалерійський корпус, який мав підняти антиросійський виступ. У повстанських загонах на Правобережжі переважала шляхта.

Загалом у повстанні у Правобережній Україні взяло участь 5627 осіб, зокрема дворян (шляхта, поміщики) — 4017 (74 %) і селян — 1273 (23,4 %). Натомість російська влада створила вісім «козацьких полків» із числа «малоросійських козаків» та державних селян Лівобережжя. Найважливіша битва між польськими повстанськими загонами й імперськими військами відбулася у травні 1831 р. під Дашевом на Поділлі. До кінця серпня **1831 р.** повстання було придушено.

Придушення польського Листопадового повстання **1830–1831 рр.** істотно змінило політику російського самодержавства на Правобережжі у бік викорінення польського впливу в регіоні та насадження тут російської ідентичності. Жодних позитивних змін у становищі селян не відбулося — царський уряд «забув» обіцянки про відновлення козацтва.

Антипольські та русифікаторські заходи після придушення Листопадового повстання

Насадження російської ідентичності	Просування ідеї про малоросів (українців) як частини російського народу
Русифікація освіти	Заснування 1834 р. у Києві Університету св. Володимира та інших культурних установ з метою русифікації
Скасування самоврядування	Скасування самоврядування та правових норм часів Речі Посполитої
Деполонізація освіти	Закриття польських навчальних закладів, зокрема Кременецького ліцею
Позбавлення прав польської шляхти	Конфіскація майна та позбавлення дворянських привілеїв значної частини дрібної шляхти
Релігійні обмеження	Скасування Берестейської унії, заборона УГКЦ на Правобережжі (1839 р.) та примусове переведення греко-католиків у православ'я

? Чому, на вашу думку, російський уряд звертав увагу на посилення російських впливів у культурно-освітній і релігійній сферах?

Усупереч намірам російської влади, деякі антипольські заходи принесли українцям несподівані вигоди. Так, Київський університет святого Володимира із часом перетворився на центр українського національного відродження. Намагаючись здобути прихильність селян Правобережжя, щоб мати їх за союзників у протистоянні з польською шляхтою, влада дещо поліпшила їхнє становище, істотно обмеживши права поміщиків щодо кріпаків.

А головне — польське Листопадове повстання стало прикладом для українського національного руху. *Польський рух спонукав українську еліту почати мислити не лише мовно-культурними, а й політичними категоріями.* Отже, польський націоналізм став чинником розвитку української національної ідеї.

Опрацюйте в е-додатку цитату І. Лисяка-Рудницького про перспективи польського й українського національного рухів. Визначте, чиї позиції, на думку історика, були сильнішими. Які виклики потрібно було подолати українцям на шляху націєтворення?

Думки істориків

Український історик Ярослав Грицак про місце України в поглядах російських і польських опозиціонерів

Правобережна Україна протягом 1830–1840-х років була полем битви між російськими і польськими впливами. Обидві сторони сходилися між собою у запереченні прав українського народу на вільний самостійний розвиток. Опинившись між російським молотом і польським ковадлом, місцеве українське населення зазнавало подвійного гніту. Але сам факт, що Правобережжя було тереном польських і російських впливів, не дозволяв перетворити українське питання на внутрішню проблему Російської імперії.

? Яке значення мало польсько-російське суперництво для формування української нації?

Таким чином, у 20–30-х роках XIX ст. Україна стала ареною змагань між російськими й польськими впливами. Російські опозиціонери-декабристи прагнули до оновлення Російської держави, знищення самодержавства та кріпацтва. Поляки ставили перед собою завдання національного визволення і відновлення незалежності Польщі. При цьому обидва рухи сходилися в запереченні окремішності українців та їхніх прав на самостійний розвиток. Вони вважали, що інтереси українців цілком можуть бути задоволені в оновленій демократичній Росії чи у відродженій Речі Посполитій. Це помилкове переконання послаблювало підтримку українцями як російського, так і польського національних рухів та сприяло розгортанню українського національного руху.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ▶ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ▶ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання.

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Польський національно-визвольний і російський опозиційний рухи на території України»**.

- Можу пояснити поняття «*масонство*», «*декабристи*», «*Листопадове повстання*». — Прекрасно
- Можу визначити місце українських земель у цілях польського та російського опозиційних рухів. — Добре
- Можу пояснити, чому українці загалом не підтримали польське Листопадове повстання. — Треба попрацювати
- Можу назвати наслідки придушення повстань декабристів і Листопадового повстання для українських земель. — Нічого не зрозуміло

2. Розташуйте історичні події у хронологічній послідовності.

Повстання Чернігівського полку (Південне товариство декабристів)	Поява масонської ложі «Любов до істини» в Полтаві	Скасування Берестейської унії на Правобережжі	Антиросійське польське Листопадове повстання

II ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

3. Обговоріть у групі причини появи опозиційних щодо самодержавства течій. Визначте, що було спільного у причинах їх формування, цілях. Чи передбачали представники цих опозиційних течій вирішення проблем українського народу? Наведіть факти на підтвердження своєї думки.

III МИСЛЮ ТВОРЧО

4. Уявіть себе представником / представницею однієї з опозиційних течій. Ви прагнете залучити на свій бік широкі верстви української спільноти. Напишіть текст відозви до українців, в якій запропонуєте спільно діяти проти царизму. Які зміни в статусі українців ви запропонуєте в документі?

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

29 грудня 1825 р. — 3 січня 1826 р.	повстання Чернігівського полку (Південного товариства декабристів)
1830–1831 рр.	польське Листопадове повстання

§6 Початок українського національного відродження в Наддніпрянщині. Формування української національної самосвідомості

Пригадайте, які заходи здійснив російський уряд для скасування української автономії. Як ці заходи змінювали становище різних соціальних груп? Чому політика російського самодержавства викликала появу опозиції?

Читаємо й розуміємо

Працюючи з текстом параграфа, систематизуйте історичну інформацію в блок-схемі: замініть питання-підказки на відповіді.

Після завершення роботи дайте відповіді на запитання:

1. Чому рушійною силою українського національного відродження стали саме представники аристократії — нащадки козацьких старшинських родів?

2. За якими ознаками можна визначити, що діячі українського відродження діяли під впливом романтизму?

3. Чим діяльність української течії опозиційного руху відрізнялася від польської та російської течій?

Початок українського національного відродження «АКАДЕМІЧНИЙ ЕТАП»

Передумови	Ідеї	Осередки та лідери	Форми діяльності
Які особливості розвитку суспільства стали поштовхом до українського національного відродження?	Чого прагнули досягнути діячі національного відродження?	Де почали діяти перші осередки? Хто організував їхню роботу?	Що робили діячі для досягнення поставлених цілей?

1. ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ

Ліквідацію російським урядом автономії України по-різному сприйняла козацька еліта, яка отримала всі привілеї російського дворянства. Значна частина цих людей була задоволена збереженням свого статусу та влади. Вони просто жили у своїх маєтках, часто цікавились українською культурою та історією — і цього їм було достатньо. Багато хто

побачив в інтеграції до імперії шанс зробити кар'єру. Наприклад, син генерального писаря та ніжинський полковник Олександр Безбородько став канцлером Російської імперії.

Думки істориків

Український історик Ярослав Грицак про подвійну лояльність української еліти

Для більшості нового українського дворянства між «малоросійським» і «великоросійським» патріотизмом не існувало суперечності. Вони мали всі підстави називати імперію своєю, адже протягом XVIII ст. вихідці із малоросійських родин своєю діяльністю мостили шлях до її тріумфу. Якщо у XVII ст. перед освіченими українцями... стояв вибір — Україна чи Росія, то у XVIII ст. цей вибір формулювався уже інакше — провінція чи імперія?... Тип «малороса», який поєднував симпатію до України, до її природи, пісень тощо з лояльністю до Російської імперії, був однією з характерних фігур в українській політичній і культурній історії XIX ст. Найяскравішим уособленням цього типу став всесвітньо відомий письменник Микола Гоголь.

? Чим можна, на вашу думку, пояснити явище «малоросійства»? Чи існує воно в сучасній Україні?

Проте частина української еліти пішла іншим шляхом. Пам'ять про козацьку автономію сполучалася для неї з намаганням довести свої права на дворянський статус через належність предків до старшини Гетьманщини. Вони відшукували і збирали правові акти, історичні документи, сумували за часами автономії та одночасно цікавились народною українською культурою і традиціями. ***Дослідження ними історії, етнографії, писання літературних творів закладали фундамент для формування української національної самосвідомості.***

На формування поглядів української національної еліти значний вплив також мали прогресивні ідеї з Європи. Після Французької революції поширювалися ідеї рівності всіх людей. Це була принципова зміна в суспільній свідомості, бо раніше до уваги бралася тільки еліта.

Інтелектуальною модою став **романтизм** — система ідей, які, зокрема, спрямовувалися на усвідомлення людьми належності до певного народу, а згодом нації.

Варто запам'ятати

Романти́зм — ідейний і художній напрям в європейській та американській культурі кінця XVIII — першої половини XIX ст., якому притаманні культ людських почуттів, звернення до народної культурної спадщини, вивчення історичного минулого, інколи «втеча» від довколишньої дійсності у вимріяні часи або фантастику.

Поширення національної самосвідомості в Україні, як і всюди, розпочалося з досліджень минулого, етнографії, загалом культури нашого народу. Це стало основою для усвідомлення спільності українців та їхніх інтересів. Посиленню цих настроїв і переконань сприяла антиукраїнська політика російського царизму. Провід у цьому процесі, особливо наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст., у Наддніпрянській Україні вела колишня козацька старшина, а в Західній Україні — греко-католицькі священники.

Свідчать документи

Зі щоденника німецького мандрівника Й. Коля (1830-ті роки) про ставлення українців до росіян

Огида, яку народ Малоросії відчуває до народу Великоросії, така сильна, що її можна справедливо схарактеризувати як національну ненависть. Від XVII ст., коли їхню країну вперше приєднано до Московського царства, ці почування не зменшувалися, але радше скріпилися... Малоросіяни твердять, що до часу їхнього підкорення всі вони були вільні люди та що кріпацтво між ними невідоме. Як вони самі кажуть, росіяни повернули половину народу в рабів... Полтавську битву до сьогодні згадують у цілій Малоросії з почуттями, подібними до тих, що з ними битву під Білою Горою згадують у Чехії... Якщо колись настане день, коли колосальна імперія Росія розпадеться на шматки, годі сумніватися в тому, що малоросіяни утворять відрубну державу. Вони мають свою власну мову, власні історичні спогади, вони рідко змішуються зі своїми московськими господарями та нараховують уже понад десять мільйонів душ.

? **1.** Про яку з передумов пробудження української національної самосвідомості йдеться в документі?
2. Які ознаки національного самоусвідомлення називає автор документа?

2. НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ АВТОНОМІСТСЬКИЙ ГУРТОК

Одним із ключових центрів українського національного відродження були землі колишньої Гетьманщини. У місті Новгород-Сіверський, на Чернігівщині, сформувався гурток освічених людей, які прагнули відновити автономію Гетьманщини, а за сприятливих обставин — утвердити незалежність.

Інтелектуальним лідером гуртка став **Василь Капніст** — представник відомого старшинського роду.

У 1787 р. В. Капніст з однодумцями, користуючись початком чергової російсько-турецької війни, підготували проєкт відновлення козацтва як питомо української військової сили. Проте російський уряд відповів відмовою, і проєкт залишився на папері.

Василь Капніст (*гравюра Олександра Мюнстера, XIX ст.*)

У квітні 1791 р. В. Капніст прибув до Пруссії та зумів зустрітися з канцлером (головою уряду) Герцбергом. Від імені своїх земляків, поневолених Росією, він запропонував підняти повстання в Україні в разі ймовірної пруссько-російської війни. Прусський уряд не наважився відверто прийняти пропозицію, хоч і залишив двері до співпраці відкритими.

Свідчать документи

З доповідної записки канцлера Герцберга королю Пруссії з приводу місії В. Капніста

Вважаю своїм обов'язком... доповісти Вашій величності, що до мене таємно прибув дворянин з Малоросії або Російської України, який називає себе Капністом... Він твердить, що його прислали мешканці цієї країни, що доведені до крайнього відчаю тиранією, яку російський уряд... здійснювали над ними, та що він хотів би знати, чи на випадок війни вони зможуть сподіватись на протекцію Вашої величності — в такому випадку вони скинуть російське ярмо. Він каже, що це була країна давніх запорозьких козаків, від яких забрали всі їхні привілеї, кинувши їх під ноги росіян...

? **1.** Чому, на ваш погляд, для вирішення суто українських справ Капніст змушений звертатися до уряду іноземної держави?
2. Від чого міг залежати успіх місії В. Капніста в Пруссії?

На Чернігівщині роль інтелектуального осередку також відігравала **Ніжинська гімназія вищих наук**, заснована Олександром та Іллею Безбородьками в 1820 р. У 1826–1830 рр. деяких викладачів за читання курсів із залученням наукових праць європейських авторів підозрювали в політичному й релігійному вільнодумстві. Ця історія відома під назвою «Справа про вільнодумство», а її учасників було звільнено і взято під нагляд поліції.

Проте опозиційні настрої в середовищі козацької старшини поступово згасали. Реальні дворянські привілеї притягували до себе сильніше, ніж перспектива зазнати переслідувань за боротьбу із самодержавством. При цьому до початку 40-х років XIX ст. нащадки козацької еліти виконували роль провідників національних процесів в Україні. Тільки проявлялося це не у сфері політики, а в інтелектуальній діяльності. Нащадки козацької еліти спромоглися створити низку яскравих творів, які стали основою для подальшого розвитку української національної ідеї.

Найвизначнішим історичним трактатом цього часу була **«Історія Русів»**. Твір написано ймовірно на межі XVIII–XIX ст., уперше друком вийшов у Москві в **1846 р.** Достеменно не встановлено, хто написав цю роботу, проте у першому виданні значилося авторство Георгія Кониського. ***Головна ідея «Історії Русів» — ствердження права кожного народу на самостійний державний розвиток.*** Твір мав виразне антипольське й антиросійське спрямування, а його головною ідеєю було відновлення автономних прав України. «Історія Русів» мала великий вплив на формування автономістських настроїв.

Свідчать документи

«Історія Русів» про репресії російської влади в Україні після переходу Івана Мазепи на бік шведів

...Після того пішло грабування міста військами, а їхні начальники та кати тим часом карали перев'язаних сердюцьких старшин та цивільних урядників... Та й чи дивна подібна жорстокість у такій людині, як Меншиков? Трагедію свою Батуринську завершив він огнем і розтопленою сіркою: усе місто і всі публічні його будівлі, себто церкви та урядові будинки з їх архівами, арсенали і магазини з запасами, з усіх кінців запалено і обернено на попелище...

...Така сама доля спіткала більшу частину Малоросії. Загони війська Царського, роз'їжджаючи по ній, палили й грабували геть усі оселі без винятку і правом війни, майже нечуваним. Малоросія довго ще куріла після полум'я, що її пожирало.

? Визначте, чим оцінка дій московської армії автором «Історії Русів» відрізнялася від офіційної (російської) версії подій. Який вплив наведені в книзі факти справляли на читача першої половини XIX ст.? Чому?

Найвизначнішим літературним твором цього періоду стала поема **Івана Котляревського «Енеїда»**, перша частина якої вийшла друком у **1798 р.** Поема «Енеїда» започаткувала нову українську літературу, що ґрунтувалася на живій, народній українській мові.

На основі української літературної мови формувалася наукова, політична, військова, церковно-релігійна та інша термінологія, яка відкривала перед українцями можливість схарактеризувати власною мовою будь-яке доступне розумінню людини явище.

Діємо: практичні завдання

Проаналізуйте добірку поштових марок і з'ясуйте, що вони «повідомляють» про життя І. Котляревського та його твір «Енеїда».

Поштова марка «Іван Котляревський» (*1995 р.*)

Поштова марка «Еней був парубок моторний...» (*художник Анатолій Базилевич, 2016 р.*)

? Поміркуйте, чому в Україні увічнюють пам'ять про історичних діячів / діячок та їхню спадщину в поштових марках і пам'ятних монетах.

3. ХАРКІВСЬКИЙ ОСЕРЕДОК УКРАЇНСЬКОГО РУХУ

Під впливом ідей романтизму активні українці діяли за переконанням, що зрозуміти дух народу можна також через етнографічні дослідження — вивчення народних пісень, традицій тощо.

Прикладом такої уваги до етнографії стала публікація в 1819 р. **Миколою Цертелєвим** збірки українських пісень. Три пісенні фольклорні збірки уклав і видав у 1827–1849 рр. **Михайло Максимович**. В інтелектуальних колах імперії романтичне українофільство перетворилося на модне захоплення.

Найбільшим центром романтизму в Україні був Харків. У **1805 р.** з ініціативи відомого громадського діяча і вченого **Василя Каразіна** відкрився **Харківський університет** — перший у Наддніпрянській Україні та третій у Російській імперії. Частина викладачів і студентів стала виявляти зацікавлення до історії та фольклору України. *Саме із цього осередку розпочався процес формування національної інтелігенції*, яка поступово займала лідерські позиції в українському русі замість колишньої козацької еліти.

У Харківському університеті діяв **гурток «харківських романтиків»** на чолі з **Ізмаїлом Срезневським**. Він активно збирав українські пісні, опублікував збірку «Український альманах», кілька випусків альманаху «Запорозька старовина». Цікаво, що І. Срезневський сам писав вірші на історичну тематику, стилізуючи їх під народні.

Історичні подробиці

Про стилізовані «під народні» авторські твори

У межах романтичного світогляду це не було фальсифікацією, обманом, адже І. Срезневський так само вважав себе належним до народу. В історії відомі й інші такі приклади. Так діяв Джеймс Макферсон, публікуючи в середині XVIII ст. пісні Оссіана, що переносили читачів у блискучий світ гельського (ірландського та шотландського) фольклору. «Краледворський рукопис», фальсифікований Вацлавом Ганкою, став одним з наріжних каменів чеського національного відродження і боротьби з німецьким пануванням.

Пам'ятник П. Гулаку-Артемовському в м. Харків *(робота скульптора Олександра Рідного та архітектора Сергія Чечельницького, 2017 р.)*

Нащадок старшинського роду **Григорій Квітка-Основ'яненко** став засновником сучасної української прози. У його творах у фокусі уваги була звичайна людина. Він концентрувався на різних народних типажах, часто ідеалізуючи їх. **Петро Гулак-Артемовський**, який був викладачем і ректором Харківського університету, у своїх байках звертався до народної мудрості, різко виступав проти кріпацтва. До харківських романтиків належав **Микола Костомаров**. Вплив романтичних ідей простежується у його праці «Книга буття українського народу».

Навколо них згуртувалися молоді вчені, учителі. Чимало з них їздили Слобожанщиною в пошуках народних дум, пісень, переказів, повір'їв. Статті про побут, звичаї, усну народну творчість та історію України регулярно друкувалися в харківських журналах «Український вісник», «Український журнал», «Харківський Демокріт». Останній був одним із перших сатиричних видань у Російській імперії, де друкувалися написані українською мовою жартівливі вірші, літературні пародії, сатиричні замітки, епіграми на місцеву харківську тематику.

Така діяльність становила сутність **«академічного етапу»** українського національного руху, плодами якого скористалися пізніші покоління українців. Спалах патріотичних почуттів нащадків козацької еліти видатний український письменник й історик Пантелеймон Куліш пояснював так: «*Зі втратою в Україні останніх решток своєрідного громадського устрою з'явилася потреба виразити свою народність перед судом сучасного і наступних поколінь*».

Думки істориків

Український історик Ярослав Грицак про вплив народної творчості на національне відродження

Романтичні погляди на народну творчість відкривали нові перспективи для національного розвитку. «Приспані» і «замертвілі» нації треба було «пробуджувати» і «відроджувати», хоча насправді перші національні будителі-романтики не так відроджували «старі», як будували цілком «нові» нації.

? **1.** Про яку роль перших діячів українського відродження мовить історик?
2. Які почуття пробуджувало в українців знайомство з фольклорною та етнографічною спадщиною українського народу?

Варто запам'ятати

Автоно́мія — самоврядування, право населення певної території самостійно вирішувати справи внутрішнього управління.
Елі́та націона́льна — найбільш підготовлена і згуртована частина суспільства, його провідна верства, яка усвідомлює цілі, що стоять перед нацією, і скеровує зусилля національної спільноти на їх досягнення.
Суспі́льно-політи́чний рух — рух, учасники якого висувають ідеї певних змін в організації життя суспільства і діють задля досягнення цих цілей.

Поміркуймо!

Які особливості академічного етапу національного відродження дозволяють назвати його фольклорно-літературним?

ЗНАЮ МИНУЛЕ ▶ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ▶ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання.

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Початок українського національного відродження в Наддніпрянщині. Формування української національної самосвідомості»**.

- Можу пояснити значення понять «*романтизм*», «*автономія*», «*еліта національна*», «*суспільно-політичний рух*». — Прекрасно
- Можу назвати факти історії українського національного відродження. — Добре
- Можу довести, що українське відродження ґрунтувалося на ідеях романтизму. — Треба попрацювати
- Можу пояснити, яку роль на академічному етапі відродження відіграли нащадки козацької старшини. — Нічого не зрозуміло

II ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Чим український національний рух першої третини XIX ст. відрізнявся від польського й російського? Чим були зумовлені ці відмінності?

III МИСЛЮ ТВОРЧО

3. За допомогою опції пошуку за зображенням (наприклад, «Гугл об'єктив») розпізнайте зображення історичних діячів. Розробіть проєкт поштової марки або пам'ятної монети з нагоди найближчого ювілею одного з діячів (*на вибір*).

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

1798 р. вихід друком поеми «Енеїда» І. Котляревського
1805 р. заснування Харківського університету
1846 р. вихід друком «Історії Русів»

§7 Кирило-Мефодіївське братство

Пригадайте, яким бачили майбутнє України представники російської та польської течій суспільно-політичного руху в Україні на початку XIX ст. Чому ці течії не мали єдиної думки щодо майбутнього України?

1. ПЕРЕДУМОВИ УТВОРЕННЯ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО БРАТСТВА

У XIX ст. набирав силу загальнослов'янський рух — насамперед польський, а також чеський. Назрівала загальноєвропейська революція — **«Весна народів»** (1848–1849 рр.). А на українських землях у складі Російської імперії після розгрому декабристів та придушення польського Листопадового повстання 1830–1831 рр. імператор Микола I прагнув утримати суспільство під контролем за допомогою репресій. Важливу роль у придушенні національних ідей у межах імперії відігравала політика ***русифікації***. Її метою було зміцнення російської національно-політичної переваги на українських теренах.

Українська інтелігенція протистояла політиці самодержавства. ***Інтелектуальним центром українства на межі 1830–1840-х років став університет св. Володимира у Києві.*** Тут виник таємний гурток «Київська молода», члени якого виступали за ліквідацію кріпацтва, поширення освіти та культури серед селянства. Невдовзі гурток саморозпустився. Проте його колишні учасники спільно зі слухачами лекцій професора історії **Миколи Костомарова** утворили таємну політичну організацію Слов'янське товариство, яке згодом дістало назву **Кирило-Мефодіївське братство (товариство).**

Пам'ятна монета НБУ «Микола Костомаров» (*художник Анатолій Дем'яненко, 2017 р.*)

Думки істориків

Український історик Ігор Гирич про роль Миколи Костомарова

До Костомарова говорили про єдиний руський народ — від князя Рюрика до імператора Миколи I. Костомаров був практично перший, хто на рівні тодішньої науки стверджував, що є дві руські народності — росіяни та українці. Головним було позиціонувати Україну щодо свого східного сусіда... І він це зробив.

Який внесок М. Костомарова у формування національної свідомості історик вважає найважливішим?

Організаторами Кирило-Мефодіївського товариства (існувало **із січня 1846 р. до березня 1847 р.**) були викладач **Василь Білозерський, історик Микола Костомаров**, службовець **Микола Гулак**, письменник **Пантелеймон Куліш**, студент **Опанас Маркевич**. Невдовзі членами організації стала низка студентів та викладачів Київського університету.

2. ІДЕЙНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПРОГРАМНІ ДОКУМЕНТИ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО БРАТСТВА

На основі аналізу історичного минулого українського народу, досвіду національної боротьби інших народів кирило-мефодіївці виробили власне бачення шляхів українського національного відродження. Певний вплив на формування ідеології Кирило-Мефодіївського товариства мали ідеї масонства та європейських радикалів першої половини XIX ст. Істотний вплив на погляди членів товариства справив **Тарас Шевченко** і його революційні твори «Кавказ», «Сон», «І мертвим, і живим...» (ці поезії були використані царськими слідчими як докази «антидержавної» діяльності товариства). Саме завдяки Т. Шевченкові серед членів товариства стала активніше вживатися назва «братство». Погляди кирило-мефодіївців щодо вирішення болючих проблем розвитку слов'янських народів, зокрема й українців, знайшли відображення в програмних документах товариства.

Діємо: практичні завдання

Ознайомтесь зі змістом програмних документів Кирило-Мефодіївського товариства в рубриках «Історичні подробиці» та «Свідчать документи» на *с. 61*. Визначте за текстами ідейні засади діяльності кирило-мефодіївців. Додайте їх виклад у схему.

? Визначте, чим погляди кирило-мефодіївців відрізнялися від ідей російського й польського визвольних рухів. Чи можна зарахувати кирило-мефодіївців до українських автономістів? Свої думки аргументуйте.

Програмні документи Кирило-Мефодіївського товариства

«Книга буття українського народу» («Закон Божий») (*автор — М. Костомаров*)

«Статут слов'янського братства святих Кирила і Мефодія» (*автори — М. Костомаров, В. Білозерський, М. Гулак*)

Головні ідеї програмних документів

?

Історичні подробиці

Короткий виклад змісту «Книги буття українського народу»

У понад 100 тезах документа відображалися уявлення автора про важливі уроки історії минулого українців та інших народів з позиції християнства та українського бачення історії. Написана у формі релігійного трактату (на це вказує і сама назва роботи) «Книга буття» містить певні міфи й суб'єктивні оцінки, внесені до тексту для більшої переконливості. Основні ідеї документа зводились до того, що соціально-економічна нерівність між людьми, «щоб одні пановали і багатились, а другі були у неволі і злиденні», суперечить християнським цінностям та інтересам українського народу. Подолання цієї несправедливості є умовою здобуття українцями волі. Українське козацтво було головним захисником свободи народу, але воно було знищене, бо таке рівне християнське братство стояло панам на перешкоді. Попри складні сторінки історії взаємин слов'янських народів, саме в поєднанні України, Польщі та Росії є перспективи подальшого розвитку українського народу.

Свідчать документи

Витяг зі Статуту Кирило-Мефодіївського товариства

1. Визнаємо, що духовне і політичне об'єднання слов'ян є тією справжньою метою, до якої вони повинні прагнути.
2. Визнаємо, що при об'єднанні кожне слов'янське плем'я повинно мати свою самостійність, а такими племенами вважаємо: південно-русів (українців), північно-русів (росіян), білорусів, поляків, чехів зі словенцями, лужичан, ілліро-сербів з хорутанами (хорватами) і болгар.
3. Визнаємо, що кожне плем'я повинно мати народне правління і дотримуватися повної рівності співгромадян за їх народженням, християнським віросповіданням і станом.
4. Визнаємо, що правління, законодавство, право власності й освіта у всіх слов'ян повинні ґрунтуватися на святій релігії Господа нашого Ісуса Христа.
5. Визнаємо, що при такій рівності освіченість і чиста мораль повинні служити умовою участі в правлінні.
6. Визнаємо, що має існувати спільний Слов'янський собор з представників всіх племен.
8. Товариство буде прагнути заздалегідь викорінити рабство й усяке примушення бідних класів, а водночас і повсюдного поширення грамотності.
10. Ніхто із членів товариства не повинен оголошувати про існування і склад товариства.

Ідеї об'єднання слов'ян, які розвивали члени товариства, були частиною загальноєвропейської культурної та політичної течії **панславізму**. Кожна з етнічних слов'янських груп — польська, чеська, російська — прагнула стати центром об'єднання слов'ян. Тож українські інтелектуали середини XIX ст. не відставали від європейців, при цьому вносили свою ідею про Україну як майбутній центр єднання всіх слов'ян.

Поміркуймо!

Пригадайте визначення поняття «*панславізм*». Поміркуйте, які чинники могли сприяти популярності цих ідей у середовищі діячів національних рухів. Чи мала, на вашу думку, шанс на реалізацію ідея панславізму? Обґрунтуйте свою думку.

Товариство не мало чіткої організаційної структури, зустрічі мали випадковий характер. Утім, існувало організаційне ядро. Троє активніших членів навіть замовили собі каблучки з написом «Св. Кирило і Мефодій. Січень 1846 р.». Завдяки цьому за товариством закріпилась назва Кирило-Мефодіївське. Також була печатка з євангельським висловом: «*І зрозумійте істину, і істина звільнить вас*».

Кирило-мефодіївці мали спільні політичні погляди, проте вбачали різні шляхи досягнення завдань українського національного відродження. Представники *ліберально-поміркованого крила* організації (М. Костомаров, П. Куліш, В. Білозерський, О. Маркевич) виступали за реформи, поступові перетворення. Більш *радикально* налаштовані Т. Шевченко, М. Гулак відстоювали ідеї революційного знищення самодержавства і царської родини та встановлення республіки.

3. ДІЯЛЬНІСТЬ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО БРАТСТВА

Кирило-мефодіївці планували досягати своїх цілей, організовуючи різноманітні заходи: поширення програмних документів, прокламацій (серед останніх — «До братів-українців», «До братів-великоросів і поляків»), виступи з лекціями на важливі теми в навчальних закладах Києва, збирання коштів на відкриття народних шкіл, популяризація творів Тараса Шевченка, друк науково-популярної літератури тощо.

Проте вже в березні 1847 р. товариство припинило своє існування після доносу студента О. Петрова. На слідстві членами товариства визнали себе лише троє: В. Білозерський, М. Костомаров, під кінець слідства — М. Гулак. Щодо кількості членів братства у літературі є усталена думка про число 12. Інформація про майже сотню членів товариства походить з доносу О. Петрова. За його словами, М. Гулак розповів про численні зв'язки з десятками осіб (що не відповідало дійсності) — професорами і викладачами навчальних закладів, художниками, артистами, урядовцями, видавцями, студентами, поміщиками, офіцерами та іншими.

Більшість із арештованих отримали порівняно несуворі покарання. До коротких термінів ув'язнення з подальшим засланням у великоросійські губернії були засуджені М. Костомаров, М. Гулак, В. Білозерський, П. Куліш та інші. Найсуворіше був покараний Т. Шевченко.

Поміркуймо!

Що нового, порівняно з харківським осередком, привнесли братчики в український рух?

4. ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО БРАТСТВА

Читаємо й розуміємо

Опрацюйте матеріали рубрики «Думки істориків», з'ясуйте, у чому полягає історичне значення Кирило-Мефодіївського братства.

Кирило-Мефодіївське товариство було першою таємною організацією, яка зробила спробу перейти від культурницьких до політичних вимог у національному русі, що й привернуло увагу царату. Братство стало проявом прагнення передових представників української інтелігенції усвідомити роль українського народу в історії та в сучасному світі. Його учасники, ознайомлені з досвідом інших країн і впливовими ідеями Західної Європи, намагалися переосмислити становище України. Вони сформулювали основні ідеї національного відродження та запропонували конкретні шляхи для досягнення поставленої мети.

Думки істориків

Українські історики про роль Кирило-Мефодіївського товариства

Ігор Гирич

Внеском кирило-методіївців у суспільну думку не лише українців була теорія про федеративний устрій слов'янських народів. Вони ствердили необхідність будування рівноправних взаємин між слов'янськими народами, заперечуючи домінацію Росії та особливу державну роль росіян. І знову ж таки Київ та Україна мали відіграти особливу роль у відродженні слов'янських народів.

Кирило-методіївці висунули на противагу централістичному і великодержавному російському слов'янофільству українську версію слов'янської спілки, в якій Україні відводилося окреме рівнорядне місце.

Ярослав Грицак

...Товариство було українським відповідником націоналістичних організацій, що між 1830 і 1848 роками виникли по всьому континенту під впливом наполеонівських воєн, антимонархічних революцій і поширення ідеології романтизму — «Молода Італія», «Молода Польща», «Молода Ірландія» та ін.

Спільним для всіх цих організацій було поєднання національних гасел з ідеєю демократії. Однак порівняно з вимогами інших всеслов'янських рухів... київське товариство відрізнялося найреволюційнішою програмою демократичної слов'янської федерації. Досі українці задовольнялися тими нішами, які створювала для них російська культура... З часу появи Кирило-Мефодіївського братства російська й українська ідентичності не могли уже бути примирені одна з одною.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ▶ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ▶ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання.
Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Кирило-Мефодіївське братство»**.

- Можу назвати час і місце створення Кирило-Мефодіївського братства. — Прекрасно
- Можу зіставити програмні цілі кирило-мефодіївців з іншими національними течіями й організаціями. — Добре
- Можу пояснити роль учасників у діяльності братства. — Треба попрацювати
- Можу визначити, чим ідеї братства відрізнялися від ідей початкового етапу українського національного відродження. — Нічого не зрозуміло

II ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Розгляньте пам'ятну монету на честь 175-річчя створення Кирило-Мефодіївського братства. Поясніть, чим зумовлені головні елементи дизайну монети.

Пам'ятна монета «175 років створення Кирило-Мефодіївського товариства» (*художники — Володимир Таран, Олександр і Сергій Харуки, 2020 р., НБУ*)

III МИСЛЮ ТВОРЧО

3. Уявіть, що ви є сучасником / сучасницею кирило-мефодіївців. На основі здобутих знань про діяльність Кирило-Мефодіївського товариства створіть інфографіку-афішу ймовірної зустрічі студентів з діячами товариства.

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

січень 1846 р. — березень 1847 р.	діяльність Кирило-Мефодіївського товариства

Узагальнення з розділу 1

1. ІСТОРІЯ НА ЛІНІЇ ЧАСУ

Увідповідніть дати й історичні події. Назвіть причини і наслідки кожної з подій у хронологічній послідовності. Доберіть з курсу всесвітньої історії 2–3 синхронні події до представлених у вправі.

1	2	3	4	5	6
1798 р.	**1805 р.**	**1825 р.**	**1828 р.**	**1830 р.**	**1846 р.**
Створення Кирило-Мефодіївського товариства	Повстання Чернігівського полку (Південне товариство)	Видання поеми «Енеїда»	Заснування Харківського університету	Зруйнування Задунайської Січі	Початок польського Листопадового повстання
А	Б	В	Г	Д	Е

2. УЯВНИЙ ДІАЛОГ

Уявіть себе учасником / учасницею таємної зустрічі опозиціонерів. Спираючись на здобуті знання, запропонуйте варіанти міркувань кожного з діячів щодо способів боротьби проти російського самодержавства.

3. ТЕЗА — АРГУМЕНТ

Підготуйтеся до уявної дискусії про особливості розвитку Наддніпрянщини в першій половині XIX ст. Доберіть до запропонованих тез 1–2 аргументи, що їх підтверджують.

У першій половині XIX ст. українські землі були об'єктом зовнішньої політики великих держав.	Розвиток індустріальної революції на українських землях гальмувався системою кріпацтва.	Українське національне відродження розпочалося з інтересу до історії та фольклорної спадщини українського народу.

РОЗДІЛ 2.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

§8 Адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі імперії Габсбургів

? Пригадайте, коли і за яких обставин частина українських земель увійшла до складу володінь Габсбургів.

Читаємо й розуміємо

Працюючи з матеріалами параграфа, зіставте політику Габсбургів на західноукраїнських землях із політикою Російської імперії в Наддніпрянщині. Визначте спільне і відмінне в становищі українських земель.

1. АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ І СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

У другій половині XVIII ст. володіння Габсбургів переживали значне політичне й воєнне піднесення. Ними керували представники династії, яка в цей час також володіла титулом імператорів Священної Римської імперії. З **1804 р.** володіння Габсбургів були об'єднані та проголошені **Австрійською імперією**.

Наприкінці XVIII ст. до володінь Габсбургів увійшли українські землі **Галичина, Буковина** і **Закарпаття**. У навчальній літературі їх часто називають **«західноукраїнські землі»**.

Закарпаття увійшло до володінь Габсбургів у XVII ст. як частина Угорщини. Щоправда, Угорщина мала певну автономію у складі Австрії та фактично продовжувала управляти Закарпаттям без істотних обмежень. Тому й адміністративний поділ тут зберігався таким, яким він склався ще в попередні часи. Наприкінці XVIII ст. українці регіону проживали в кількох адміністративних одиницях, які називалися комітатами (жупами).

Наступні територіальні придбання Габсбурги здійснили під час поділів Речі Посполитої. У 1772 р., за першим поділом, до Австрії відійшла частина територій, заселених переважно українцями. Новоприєднані землі було об'єднано в **Королівство Галичини та Володимирії**. Цією назвою австрійська влада нагадувала, що колись ці землі були частиною Галицько-Володимирського (Волинсько-Галицького князівства).

Деякий час цим князівством володіли угорські королі. Це нібито доводило законність успадкування цих земель Габсбургами.

Герб Галичини та Володимирії (*робота геральдиста Гуго Герарда Штрьоля, XIX ст.*)

Після третього поділу Речі Посполитої 1795 р. територія Королівства Галичини і Володимирії була доповнена Краківщиною та деякими іншими землями. Загалом територіальні межі цієї адміністративної одиниці кілька разів змінювалися впродовж першої половини XIX ст. і остаточно сформувалися в 1846 р. ***Умовно Королівство Галичини і Володимирії поділялося на східну частину із центром у Львові, заселену переважно українцями (Східна Галичина), і західну із центром у Кракові, заселену переважно поляками (Західна Галичина).*** Столицею краю було м. Львів. Поляки спиралися на потужну політичну силу великих землевласників, які мали значний вплив на суспільно-політичні процеси в краї.

Королівство управлялося провінційним урядом на чолі з крайовим управителем. Вони уособлювали імператорську вертикаль влади.

У цей час були вперше створені органи селянського самоврядування, зокрема суди присяжних на чолі з війтами у сільських громадах. Проте нечіткий розподіл повноважень між селянським самоврядуванням та місцевими землевласниками спричинявся до конфліктів.

Містами управляли *магістрати*, які очолювали бургомістри. Міське самоврядування займалося передусім господарськими справами.

Після приєднання Галичини імператор Йосиф II наполіг на приєднанні до своїх володінь Північної Молдови, що належала Османській імперії. Скориставшись її послабленням, у 1774 р. австрійські війська вступили в цю область, а в травні 1775 р. між Габсбургами й Османською імперією було підписано Константинопольську конвенцію, за якою Порта передавала цю територію під владу Габсбургів. На цю область було поширено давню слов'янську назву **Букови́на**. Вона походила від букових лісів, яких було багато в цій місцевості.

Основними етнічними групами, які проживали на Буковині, були русини (українці) і волохи (румуни). Українці жили переважно в північній і північно-західній частині краю, румуни — на півдні та південному сході регіону.

У 1786 р. імператор Йосиф II вирішив передати Буковину до складу Королівства Галичини і Володимирії як окремий дев'ятнадцятий округ. Управління тут було уніфіковане з рештою округів. Пізніше, у 90-х роках XVIII ст., зважаючи на вимоги місцевих великих землевласників, Буковині було надано певну автономію.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ІМПЕРІЇ ГАБСБУРГІВ

Діємо: практичні завдання

1. Покажіть на карті українські землі у складі імперії Габсбургів, території розселення етнографічних груп українців.
2. За картою «Етнічний склад населення українських земель на початку XIX ст.» на *с. 20* схарактеризуйте етнічний склад населення західноукраїнських земель.

Скористайтеся е-додатком до підручника та дізнайтеся про особливості життя і побуту етнографічних груп українців на західноукраїнських теренах.

2. ПОЛІТИКА АВСТРІЇ ЩОДО УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

Пригадайте з курсу 8 класу, що таке реформи «*освіченого абсолютизму*». Хто і з якою метою їх проводив?

Політика імперії Габсбургів (з 1804 р. — Австрійської імперії) щодо українських земель визначалася перш за все потребою якомога швидшої інкорпорації цих територій до складу держави, уніфікації законодавства та апарату управління, ліквідації застарілих норм у суспільних відносинах. За нової влади становище українців, більшість з яких становило селянство, було непростим. Їхні можливості залучення до управління краєм обмежувалися соціальним становищем і національним походженням.

Історичні подробиці

Із посібника «Час народів. Історія України XIX ст.» про обмежені можливості для українців

Для отримання посади чиновника в Галичині наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. було необхідно знати німецьку, латинську й будь-яку слов'янську мови. Це ускладнювало доступ до посад полякам і українцям, лише одиниці з яких знали німецьку мову. Вищі адміністративні посади в Галичині до середини XIX ст., як правило, обіймали службовці німецького походження: у 1783 р. серед старост циркулів (округів) був тільки один поляк і один українець. Патентом 1785 р. Йосиф II зобов'язав використовувати в губерніальному й циркулярному діловодстві та в судочинстві лише німецьку мову.

1. Про які прояви дискримінації щодо українців йдеться в уривку?
2. Чому, на вашу думку, перевага в управлінні надавалася службовцям немісцевого походження?
3. Якими, на вашу думку, могли бути наслідки такої політики?

Чималий вплив на новоприєднані території справили реформи Йосифа II (***йосифінські реформи***) у 80-х роках XVIII ст. Вони проводилися в дусі освіченого абсолютизму. Найважливіше, що було зроблено, це *скасування особистої залежності селян* від землевласників і встановлення фіксованого розміру панщини (не більш ніж 30 днів на рік), *зрівняння в правах усіх християнських конфесій, секуляризація церковного землеволодіння* (передусім того, що належало монастирям), перетворення священників у службовців, які отримували фіксовану заробітну плату.

Частина з йосифінських реформ пізніше була скасована наступними імператорами, частина не бралася до уваги великими землевласниками, особливо щодо розміру панщини. Тому в цих регіонах спостерігалася чимала соціальна напруга.

Попри обмеження, йосифінські реформи відкривали можливості для модернізації суспільних і соціальних відносин та сприяли поступовому формуванню *австрофільських настроїв* серед українців.

Думки істориків

Про формування австрофільських настроїв в українців (із посібника «Час народів. Історія України XIX ст.»)

Українці не мали багато підстав шкодувати, як поляки, за втратою Речі Посполитої, яку асоціювали зі свавіллям польських землевласників і шляхетською анархією. Сподівання на захист із боку австрійської влади посилилися після реформ «освіченого абсолютизму». На емоційному протиставленні австрійських часів польським сформувалося австрорусинство — сукупність настроїв, які відображали позитивне... ставлення української інтелігенції та селянства в Галичині до Габсбурзької монархії... Міф про «доброго цісаря» почав формуватися в селянському середовищі відразу після смерті Йосифа II. В його основі було переконання, що цісар хотів поліпшити становище селян, однак йому перешкодила шляхта... Австрійські чиновники утверджували образ «доброго цісаря» в повсякденній роботі з населенням...

1. Як ви зрозуміли значення поняття «*австрофільство*»?
2. Про що йдеться в уривку: причини, перебіг чи наслідки йосифінських реформ?
3. Про які історичні передумови поширення австрофільських настроїв серед українців йдеться в уривку з посібника?

Поміркуймо!

Розгляньте схему та висловіть думку, чому австрійський уряд звертав увагу на розвиток освітньої мережі на західноукраїнських землях. Висловіть припущення, які наслідки для розвитку краю могли мати освітні реформи.

Освітні реформи австрійського уряду на українських землях

1774	Запровадження обов'язкової початкової освіти для дітей
1774	Створення Барбареуму (духовної семінарії) у Відні для навчання греко-католицьких священників
1783	Відкриття Генеральної греко-католицької духовної семінарії у Львові
1784	Відновлення роботи Львівського університету
1787	Відкриття тимчасового Руського інституту для навчання українців при Львівському університеті

ЗНАЮ МИНУЛЕ ▶ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ▶ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання.
Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі імперії Габсбургів»**.

- Можу показати на карті західноукраїнські землі під владою імперії Габсбургів. — Прекрасно
- Можу розповісти про етнічний склад населення західноукраїнських земель. — Добре
- Можу визначити зміст і значення йосифінських реформ для розвитку краю. — Треба попрацювати
- Можу зіставити становище українців під владою Габсбургів та Російської імперії. — Нічого не зрозуміло

II ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Обговоріть ставлення населення західноукраїнських земель до влади династії Габсбургів. Визначте схожість і відмінність із ставленням наддніпрянських українців до Російської імперії.
3. На основі розуміння становища українців під владою імперії Габсбургів спрогнозуйте тенденції подальшого розвитку західноукраїнських земель у XIX ст.
4. Поміркуйте, навіщо австрійські службовці сприяли формуванню міфу «про доброго цісаря». Чи були підстави в місцевого населення його підтримувати?

III МИСЛЮ ТВОРЧО

5. Уявіть діалог австрійських імператорів Марії-Терезії та Йосифа II. На основі здобутих знань про приєднання західноукраїнських земель до складу володінь Габсбургів запропонуйте варіант відповіді Йосифа II на запитання його матері.

§9 Соціально-економічне становище західноукраїнських земель

? Назвіть характерні риси аграрної економіки.

1. АГРАРНИЙ ХАРАКТЕР ЕКОНОМІКИ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ

Читаємо й розуміємо

Працюючи з матеріалами параграфа, проаналізуйте зміни в становищі селянства. Що вказує на те, що політика австрійського уряду щодо селянства мала суперечливий характер?

У першій половині XIX ст. західноукраїнські землі лишалися переважно аграрним регіоном. Економічний розвиток краю гальмувався кріпосницькими відносинами. Попри спроби реформування становище селянства було складним.

Політика «освіченого абсолютизму» щодо селянства

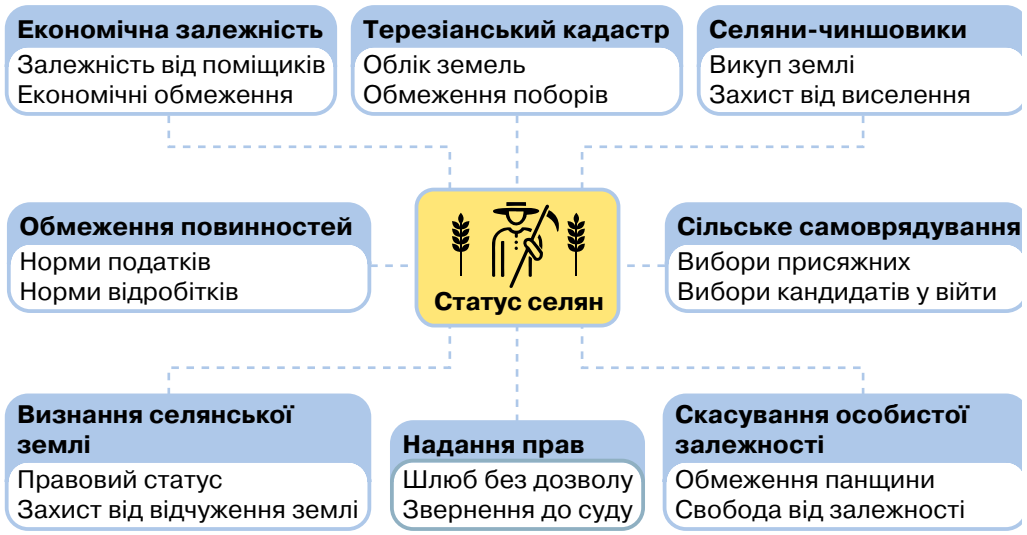

Основною формою повинностей селян залишалася *панщина*, що могла становити три-чотири дні на тиждень з кожного селянського двору, а подекуди й більше. Окрім панщини, селяни мали сплачувати *чинш* — натуральні або грошові платежі поміщику, а також численні податки та збори до державної казни й церкви. Існували також *додаткові повинності*, такі як шарварки (державні роботи з будівництва та ремонту доріг, мостів), пропінація (примусовий продаж горілки селянам поміщиками), охорона поміщицького майна тощо.

Українські селяни Галичини (*ілюстрації Яна Левицького, 1841 р.*)

Поміщицькі землеволодіння займали переважну частину найкращих земель. Селянські наділи були невеликими. З покоління в покоління вони ділилися між спадкоємцями, що призводило до катастрофічного малоземелля та навіть безземелля. Середній розмір селянського наділу рідко перевищував 2–3 морги, а для великої кількості селян він був ще меншим або взагалі відсутнім. Це змушувало їх орендувати землю в поміщиків на вкрай невигідних умовах або шукати додаткових заробітків.

Поміркуймо!

Переведіть площу селянських наділів у метричну систему.

Думки істориків

Українські історики Микола Кобилецький і Богдан Вишневський про контрреформи Габсбургів

Після смерті Йосифа II австрійський престол посів його молодший брат Леопольд, який був наляканий революцією у Франції та критично налаштований до реформ. У своєму правлінні Леопольд спирався на дворянство [шляхту], тому в державі було проведено низку контрреформ. Знявши обмеження щодо виходу селян від панів і кількості днів панщини, кріпацтво в імперії було по суті відновлено.

? **1.** Що, за словами істориків, стало причиною контрреформ Леопольда?
2. Спрогнозуйте наслідки контрреформ для розвитку західноукраїнських земель.

Сільське господарство характеризувалося вкрай низьким рівнем агрокультури. Селяни переважно використовували примітивні знаряддя праці: дерев'яну соху, борону, серп, ціп. Залізні знаряддя були рідкістю. Основною системою землеробства лишалося трипілля. Відсутність

сівозміни, недостатня кількість добрив, низька якість посівного матеріалу — все це призводило до низьких врожаїв. Урожайність зернових культур часто становила «сам-три» або «сам-чотири», тобто із засіяного зерна отримували лише втричі-вчетверо більше. Такі показники були значно нижчими, ніж у більш розвинених країнах Європи.

Господарство мало здебільшого натуральний характер. Лише незначний надлишок продавався на місцевих ринках або ярмарках, щоб купити необхідні товари, які не виробляли в господарстві (сіль, залізні вироби, тканини). Це гальмувало розвиток товарно-грошових відносин, оскільки селяни були відрізані від ринку, а їхня купівельна спроможність була вкрай низькою.

Поміркуймо!

1. Яку частину врожаю селянину слід було зберегти для посівів на наступний рік? Поясніть свою логіку.
2. Які переваги і недоліки натурального господарства?

Думки істориків

Український історик Ярослав Грицак про «галицькі злидні»

У XIX ст. Галичина мала дуже погану репутацію: «галицький граф» означав графа-самозванця, «галицькі вибори» були символом нечесних корумпованих виборів, де голоси продавалися за пиво і ковбасу... На карті Східної Європи Галичина посідала тоді особливе місце: її вважали архетипом відсталого аграрного суспільства. «Галицькі злидні» були «маркою», за якою в усій Європі впізнавали Галичину... Насправді злидні не були виключно галицьким явищем, а станом всіх доіндустріальних суспільств Центрально-Східної Європи... Але... в жодному іншому регіоні не дійшло до такого сильного і глибокого зіткнення модернізації із силою традиції.

? Чим, на вашу думку, можна пояснити ситуацію, описану істориком? Чи відрізняється вона від ситуації в Наддніпрянщині?

2. РОЗВИТОК РЕМЕСЕЛ І ТОРГІВЛІ

Традиційне ремісниче виробництво західноукраїнських земель було зосереджене здебільшого в містах та містечках і значною мірою зберігало цеховий устрій. Цехи регламентували виробництво, ціни, якість продукції, а також здійснювали контроль за навчанням учнів і підмайстрів.

Крім міського ремесла, існували і сільські промисли, або кустарне виробництво. Це була домашня переробка сільськогосподарської сировини: виготовлення полотна з льону й конопель, пошиття одягу та взуття, плетіння кошиків, виробництво дерев'яного посуду, обробка шкір.

У 1820–1830-ті роки зросла кількість поміщиків і купців, які займалися підприємницькою діяльністю. Відбулося розширення продуктивного тваринництва, переробки продуктів сільського господарства (гуральництво, виноробство, цукроваріння), заснування підприємств гірничодобувної промисловості. Купці перепродавали вирощену на українських землях худобу в Австрію та Німеччину.

У 1830–1840-ті рр. *промисловість західноукраїнського регіону залишалася на рівні ремісничо-мануфактурного виробництва*. 1841 р. у Східній Галичині налічувалось 200 підприємств мануфактурного типу. Порівняно з підприємствами західних і центральних провінцій вони мали значно нижчий рівень механізації та продуктивності. У містах діяли лише 50 промислових підприємств, причому 34 з них — у Львові. Навіть за кількістю ремісників (у 1841 р. у Східній Галичині їх налічувалося 29,4 тис. осіб) регіон у три-п'ять разів поступався більш розвиненим районам Австрії. Тому попит населення на промислові товари значною мірою задовольнявся ввезенням їх із західних провінцій імперії.

Майже всі підприємства займалися видобуванням і первинною обробкою сировини: заготівлею лісу, видобуванням солі, виробництвом поташу, спирту, виплавкою заліза. На лісопильнях Буковини в середині 1830-х років діяло 29 водяних приводів. На початку 1840-х років у деревообробній промисловості почали використовувати *паровий двигун*.

Міська буржуазія була слабкою і не відігравала помітної ролі в господарському житті краю. До того ж українських підприємців тіснив угорський, румунський і німецький капітал.

Поміркуймо!

Чому українські землі відставали в промисловому розвитку від інших регіонів імперії? Назвіть чинники, які гальмували розвиток промисловості.

Бернардинський костел у Львові (*гравюра Карла Ауера, 1838 р.*)

Торгівля на західноукраїнських землях була тісно пов'язана з аграрним характером економіки. Основними її центрами були міста й містечка. Найбільшими містами регіону були Львів, Чернівці, Станіславів, Тернопіль, Броди, Ужгород. Розвиток торгівлі гальмувався нерозвиненістю транспорту. Товарообіг уповільнювався неякісними ґрунтовими дорогами. Не додавало швидкості й використання гужового транспорту.

Головні форми внутрішньої торгівлі		
Ярмарки	**Базари**	**Дрібна торгівля**
Проводилися кілька разів на рік у великих містах і містечках. На них продавали сільськогосподарську продукцію (зерно, худоба, шкіри, вовна), ремісничі вироби, а також імпортні товари	Щотижневі торги, що відбувалися на міських площах, де місцеві виробники й селяни продавали свою продукцію	Розносна торгівля та невеликі крамниці в містах

Зовнішня торгівля	
Експорт	**Імпорт**
Зерно (хоча його надлишок був невеликим), худоба, ліс, сіль (з Дрогобича, Калуша), поташ, шкури	Промислові товари (тканини, металеві вироби, зброя, товари розкоші) з Австрії, Чехії, Моравії та інших регіонів імперії

? **1.** Проаналізуйте таблицю — зіставте інформацію з даними про розвиток торгівлі в Наддніпрянській Україні.
2. Поясніть, що впливало на структуру експорту та імпорту в торгівлі краю.

Ярмарок біля собору Святого Юра у Львові
(*літографія Карла Ауера, 1846–1847 рр.*)

Історичні подробиці

Контрабанда

У першій половині XIX ст. на українських землях, розділених австрійсько-російським кордоном, контрабанда була не просто поодиноким явищем, а цілою системою, що мала значний вплив на економіку й повсякденне життя населення. Тисячі людей, від бідних селян до заможних купців, були залучені до нелегального перевезення товарів через кордон. З Австрії до Російської імперії переправляли здебільшого промислові товари — тканини, одяг, металеві вироби, колоніальні товари (кава, цукор), що були дорожчими або недоступними на російському ринку через високі мита. У зворотному напрямку, з Російської імперії, везли переважно сировину: шкіри, вовну, тютюн, а також, за іронією долі, збіжжя, адже періодично ціни на нього в Галичині були вищими. Ця нелегальна торгівля, хоч і жорстоко каралася владою обох імперій, була для багатьох єдиним джерелом заробітку та виживання, іноді сягаючи таких масштабів, що впливала на ціни й обсяги легальної торгівлі.

3. СОЦІАЛЬНІ ПРОТЕСТИ

? Пригадайте, до яких форм соціальних протестів вдавалися селяни Наддніпрянської України в першій половині XIX ст.

Складне соціально-економічне становище призвело до посилення соціальних протестів. Однією з поширених форм боротьби було *подання колективних скарг*. Ці скарги часто переростали у тривалі судові процеси між селянськими громадами й землевласниками. Хоча більшість таких справ завершувалася на користь поміщиків, саме в цих протистояннях селяни згуртовувалися, виявляли солідарність і набували досвіду взаємодії.

Дедалі частіше селяни вдавалися до *втеч*. Щороку в газетах публікувалися сотні оголошень про розшук утікачів. Повсякденними явищами були самовільне використання панських посівів і луків, незаконна порубка лісів. Нерідко селяни йшли на крайні заходи, вдаючись до *розправи* над панськими прислужниками, *підпалів* поміщицьких будівель.

Протести були спрямовані не лише проти поміщиків, а й проти урядової адміністрації. Селяни відмовлялися сплачувати державні податки та *бойкотували* рекрутські набори до війська.

У 1810–1820-ті роки на Прикарпатті активізувався **рух опришків**. Збройні загони нападали на панські двори і державні маєтки, знищували й відбирали майно, карали особливо жорстоких поміщиків та адміністраторів. Найвідомішим став загін опришків з 30 осіб під проводом Мирона Штолюка, що діяв поблизу Вижниці. Уряд придушував виступи опришків.

У **1843–1844 рр.** Буковину охопила хвиля селянських бунтів на чолі з **Лук'яном Кобилицею**. Під його керівництвом мешканці 22 сіл захопили спірні ліси та пасовища, відмовилися виконувати будь-які

повинності, вигнали урядовців і впровадили власне самоврядування. Однак австрійська влада жорстоко придушила виступи, кілька сотень бунтівників заарештували та покарали киями й різками.

Пам'ятник Лук'яну Кобилиці в м. Вижниця Чернівецької області (*споруджено за проєктом художників Галини та Володимира Римарів, 2007 р.*)

Свідчать документи

З протоколу допиту Лук'яна Кобилиці

Що ж стосується підбурювання тутешніх гірських підданих... то його треба б приписати... головним чином Лук'янові Кобилиці, який поширив між підданими ідею, що вони вільні й мусять відібрати у дідичів [поміщиків] ліси. Для обґрунтування цього твердження оповідав Кобилиця підданим, що він має цісарський патент [указ], друкований золотими буквами, який забезпечує населенню Русько-Кимполунзької округи ці свободи. Але під час детального допиту він сказав, що не мав такого патенту, що він тільки купив книжку про права і повинності гірських підданих, яка мала позолочену печатку, й через що він прийшов до думки, що вона писана золотими буквами. З цього патенту він сказав зробити багато копій для тутешніх підданих.

? Поміркуйте, чому керівники селянських виступів часто (як у цьому разі Л. Кобилиця) твердили, що мають документи про звільнення селян, але поміщики це приховують. Які історичні події могли стати підґрунтям цих тверджень?

e Перегляньте в е-додатку відео про діяльність Лук'яна Кобилиці. Чому, на вашу думку, селяни довіряли діячеві? Які якості проявляв Лук'ян Кобилиця у своїй діяльності?

У 1846 р. спалахнув великий селянський виступ у Галичині. Селяни 150 сіл Східної Галичини відмовилися виконувати панщину. Вони захоплювали поміщицькі землі й ділили їх між собою. Тільки ввівши війська у понад 100 населених пунктів, австрійському уряду вдалося придушити повстання. Імператор наказав пом'якшити становище селян — зменшити панщину, скасувати літні допоміжні дні, гужову повинність, розширити права селян у користуванні власними наділами.

Поміркуймо!

Оцінки істориками руху опришків часто співзвучні з оцінками постаті У. Кармалюка. Поміркуйте, чим це зумовлено.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ▶ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ▶ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання.

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Соціально-економічне становище західноукраїнських земель»**.

Можу навести факти, які свідчать про аграрний характер економіки західноукраїнських земель.	Прекрасно
Можу назвати галузі господарства західноукраїнських земель.	Добре
Можу схарактеризувати становище селянства в Західній Україні.	Треба попрацювати
Можу визначити причини селянських виступів у регіоні.	Нічого не зрозуміло

2. За допомогою карти на *першому форзаці* доповніть інформацію параграфа про господарський розвиток західноукраїнських земель у першій половині XIX ст.

3. Покажіть на історичній карті на *с. 68* райони поширення соціальних виступів на західноукраїнських землях. Поміркуйте, які особливості природно-географічних умов регіону сприяли тривалій діяльності загонів повстанців.

II ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

4. Проведіть мінідослідження літографії Карла Ауера на *с. 76* як історичного джерела.

5. Як соціальні протести селян у Західній Україні відображали загальні проблеми в суспільстві?

6. Зіставте становище українського селянства в імперії Габсбургів та Російській імперії. Які спільні риси та відмінності ви помітили?

III МИСЛЮ ТВОРЧО

7. Уявіть, що ви є селянином / селянкою в західноукраїнських землях у першій половині XIX ст. Опишіть коротко свій типовий день, зокрема працю, взаємодію з поміщиком і свої мрії про краще життя.

8. Опрацюйте додаткові джерела інформації та виконайте творчий проєкт (*сторінка діяча в соціальних мережах, історичний портрет, відеоролик тощо*) «Лук'ян Кобилиця». У проєкті зверніть увагу на те, які особисті якості дозволяли стати селянським лідером.

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

1843–1844 рр.	селянське повстання на Буковині під проводом Лук'яна Кобилиці

§10 Початок українського національного відродження на західноукраїнських землях

? Пригадайте особливості академічного етапу українського національного відродження в Наддніпрянській Україні.

1. ПЕРЕДУМОВИ ТА ПОЧАТОК ВІДРОДЖЕННЯ

Кінець XVIII — початок XIX ст. характеризується початком українського національного відродження на західноукраїнських землях. Цьому сприяла низка чинників.

Зовнішні чинники

Вплив ідей Просвітництва, які утверджували цінність освіти, мови, народної культури

Внутрішні чинники

Збереження традиційної народної культури в середовищі селян і духовенства

Освітні та релігійні реформи австрійських імператорів → **Українське національне відродження** ← Просвітницька діяльність греко-католицького духовенства

Рух національного відродження серед бездержавних народів Європи

Формування нової освіченої групи — інтелігенції

? Працюючи з текстом параграфа, доберіть історичні факти, що підтверджують тези схеми.

Унаслідок реформ австрійських імператорів зросла кількість українців, які здобували освіту й починали усвідомлювати потребу осмислення історичного минулого, сучасного й майбутнього свого народу. Популярними були ідеї просвітництва та поширення освіти рідною мовою.

Рушієм національного пробудження на західноукраїнських землях стали греко-католицькі священники. Важливою відмінністю греко-католицьких священників від католицьких було право на одруження. Одруження з представницями родин дрібної шляхти або звичайними селянками дозволяло священникам зберігати тісний зв'язок із народними масами. Вищий, порівняно із селянством, рівень освіченості священників, а також близькість до народу зумовили те, що саме греко-католицьке духовенство стало виразником національних інтересів українців.

Першим організованим осередком українського культурного пробудження стало місто Перемишль (нині — Пшемисль у Польщі). За сприяння єпископа **Михайла Левицького** тут сформувалася спільнота активних греко-католицьких священників, які вважали своїм обов'язком сприяти культурному розвитку українського народу.

За підтримки **Михайла Левицького** та зусиллями **Івана Могильницького** у 1816 р. в Перемишлі було створено перше **освітнє товариство галицьких греко-католицьких священників**. У Статуті зазначалося, що діяльність Товариства полягатиме у виданні книжок народною мовою та водночас у її вдосконаленні. Основними напрямами майбутніх публікацій мали стати: утвердження християнських цінностей, підтримка доброчинності, розвиток господарських знань, гігієни, правознавства, а також наукові праці з історії церкви для підвищення рівня освіти духовенства. Члени товариства сприяли прийняттю імператором рішення 1818 р. про дозвіл української мови в початковій школі.

Завдяки роботі членів товариства протягом 15 років у регіоні було відкрито майже 400 початкових шкіл для навчання дітей українською мовою. Одним із помітних досягнень стало видання перших українських граматик, які заклали підґрунтя для подальшого розвитку літературної мови.

Поміркуймо!

Чому, на вашу думку, українські просвітники дбали про освіту рідною мовою саме дітей?

Михайло Левицький (*портрет роботи невідомого художника, після 1815 р.*)

Видання «Буквар славено-руського язика» (*1816 р.*)

Іван Могильницький (*портрет роботи невідомого художника, 1820-ті роки*)

Історичні подробиці

Іван Могильницький став першим греко-католицьким священником у Галичині, який почав виголошувати проповіді живою народною мовою. Він виступав за розвиток української літературної мови на основі розмовної. У 1821 р., коли влада виступила проти використання «руської мови» в офіційних документах, Могильницький подав до імператора меморіал (петицію), в якому доводив, що українська мова є окремою слов'янською мовою, а не діалектом польської чи російської. Він уклав і видав кілька підручників,

зокрема «Буквар славено-руського язика» (1816–1827 рр.) та «Граматику язика словено-руського» (1823 р.). У передмові до граматики першим серед галицьких мовознавців аргументовано обґрунтував самостійність української мови, її історичну традицію, відмінність від церковнослов'янської, польської та російської, а також необхідність розвитку літератури на народній основі.

У 1820–1830-ті роки довкола перемишльського єпископа Івана Снігурського згуртувалися письменники і вчені Йосип Левицький (філолог), Йосип Лозинський (етнограф), Антін Добрянський (історик), Іван Лаврівський (філолог), які заклали фундамент культурного відродження на західноукраїнських землях.

З 1830-х років центр українського національного відродження поступово перемістився з Перемишля до Львова. Це було пов'язано зі збільшенням кількості української інтелігенції в столиці краю та її зростальним впливом.

Початок українського національного відродження в Галичині спричинився до напруження у відносинах із польською частиною населення краю. Надалі чинник українсько-польських відносин відігравав вагому роль у суспільно-політичному житті краю.

Думки істориків

Український історик Ярослав Грицак про польський чинник українського відродження

Цікаво, що своєю політикою Габсбурги започаткували ідею створення мультикультурної держави... Але ця габсбурзька ідея означала, що в імперії мало існувати багато культур, які були б більш-менш рівні. У Галичині ця модель не могла зреалізуватися, бо польський націоналізм був тут дуже сильним і не хотів визнавати рівних прав за іншими...

Однак полякам було тяжко засимілювати галицьких русинів. Їх було надто багато — вони становили половину населення провінції та більшість у східній частині... До того ж вони надто відрізнялися від поляків і релігією, і соціально.

Боротьба поляків за свою незалежність стала прикладом для національних будителів Центральної і Східної Європи. Вони прикидали польський приклад на себе, стверджуючи, що їхні народи також мають свою мову, культуру і власну «душу», яка так само блукає у пошуках власного «тіла» — національної держави... Вони сприйняли модель польського націоналізму, але справедливо вирішили пристосувати її для побудови модерної України...

1. Висловіть припущення, якою була реакція поляків Галичини на перші прояви українського національного відродження. Чим вона була зумовлена?
2. Яке значення для творення українського національного руху в XIX ст. мав польський національний рух?

2. «БУДИТЕЛІ» ЗАКАРПАТТЯ

Зачинателем національного відродження на Закарпатті вважають мукачівського греко-католицького єпископа **Андрія Бачинського.** Він активно підтримував розвиток освіти рідною мовою, сприяв відкриттю шкіл та готував священників, які мали б проповідувати українською. Його діяльність стала підґрунтям для подальших зусиль **«будителів» Закарпаття**.

Свідчать документи

Зі звіту інспектора «угроруських шкіл» Д. Поповича, 1806 р.

Переважна більшість відвіданих шкіл була в порядку і процвітала. Учителі були освічені, розмовляли різними мовами — руською (давньоукраїнською), угорською, латинською і німецькою, закінчили по 6–8 класів гімназії.

1. Про що свідчить інспектор?
2. Відомо, що в 1806 р. Харківський університет запросив на вакантні посади викладачів дев'ять осіб із Закарпаття. Як ви думаєте, чому?

Варто запам'ятати

«Буди́телі» Закарпа́ття — діячі українського національного відродження на Закарпатті у XIX ст., які докладали зусиль для збереження мови, культури й національної ідентичності місцевих українців.

Священник із Закарпаття, а згодом відомий учений-славіст, Михайло Лучкай надрукував книжку «Граматика слов'яно-руська: або старослов'янська і теперішня, поширена у карпатських горах, малоросійська мова, що є живим її діалектом» (1830 р.), яка допомагала українцям у захисті від латинізації, мадяризації та покатоличення.

Андрій Бачинський (*робота невідомого художника, 1859 р.*)

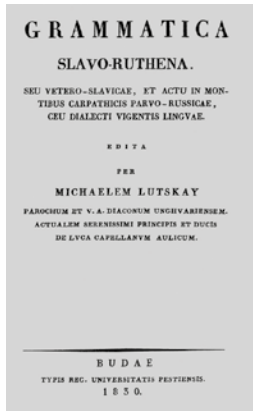

GRAMMATICA
SLAVO-RUTHENA.
SEU VETERO-SLAVICAE, ET ACTU IN MONTIBUS CARPATHICIS PARVO-RUSSICAE, CEU DIALECTI VIGENTIS LINGVAE.
EDITA
PER
MICHAELEM LUTSKAY
PAROCHUM ET V. A. DIACONUM UNGHVARIENSEM. ACTUALEM SERENISSIMI PRINCIPIS ET DUCIS DE LVCA CAPELLANVM AULICUM.
BUDAE
TYPIS REG. UNIVERSITATIS PESTIENSIS.
1830.

Видання «Граматики слов'яно-руської...» М. Лучкая (*1830 р.*)

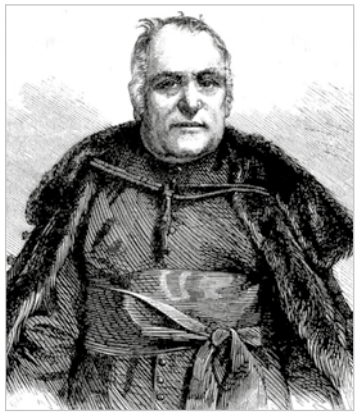

Олександр Духнович (*робота невідомого художника, 1865 р.*)

На межі століть чернець Мукачівського монастиря Іоаникій Базилович опублікував першу наукову працю з історії Закарпаття — «Короткий нарис фундації Федора Коріятовича». Згодом М. Лучкай створив фундаментальну шеститомну «Історію карпатських русинів».

Серед найвизначніших представників будительства варто виокремити **Олександра Духновича** (1803–1865 рр.). Він був священником, поетом, педагогом та істориком. Його знаменитий ***вірш «Я русин бил, єсмь і буду»*** став справжнім гімном для закарпатських українців, виражаючи їхню національну приналежність. Духнович вірив, що саме через освіту та збереження рідної мови можна вберегти народ від асиміляції. Переконаність Духновича, що обабіч Карпат живе один і той самий народ, була прогресивним явищем. Проте його погляди, що закарпатці й галичани є частиною спільного російського народу, були помилковими.

Свідчать документи

ВРУЧАНІЄ

(*уривок*)

Я Русин бил, єсмь, и буду,
Я родився Русином,
Честний мій рід не забуду,
Останусь єго синóм;

Русин бил мій отець, мати,
Руськая вся родинá,
Русини сестри і брáти
І широка дружинá;

Великий мій рід і главний
Миру єсть современний,
Духом і силою славний,
Всім народам приємний.

Я світ узрів під Бескидом,
Первий воздух руський ссав
І кормився руським хлібом,
Русин мене колисав.

Олександр Духнович

Утвердження української мови як провідної у вжитку громадськими діячами західноукраїнських земель відбулось не одразу. Протягом XIX ст. частина діячів, які були прибічниками думки про те, що українці є частиною російського народу, вживали штучну мову «язичіє».

Історичні подробиці

Язичіє — це штучна мішана мова, яку в XIX ст. вживали деякі закарпатські й галицькі автори та церковні діячі. Вона поєднувала елементи церковнослов'янської, російської, польської та місцевих українських говірок і вважалася «високою» мовою для писемного вжитку. Оскільки російська мова постала на основі церковнослов'янської, у прибічників «язичія» складалося переконання, що ця мова є знаряддям духовного єднання зі східнослов'янським світом, зокрема з Росією. Водночас «язичіє» було малозрозумілим для звичайного народу, тому згодом її витіснила народна українська мова, яку підтримували представники національного відродження.

1. Якщо українське культурне відродження в Галичині конкурувало з польськими культурними впливами, то з якими впливами конкурувало відродження в Закарпатті?
2. Прочитайте вірш О. Духновича. Чому він складний для сприйняття?
3. Чому деякі релігійні діячі вважали, що мова русинів має творитися на основі церковнослов'янської мови? Чому ця думка не знайшла підтримки серед народу?

3. «РУСЬКА ТРІЙЦЯ»

Чому термін «руський» є синонімом «український»?

Важливу роль у національному відродженні на західноукраїнських землях відіграв **гурток «Руська трійця»**, що діяв у Львові у **1833–1837 рр.** Його заснували випускники Львівської греко-католицької семінарії **Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та Яків Головацький.** Метою гуртка стало піднесення національної свідомості в регіоні, відкидання «язичія» та збір і популяризація народної творчої спадщини, упровадження української мови у громадське життя, розширення доступу українців до освіти. «Трійчани» записували народні пісні й перекази, слова і вислови, вживані простими людьми; у церквах виголошували проповіді українською мовою. І. Вагилевич навіть агітував селян підніматися на боротьбу проти національного та соціального гноблення.

Історичні подробиці

Жодного прижиттєвого зображення М. Шашкевича немає, тому всі його портрети є художніми реконструкціями. Найбільш наближеним до дійсного вигляду діяча вважається графічний портрет роботи Миколи Івасюка. Художник скористався схожістю на М. Шашкевича його сина Володимира та врахував описи сучасників історичного діяча.

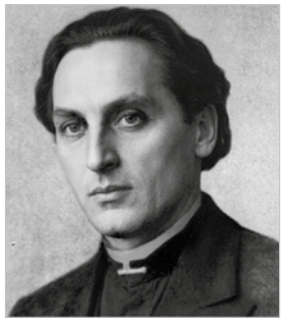

Маркіян Шашкевич
(*портрет роботи Миколи Івасюка, кінець XIX ст.*)

У 1834 р. члени гуртка підготували до друку історико-літературну збірку «Зоря». До неї увійшли біографія Б. Хмельницького, оповідання і народні пісні, присвячені Козацькій революції під проводом Б. Хмельницького, вірш про Северина Наливайка.

Поміркуймо!

Поміркуйте, чому діячі українського національного відродження під час підготовки просвітницьких видань часто зверталися до героїчних епізодів історії України.

РУСАЛКА
ДНѢСТРОВАЯ.

Ruthenische Volks-Lieder.

У БУДИМѢ
Письмом Корол. Всеучилища Пештанского
1837.

Титульна сторінка альманаху «Русалка Дністровая» (*1837 р.*)

Нову спробу донести до читача свої погляди і почуття члени «Руської трійці» здійснили в **1837 р.**, видавши в Буді (історична частина сучасного Будапешта) літературно-науковий альманах **«Русалка Дністровая»**. В альманасі були зібрані народні пісні, думи, перекази й історичні документи, які висвітлювали героїчне минуле, повсякденне життя, заняття та культуру українців. Ці тексти разом із публіцистичними статтями оспівували визвольну боротьбу українського народу, прославляли національних героїв і наголошували на необхідності об'єднання всіх українських земель. Цим самим ***висловлювався протест проти польської асиміляторської політики урядовців Галичини і прагнення до єдності західноукраїнських земель з усією Україною***.

Проте влада арештувала весь наклад збірки, а видавців притягла до відповідальності. Після заборони «Русалки Дністрової» спільна діяльність трійчан припинилася.

Свідчать документи

З передмови М. Шашкевича до видання «Русалки Дністрової»

Судило нам ся послідним бути. Бо коли другі слов'яни вершка ся дохаплюють і єстли не вже, то небавком побратаються з повним ясним сонцем, нам на долині в густій студеній мраці гибіти. Мали і ми наших півців і наших учителів, але найшли тучі і бурі, тамті заніміли, а народові і словесності надовго ся здрімало; однако ж язик і хороша душа руська була серед слов'янщини, як чиста сльоза дівоча в долоні Серафима.

Зволила добра доля появитися і у нас збіркам народних наших пісень і іншим хорошим і ціловажним ділам; є то нам як зарання по довгих тьмавих ночах, як радість на лиці нещасного, коли лучча надія перемчить скрізь серце єго; суть то здорові, повносильні рістки, о котрих нам цілою душею дбати, огрівати, плекати і зрощати, док під крилом часу і добрих владнувателів хорошою і кріпкою засіяють величею.

Не журися, Русалочко з-над Дністра, щось неприбрана, в наряді, який від природи і простодушного і добросердного народу твойого приймилась, стаєш перед твоїми сестрицями. Вони добрі, вибачать ти, приймуть тя і прикрасять.

Поклонися, Русалко наша, низько всечесному сподареві Николі Верещинському, що тобі звелів родитися, і всім, що тя пристроїли піснями народними і стариною, іменно: трудолюбивому Мирославові Ількевичові, потом Православові Кавбкові, Івану Білінському, Маркеллу Кульчицькому, Мінчакевичу і іншим; честь їй най буде і слава, а в руських дітях найусерднїша подяка!

? Прочитайте текст передмови та визначте, які факти про український національний рух можна за ним установити.

Думки істориків

Український письменник Іван Франко про значення «Русалки Дністрової»

«Русалка Дністровая», хоч і який незначний її зміст, які неясні думки в ній висказані, — була свого часу явищем наскрізь революційним... «Русалка Дністровая» обговорювала предмети зовсім світські, зовсім не обтяті тісним церковним світоглядом..., ба навіть у письмі і правопису відбігла від старої традиції... Супроти гнітючого... абсолютизму, нівелюючого всі народності, вказує «Русалка» зараз на вступі далекий ясний образ всеслов'янської федерації... «Русалка», вказуючи виразно єдність малоруського народу на Україні і в Галичині..., підносить протест проти розполовинення одного народу між дві держави... Чи ж се не протест — увести в літературу бесіду і пісні того народу, котрий між освіченими панами вважається худобою, а не чоловіком?

? **1.** У чому І. Франко бачив значення видання «Русалки Дністрової» для творення української нації?

2. Чому І. Франко схарактеризував «Русалку Дністровую» як явище революційне?

Варто запам'ятати

Альмана́х — періодичне або одноразове книжкове видання, яке містить добірку літературних, наукових, публіцистичних або мистецьких творів різних авторів.

Пам'ятник «Руській трійці» в Івано-Франківську (*робота скульптора Володимира Довбенюка, 2013 р.*)

e Скористайтеся е-додатком та узагальніть свої знання про роль історичних діячів початкового етапу національного відродження в Західній Україні.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ▶ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ▶ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання.
Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Початок українського національного відродження на західноукраїнських землях»**.

- Можу назвати чинники, які сприяли початку українського національного відродження на західноукраїнських землях. — Прекрасно
- Можу пояснити, чому саме греко-католицьке духовенство стало рушієм національного відродження. — Добре
- Можу схарактеризувати діяльність лідерів українського відродження. — Треба попрацювати
- Можу обґрунтувати історичне значення діяльності «Руської трійці». — Нічого не зрозуміло

II ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Як політика Габсбургів і національні рухи в Європі вплинули на розвиток українського національного руху на західноукраїнських землях? Порівняйте з подібними процесами в інших частинах Європи.
3. Зіставте мету, методи та форми діяльності «Руської трійці» та культурно-просвітницьких осередків у Наддніпрянській Україні того часу.
4. Порівняйте роль церкви в громадському житті західноукраїнських земель і Наддніпрянщини. Якою була особливість суспільної ролі греко-католицької церкви?

III МИСЛЮ ТВОРЧО

5. Уявіть, що ви видаєте сучасну «Русалку Дністровую». Які теми та твори ви до неї вмістили б для сприяння духовному та культурному відродженню сьогодні?
6. Дослідіть біографії учасників «Руської трійці». Що впливало на зміни в їхніх переконаннях протягом життя?
7. У Львові з 1987 р. діє музей «Русалки Дністрової». За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся історію створення музею. Проведіть для однокласників / однокласниць віртуальну (уявну) екскурсію музеєм.

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

1816 р.	створення у Перемишлі освітнього товариства греко-католицьких священників
1833–1837 рр.	діяльність «Руської трійці»
1837 р.	видання «Русалки Дністрової»

§11 Європейська революція 1848–1849 рр. в українських регіонах Австрійської імперії

? Які причини та наслідки для народів Європи мала «Весна народів»? Які революційні події відбулися в цей час в Австрії?

Читаємо й розуміємо

Опрацюйте за матеріалами параграфа історію подій «Весни народів» на західноукраїнських теренах. Визначте причини та здобутки революції для українців.

1. ПОЧАТОК РЕВОЛЮЦІЇ В АВСТРІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Варто запам'ятати

«Весна́ наро́дів» — низка революцій 1848–1849 рр. у країнах Західної та Центральної Європи, зумовлених прагненням народів до демократизації, соціальної справедливості та національного самовизначення.

Лютнева революція 1848 р. у Франції надихнула на боротьбу й народи Австрійської імперії. Тож у березні 1848 р. у столиці імперії Відні також спалахнула революція. Під тиском збуреного суспільства 15 березня 1848 р. імператор видав конституцію, яка передбачала надання громадянам ключових прав: свободи слова, друку, зборів, а також створення виборного органу влади — райхстагу (парламенту). Одним із найважливіших досягнень революції в Галичині стало **скасування панщини** у квітні **1848 р.** У Буковині панщину скасовано 9 серпня 1848 р., а в Закарпатті — 2 березня 1853 р.

Проте селянська реформа мала суперечливий характер, оскільки уряд передусім стояв на захисті інтересів землевласників. За скасування панщини поміщики дістали грошові відшкодування від держави, звільнення від деяких податків, зберегли за собою ліси та пасовища (сервітути). Оскільки сервітути здавна вважалися громадською власністю, це спричинило численні протести селян.

«Хрест Свободи»
(*с. Дем'янка-Наддністрянська, Львівська область*)

Одним із напрямів революційної боротьби в Австрійській імперії була боротьба підлеглих народів за національні права. У березні 1848 р. боротьбу за відновлення власної державності розпочали угорці. Проголошені в країні демократичні реформи поширювали свою дію і на Закарпаття.

Поміркуймо!

Уявіть себе діячем / діячкою українського національного відродження в часи «Весни народів» — поміркуйте, які національні вимоги ви висували б під час революційної боротьби. Які умови сприяли б досягненню поставлених завдань, а які стали б на заваді?

Порушили питання національних прав і національні рухи в Галичині. У цих умовах загострилося польсько-українське протистояння. У Галичині активізувалися польські патріоти, які створили **Центральну раду народову** та прагнули відродити Річ Посполиту. Деяка частина українців створила організацію **«Руський собор»** і підтримала поляків.

Проте побоювання польської асиміляції спонукало більшість українців підтримати австрійську адміністрацію. 19 квітня 1848 р. представники вищого духовенства вручили намісникові Галичини петицію на ім'я імператора, в якій містилися демократичні вимоги: впровадження в установах і навчальних закладах Галичини української мови, забезпечення українцям доступу на всі посади та зрівняння у правах духовенства різних конфесій.

Існували й радикальніші погляди на українську справу. Першим речником політичної незалежності України став **Василь Подолинський**. У публіцистичному творі «Слово перестороги» він обґрунтував ідею розбудови в Україні демократичної республіки (самостійної або у федеративному зв'язку з іншими слов'янськими державами). Автор «Слова» обстоював рівноправність і суверенність народів щодо власної долі — право самостійно вирішувати свої внутрішні і зовнішні справи.

Поміркуймо!

З програмними документами якої організації Наддніпрянської України близькі погляди В. Подолинського?

2. ГОЛОВНА РУСЬКА РАДА

В умовах революції в Західній Україні українська громадськість стала вимагати від австрійського уряду поділу Галичини на західну (польську) та східну (українську) і приєднання до останньої Закарпаття та Північної Буковини. Цим об'єднаним землям українці вимагали надати автономію у складі Австрії. Щоб відстояти ці вимоги, **2 травня 1848 р.** була створена **Головна Руська Рада**. Її лідерами стали єпископ **Григорій Яхимович** і священник **Михайло Куземський**.

Голова Ради

↓

Головна Руська Рада

Складалася з 15 представників греко-католицького духовенства й 15 представників інтелігенції

↓

Відділ політичних прав	Відділ шкільництва	Відділ селянських справ	Відділ фінансів

↓

Окружні ради

↓

Місцеві ради (приблизно 50)

До місцевих рад входило по троє представників від селян, міщан, шляхти, дяків і 18 представників від інтелігенції (зокрема 10 священників)

? На основі схеми визначте, які завдання ставила перед собою Головна Руська Рада. Що свідчить про те, що організація прагнула представляти інтереси всіх українців краю?

Свідчать документи

Із першої відозви Головної Руської Ради від 10 травня 1848 р.

Ми, галицькі українці, належимо до великого українського народу, що одною мовою говорить... Наш народ був колись самостійний, рівнявся в славі з наймогутнішими народами в Європі, мав свою літературну мову, свої власні закони, своїх власних володарів, одним словом: був у добробуті і силі. Через непривітні умови й політичні нещастя розпався наш великий народ, стратив свою самостійність і прийшов під чужу владу...

Але тепер, коли для всіх блиснуло сонце волі, «пробудився і наш український лев і гарне нам ворожить майбутнє. Встаньте, браття, але не до звади й негоди! Будьмо тим, чим бути можемо, будьмо — Народом!».

...Ми зібралися й працюватимемо у такий спосіб:

1. Першим нашим завданням буде зберегти віру й поставити наш обряд і права наших священників і церкви нарівні з правами інших обрядів.

2. Розвивати нашу національність у всіх напрямах: досконаленням нашої мови, заведенням її у школах вищих і низших, видаванням часописів... поширенням добрих і корисних книжок в українській мові та прагненням завести нашу мову в усіх публічних установах і т. п.

? **1.** Як Головна Руська Рада обґрунтовувала права українців?
2. Які завдання ставила перед собою Головна Руська Рада?

Перше засідання Головної Руської Ради у Львові (*літографія Карла Ауера, 1848 р.*)

Головна Руська Рада проголосила галицьких українців частиною українського народу, вимагала скасувати селянські повинності, надати селянам право власності на землю, сприяти розвитку сільського господарства, промисловості та торгівлі, ліквідувати станову нерівність, поліпшити стан народної освіти та надати українцям право на вільний національний розвиток.

Найбільших успіхів національний рух досяг у культурно-освітній діяльності. З травня **1848 р.** почала друкуватися перша українська газета — **«Зоря Галицька»** (виходила до 1857 р.). Вона швидко здобула популярність і сприяла зростанню національної свідомості й політичної активності українців. Новостворене культурно-освітнє та літературно-видавниче **товариство «Галицько-Руська матиця»** ставило за мету піднесення освіти народу, розвиток літератури й мистецтва на західноукраїнських землях. За перші роки діяльності товариство видало майже 80 книжок: підручників, популярних праць з різних галузей знань.

ЗОРА ГАЛИЦЬКА.

Число 1.

Дня 15 Мая 1848.

ОДОЗВА ДО РУСКОГО НАРОДА.

БРАТА!

Перший номер газети «Зоря Галицька» (*15 травня 1848 р.*)

Восени **1848 р.** відбувся **«Собор руських вчених»** — з'їзд прибічників національного й культурного пробудження Галичини. Учасники собору зійшлися в тому, що необхідно виробити єдину граматику і правопис для всього «руського» народу Австрії та

Росії на засадах української мови. Висловлювалися думки про відокремлення української частини Галичини від польської і впровадження тут української мови навчання.

Поміркуймо!

1. У чому полягає значення Собору руських учених для Галичини?
2. Чому про виступи учасників Собору писали, що вони «*дихали свободою і патріотизмом*»?

Із середини 1848 р. розгорнулася боротьба за перетворення Східної Галичини на окрему автономну провінцію. 9 червня 1848 р. Рада надіслала імператору вимогу поділити край на українську й польську частини. На підтримку цієї вимоги було зібрано підписи понад 200 тис. галичан. Проти цього виступили польська Центральна рада народова, Руський собор і намісник Галичини, який був поляком.

Історичні подробиці

Значення Слов'янського з'їзду для українців

Боротьба українських діячів за національні права дістала підтримку серед лідерів слов'янського відродження. Чеський учений Павел Шафарик — один із перших, хто науково обґрунтував етнічні межі українців, самостійність їхньої мови й описав українську літературу. Коли в 1848 р. загострилися польсько-українські відносини, він ініціював Слов'янський з'їзд у Празі. Там українські, польські й чеські представники домовилися про рівноправність мов, релігій, спільну гвардію та передачу питання поділу Галичини на розгляд райхстагу (парламенту).

Селезія Моравія Галичина Далмація Чехія Хорватія Славонія Волинь Каринтія Крайна

Герби слов'янських земель
(*реконструкція з диплому Слов'янського з'їзду у Празі 1848 р.*)

1. Яким було значення Слов'янського з'їзду для розвитку українського національного руху?
2. Які особливості з'їзду та його рішень свідчили про прихильність громадських діячів до демократичних ідей та інституцій?

Українці Галичини та Буковини взяли участь у виборах до австрійського райхстагу (парламенту), де здобули 44 місця. Це дозволило українським депутатам отримати досвід парламентської діяльності та вперше на офіційному рівні відстоювати інтереси свого народу. Серед депутатів від Буковини був і відомий лідер селянського руху Л. Кобилиця. Хоча більшість депутатів-селян були неписьменними, вони активно включилися в роботу й підтримали вимогу створити окремий український край.

Склад депутатів австрійського райхстагу

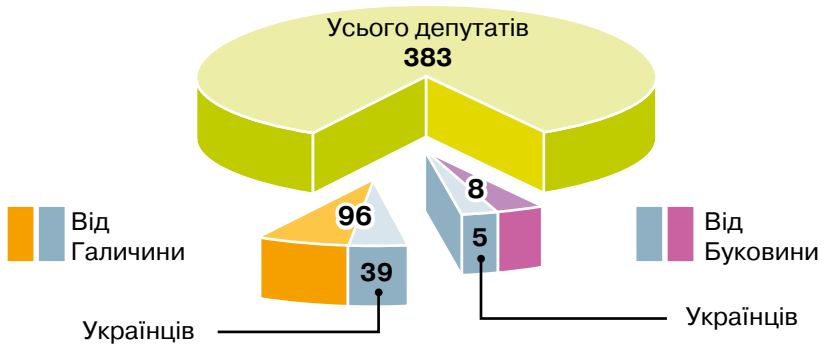

Поміркуймо!

1. Як народи імперії могли порозумітися в спільному парламенті?
2. Які виклики могли постати перед українцями для ефективної роботи в райхстазі?

Популярності ідеї об'єднання українських регіонів додавали загрози, які вбачали українці в угорському та польському революційних рухах. Це спонукало діячів українського руху стати на бік австрійської влади. Проголошення незалежної угорської держави викликало страх мадяризації, тому більша частина русинів (українців) підтримала імперську владу. Закарпатська делегація на чолі з Адольфом Добрянським подала цісареві петицію про об'єднання Східної Галичини й Закарпаття. Ініціативу підтримали Головна Руська Рада й О. Духнович, який обґрунтовував єдність українських земель. У відповідь уряд створив окремий Ужгородський округ і дозволив відкривати українські школи.

У цей же час з метою відновлення Польської держави Польська національна гвардія підняла повстання у Львові. Прагнення поляків не враховували інтересів українців, тому більшість діячів Головної Руської Ради зайняли вичікувальну або лояльну до Австрії позицію.

На противагу польським збройним підрозділам з дозволу імператора та під керівництвом Головної Руської Ради були створені загони Руської національної гвардії. З метою охорони громадського правопорядку було сформовано батальйон Руських гірських стрільців (1410 осіб). Головна Руська Рада вбачала в ньому основу для створення збройних формувань для захисту національних інтересів українців.

3. ЗАВЕРШЕННЯ ТА ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ РЕВОЛЮЦІЇ

Восени 1848 р. революційні події у Львові досягли кульмінації. **1–2 листопада 1848 р.** відбулося антиурядове повстання. Під час його придушення було вчинено руйнівний артилерійський обстріл міста.

3 листопада в місті було оголошено надзвичайний стан. Кількасот учасників повстання були піддані судовим переслідуванням, заборонено зібрання, діяльність товариств, закрито неурядові періодичні видання.

У березні **1849 р.** австрійський уряд розпустив парламент, скасував конституцію та відновив централізовану адміністрацію. Намісник Галичини розкритикував ідеї поділу краю, звинувативши русинів у симпатіях до Росії. За цих обставин у **1851 р.** Головна Руська Рада припинила свою діяльність.

Свідчать документи

Зі статті Івана Франка «Задушні дні у Львові 1848 р.»

Бомбардування було страшним нещастям для Львова. Згоріли ратуша разом із судовою реґістратурою та частю бухгалтерії, далі театр із редутовим залом, будинок головної школи, техніка з музеями та збірками науковими, університет зі збіркою моделів, кабінетами зоологічним, анатомічним, ботанічним та бібліотекою з 40 000 томів книжок і рукописів, між якими була збірка старих документів із монастиря Тинця та цінна бібліотека Гареллі, а надто 15 приватних домів. Страту оцінено на мільйон ринських. Страту в людях обчислила секція санітарна Львівського магістрату на 55 осіб убитих або таких, що померли від ран, і 75 ранених. Військо числило три вбитих і 13 ранених, у тім числі також один офіцер німецького полку (Deutschmeister). Цікава річ, що Відень і Галичина помінялися своїми дітьми при кривавім ділі нищення свободи: у Відні визначився галицький полк Парма, зложений майже з самих русинів, а у Львові полк Дойчмайстер, зложений майже з самих віденських німців.

? Які факти про революцію та українців наводить Іван Франко? Як він ставиться до згаданих подій? Якими, на вашу думку, були наслідки дій урядових військ для культурної спадщини Львова?

Наслідки революції 1848–1849 рр. для українців

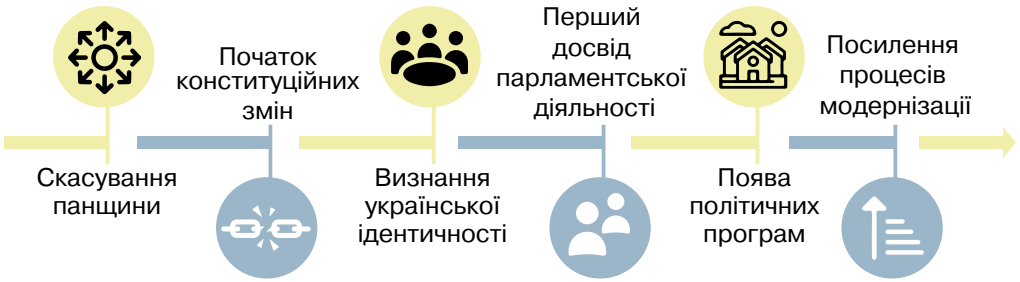

Думки істориків

Український історик Кирило Галушко про здобутки «Весни народів» для українців

Спільний здобуток усіх, хто хотів більше свободи — русинська мова стала однією з десяти офіційних мов Австрійської монархії, що потім дозволило впровадити, спираючись на юридичний прецедент, початкову освіту у школах русинською мовою у Галичині. Те, чого українці не мали до 1917 р. у Російській імперії.

Історичні подробиці

Українська національна символіка під час «Весни народів»

У 1848 р. перед українцями постало питання національної символіки. Перші прапори містили знак Руського королівства — золотого (жовтого) «руського лева» на синьому полі. Проте масовий попит і складність вишивання лева спонукав зробити прапор з двох кольорів герба: синього та жовтого. Так було створено український національний прапор.

У одностроях і символіці українських формувань використовувалися елементи національної символіки (зокрема, синьо-жовті кольори, символіка Королівства Руського). Правила військової служби та команди видавалися українською мовою.

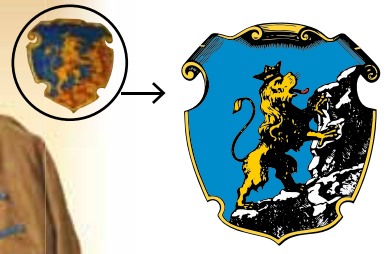

Герб Руського воєводства

Старшина і стрілець Руської гвардії 1849 р. *(реконструкція)*

Діємо: практичні завдання

Об'єднайтеся в групи та спільно виконайте завдання.

1. Уявіть, що ви редактор / редакторка першого випуску газети «Зоря Галицька» у травні 1848 р. Які три матеріали ви розмістили б у номері, щоб підтримати національне пробудження українців?

2. Створіть інфографіку або постер із назвою «Наслідки революції 1848–1849 рр. для українців: здобутки та втрати», узагальнивши зміни в суспільній свідомості, соціальному, політичному та культурному житті західноукраїнських земель.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ▶ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ▶ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання.

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Європейська революція 1848–1849 рр. в українських регіонах Австрійської імперії»**.

- Можу пояснити поняття і назви «*Весна народів*», «*Головна Руська Рада*», «*Зоря Галицька*». — Прекрасно
- Можу визначити причини і здобутки «Весни народів» для українців. — Добре
- Можу розповісти про діяльність українського руху в умовах «Весни народів». — Треба попрацювати
- Можу визначити причини поразки «Весни народів» на західноукраїнських землях. — Нічого не зрозуміло

II ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Чому діяльність Головної Руської Ради можна вважати проявом формування української національної ідентичності? Аргументуйте відповідь.

3. Обговоріть, чому створення українських збройних формувань під час революції були важливими для майбутнього українського руху.

4. У чому полягає значення участі українців у виборах до райхстагу для політичного розвитку народу?

5. Які суперечності у відносинах національних рухів на західноукраїнських землях проявилися в умовах революції? Як це вплинуло на позиції австрійської влади?

III МИСЛЮ ТВОРЧО

6. Один з провідних дослідників націоналізму Бенедикт Андерсен вважає, що нації є уявленими спільнотами. Уявленими не в тому сенсі, що вони не існують чи не існували насправді, а в тому, що питання належності до нації кожна людина може вирішити тільки у своїй уяві. За допомогою додаткових джерел інформації підготуйте й обговоріть питання: «Чи є нації "уявленими спільнотами"?».

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

1848 р.	скасування панщини в Галичині, видання першої українськомовної газети «Зоря Галицька»
1848–1851 рр.	діяльність Головної Руської Ради

РОЗДІЛ 3.

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ кінця XVIII — першої половини XIX ст.

§12 Повсякденне життя населення України

Пригадайте, яку сферу життя суспільства позначають словосполученням «*повсякденне життя*». Які риси притаманні так званим традиційним суспільствам?

1. ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА

Більшість населення українських земель мешкала в сільській місцевості, натомість рівень урбанізації був невисоким. Це зумовлювалося передусім тим, що економіка мала аграрний характер, а її основна робоча сила — селяни. ***Повільний характер процесів модернізації призвів до того, що українське суспільство в першій половині XIX ст. значною мірою залишалося традиційним.***

Риси традиційного суспільства

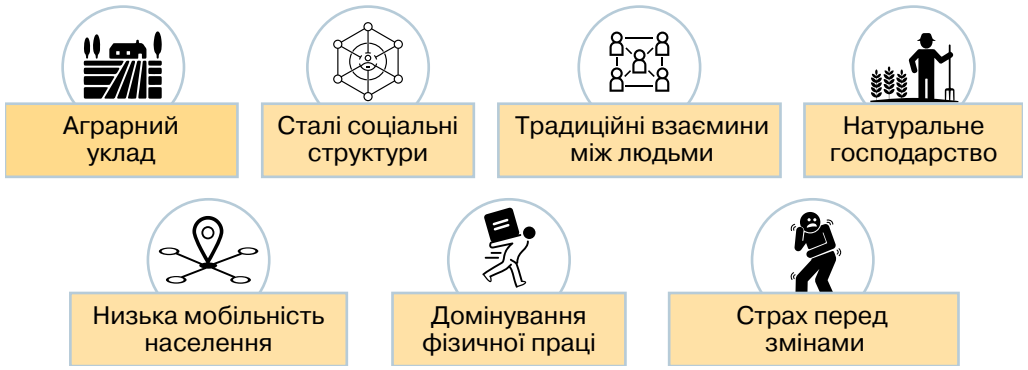

Читаємо й розуміємо

Працюючи з текстом параграфа, доберіть історичні факти, що ілюструють положення схеми.

Основними заняттями українців, як і в давні часи, залишалися землеробство і скотарство. У землеробстві традиційно застосовувалася трипільна система. Головним знаряддям праці був важкий плуг, який називали «малоросійським». Збирали врожай за допомогою коси і серпа. Особливості організації землеробства залежали від природно-кліматичних умов регіону. Все життя селян залежало від циклу сільськогосподарських робіт.

У селянських господарствах залежно від їхнього достатку тримали корів, коней, кіз, овець, свиней, домашню птицю. Особливе значення мало утримання волів — вони були головною тягловою силою.

Велике значення мало городництво і садівництво. На городах з'явилися нові культури: соняшник, кукурудза, томати, баклажани, перець. Особливе місце на українських городах посіла картопля. Все це істотно вплинуло на зміни у раціоні харчування.

Значну роль у господарстві відігравало бджільництво. На півночі помітне місце зберігало мисливство, на півдні — рибальство. Допоміжну роль відігравали ремесла і торгівля.

Сільські хати зводили в усіх регіонах за майже однаковою структурою (світлиця, сіни, комора). Водночас будівельні матеріали використовували різні, залежно від природних умов регіону та заможності родини. У багатих на дерево регіонах (Захід, Полісся) часто будували хати-зруби. На Слобожанщині, Середньому Подніпров'ї, Півдні часто будували глинобитні хати. Внутрішня будова селянських хат була подібною в різних регіонах. Центральним елементом хати була піч, яка слугувала для приготування їжі та опалення хати. Домашнє начиння і меблі селяни зазвичай виготовляли самотужки.

Реконструкція батьківської хати Т. Шевченка в Національному історико-культурному заповіднику «Батьківщина Тараса Шевченка» (*с. Шевченкове, Черкаська область*)

Діємо: практичні завдання

Проведіть мінідослідження візуального джерела та складіть опис інтер'єру селянської хати у XIX ст.

Інтер'єр селянської хати у Київському та Васильківському повітах (*малюнок Домініка П'єра Де ля Фліза, 1854 р.*)

Палац Тарновських у с. Качанівка на Чернігівщині (*сучасне фото*)

Окрасою сільських краєвидів були пишні поміщицькі маєтки з палацами й парками. Для їх будівництва часто запрошували закордонних архітекторів, які зводили споруди в модних європейських архітектурних стилях.

2. РОЗВИТОК МІСЬКОГО ЖИТТЯ

Міське життя мало свою специфіку. Статус населених пунктів був різним: міста і містечка; приватні та державні міста; повітові та губернські центри. Рівень урбанізації українських земель був невисоким: у 1812 р. – 4–5 %, а у 1850 р. — 10 %. Досить часто невеликі міста, навіть повітові центри, а також містечка являли собою село, але у значно більших масштабах і з наявністю органів влади, закладів освіти та активною торгівлею. Інфраструктура ще не набула притаманних містам рис. Водогін і каналізація швидше були винятком із правил, аніж звичним форматом комфорту. Але великі міста — Харків, Одеса, Київ, Львів — у цей час все ж зазнавали змін. Центральні вулиці вимощували бруківкою та освітлювали ліхтарями. З'явилися кількаповерхові цегляні будинки, облаштовані меблями, килимами, дзеркалами, картинами. Водночас більшість міських будинків були одноповерховими й дерев'яними і нагадували селянські хати.

Думки істориків

Українська історикиня В. Шандра про зміни у становищі міст

Для більшості не губернських міст притаманною була бідність архітектури, незважаючи на те, що там спорудження здійснювалося за планами, схваленими у центрі. Причина ховалася не лише у браку коштів, а й тому, що влада міст повинна була отримувати дозвіл від центру навіть на будівництво незначних споруд, їх виправлення чи добудову, не кажучи вже про спорудження мостів, бруківок. [...] Більшість міст збудували помешкання для міських органів влади, які за різними оцінками вважалися найкращими міськими будовами. Здебільшого думи розміщувалися для зручності населення в одних приміщеннях з магістратом, сирітським чи словесним судами. [...] Магістрати на Лівобережній Україні проіснували до 1866 р., коли розпочалася їх ліквідація на основі правил від 13 квітня. Ті з них, які займалися судочинством, передавали свої справи судовим органам, а хто господарськими — думам. У разі, коли ті не запроваджувалися, то господарські справи переходили спрощеному громадському управлінню.

? Визначте в уривку фрагменти, які вказують на централізацію управління містами. Як, на вашу думку, це впливало на розвиток міст і стан громадянської свідомості містян?

Діємо: практичні завдання

Розгляньте зображення Львова в першій половині XIX ст. Яку інформацію про місто та його жителів воно дає змогу дізнатися?

Вид на площу Адама Міцкевича у Львові (*фрагмент літографії Авґуста Ґатона, 1847 р.*)

3. ТРАДИЦІЙНІ РИСИ В ПОБУТІ УКРАЇНЦІВ

Одяг селян залишався традиційним, а містяни та заможні верстви населення намагалися наслідувати зразки європейської моди. Проте вплив романтизму і початок українського національного відродження зумовили звернення частини еліти до народних традицій і в одязі популярності набули елементи народного вбрання.

Харчування українців різнилося залежно від ступеня заможності. Переважали варені й тушковані страви. Повсякденними стравами були борщ (який з появою картоплі набув сучасного смаку), куліш, каші, галушки, вареники, картопля. М'яса споживали небагато, селяни його готували переважно в неділю і на свята, часто його замінювало сало. Із напоїв поширені були узвари зі свіжих і сушених фруктів, домашнє пиво, різні наливки й настоянки. У меню заможних людей з'явився чай, а на західноукраїнських землях — кава.

Населення українських земель відзначалося набожністю, про що свідчать дані про повсякчасне звертання до священника. Водночас зберігалися й численні залишки давніх повір'їв і звичаїв. Етнограф Домінік П'єр Де ля Фліз засвідчив, що хвороби селяни найчастіше вважали наслідком чаклунства «пристріту» і більше довіряли в їх лікуванні знахарям та іншим «шарлатанам». Тривалу відсутність дощів пояснювали наявністю відьми в селі і вірили, що викликати дощ можна, виливаючи воду на могилу потопельника. Загалом життя селянства було насичене

численними ритуалами, переважно пов'язаними з сільськогосподарським циклом.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте малюнок та визначте, яку інформацію про життя українського селянства зафіксував дослідник Домінік П'єр Де ля Фліз.

Танці та розваги селян Київського і Васильківського повітів (*малюнок Домініка П'єра Де ля Фліза, 1854 р.*)

4. ШЛЮБ І РОДИННІ ВІДНОСИНИ. СТАНОВИЩЕ ЖІНОК І ДІТЕЙ

Українська селянська родина в першій половині XIX ст. зберігала традиційний патріархальний характер. Переважали великі родини (від 12 до 30 і більше осіб). Вони складалися з різних поколінь, які жили разом і вели спільне господарство. Найдовше такі родини зберігалися на Поліссі та в Закарпатті. Родинні відносини регулювали давні звичаї, якими закріплювалася провідна роль старшого чоловіка і підлеглість жінки. Жінки вели хатнє господарство, виховували дітей, працювали на городах. Основними годувальниками були чоловіки. Але водночас традиція заперечувала пригноблення жінки, вона мала право на майно, батьківський спадок і право голосу в родинних справах.

У XIX ст. сім'я відігравала важливу роль у вихованні дітей, і батьки намагалися передати їм традиційні цінності та знання залежно від того, до якої соціальної верстви, етнічної групи чи релігійної конфесії вони належали.

Становище дітей залежало від майнового та соціального становища родини. Діти із селянських і бідних міщанських родин змалку залучалися до праці спільно з батьками. Можливості для освіти та розвитку у них були обмежені. Бідність, хвороби, відсутність належного харчування

та медичного обслуговування, і, як наслідок, висока смертність, були серйозною проблемою для дітей на українських теренах.

Селянська родина (*картина художника Тараса Шевченка, 1843 р.*)

За певних сприятливих умов лише окремим дітям вдавалося набути якихось знань, навчитися читати і писати. Приклад Тараса Шевченка можна назвати, швидше, винятком із правил.

Натомість діти із заможніших родин отримували більше можливостей для навчання та культурного розвитку. Вони мали доступ до освіти, часто навчались у приватних пансіонах, монастирських школах або вдома з гувернерами-вчителями. У них було більше можливостей для розваг, ігор та участі у культурних заходах, таких як бали та концерти, які часто відбувалися в родинних маєтках. Освіта в широкому розумінні для заможних верств населення була більше орієнтована на хлопчиків, натомість дівчат переважно навчали у приватних пансіонах або вдома.

Історичні подробиці

Для уявлення про дитячу моду кінця XVIII — першої половини XIX ст. скористайтеся дитячим портретом Гаврила Родзянка, написаним Т. Шевченком у 1840 р. Розгляньте акварель та висловіть припущення, що могло вплинути на такий вибір вбрання для хлопчика. Порівняйте свою гіпотезу з інформацією відеоролика. Визначте, чи слушними були ваші припущення.

Автори відео — Юлія Чуприна, Марія Литвинова, Національний музей Тараса Шевченка. Тривалість: 04 хв 26 с
https://qr.orioncentr.com.ua/a9LrG

Портрет Гаврила Родзянка (*робота художника Тараса Шевченка, 1840 р.*)

ЗНАЮ МИНУЛЕ ▶ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ▶ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання.

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Повсякденне життя населення України»**.

- Можу назвати факти, які підтверджують традиційних характер повсякдення селян. — Прекрасно
- Можу визначити відмінності в способі життя нижчих верств суспільства й аристократії. — Добре
- Можу пояснити, як змінювалися міста в першій половині XIX ст. — Треба попрацювати
- Можу описати становище жінок і дітей. — Нічого не зрозуміло

II ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Визначте, про які особливості соціальної, етнічної, професійної структури населення міст України йдеться в цитаті з праці Й. Петровського-Штерна: «*Міщанство утворювало окремий стан ("сословие"), який відрізнявся від інших — спадкового й особистого дворянства, духівництва, чиновників і селян. На ці групи припадало приблизно 50 % християнського населення містечок. Натомість до міщан зараховували дрібних торговців, орендарів, корчмарів, посередників і ремісників (різників і пекарів, шевців і кравців, бондарів і кожум'як, ковалів і кушнірів) — іншими словами, третій стан у первинному значенні цього слова. Непропорційно високий відсоток євреїв серед представників міських станів годі заперечити. У містечках Київської губернії міщанство складалося з євреїв на 93 %, у Подільській — 94 %, Волинській — 92 %, а серед купців — 96 %, 95 % і 99 % відповідно*».

III МИСЛЮ ТВОРЧО

3. Уявіть себе громадським діячем / громадською діячкою першої половини XIX ст. Права яких груп населення ви взялися б захищати? Які чинники, на вашу думку, сприяли б або стали б на заваді досягненню мети?

4. За допомогою опції пошуку за зображенням (наприклад, «Гугл об'єктив») дізнайтеся, який артефакт 20-х років XIX ст. представлено на фото. Визначте, що вплинуло на його виготовлення саме в цей час. Хто і як міг його використовувати в повсякденні?

5. За допомогою місцевих музеїв або інтернету створіть та проведіть мініекскурсію «Пам'ятки традиційного побуту моєї малої батьківщини».

§13 Умови розвитку культури. Освіта і наука

Назвіть значні культурні та освітні центри на українських землях за Ранньомодерної доби. На основі вивченого раніше матеріалу висловіть припущення, як встановлення панування імперії Габсбургів та Російської імперії впливало на розвиток української культури.

1. УМОВИ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ

У XIX ст. українська культура розвивалася в суперечливих умовах. З одного боку, гальмівний вплив на розвиток національної культури справляло імперське панування. Водночас прогресивні зміни в житті суспільства сприяли появі нових культурних явищ, яскравих пам'яток. Прагнення українців зберегти національну ідентичність стало поштовхом до українського національного відродження, що проявилося передусім в культурній сфері.

Читаємо й розуміємо

Ознайомтеся зі змістом схеми «Умови розвитку культури». Працюючи з матеріалами параграфа (навчальний текст, історична карта), доберіть історичні факти, які ілюструють положення схеми.

УМОВИ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ

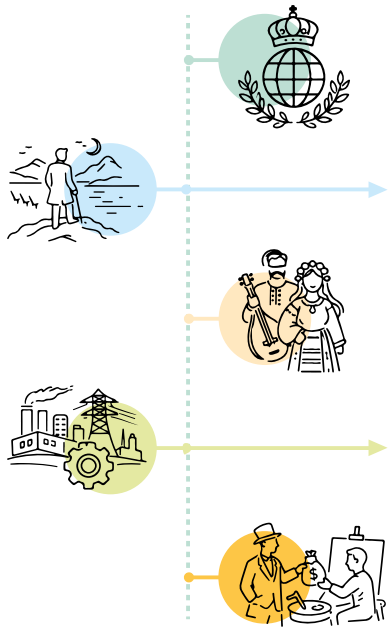

- **Імперське панування** — Формування лояльності до панівних держав — Російської та Австрійської імперій, цензура
- **Романтизм** — Захоплення народним життям
- **Національне відродження** — Дослідження та популяризація культурної спадщини
- **Модернізація** — Потреба в освічених фахівцях та науковому прогресі
- **Традиції меценатства** — Фінансування культурних проєктів без державної підтримки

КУЛЬТУРА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ у першій половині XIX ст.

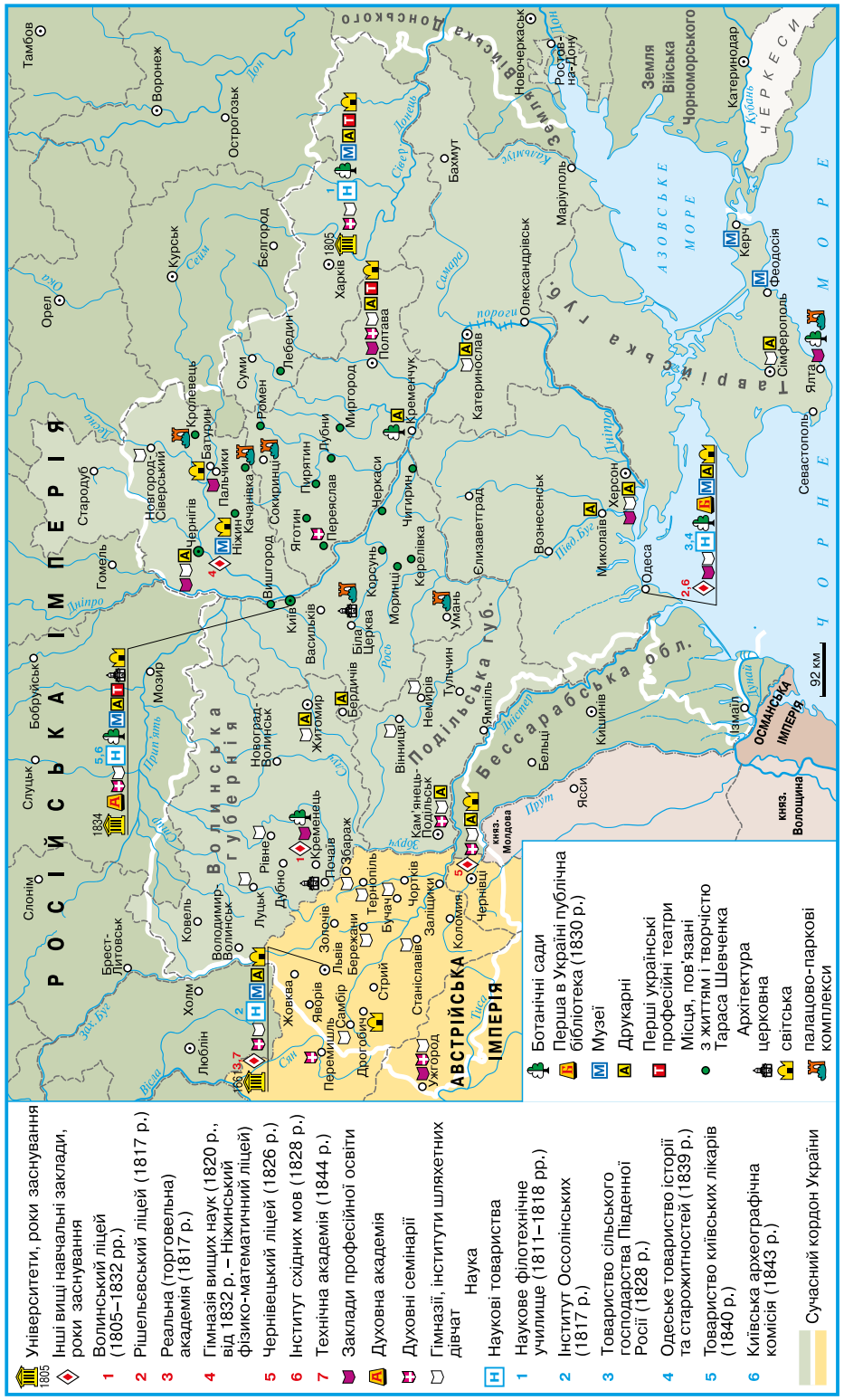

2. РОЗВИТОК ОСВІТИ

Освітня політика російського уряду на українських землях у першій половині XIX ст. слугувала передусім інтересам імперії. Освітні здобутки попередньої доби були знищені. У 1817 р. була закрита Києво-Могилянська академія, ліквідовувалися українські школи. Натомість *упроваджувалася імперська система освіти, в якій чітко простежувалася дискримінація окремих груп населення за соціальною та майновою ознакою*. Освітою був охоплений незначний відсоток населення. Діти нижчих верств суспільства могли навчатися в *парафіяльних училищах*, де навчали лише Закону Божого, арифметики і граматики. Діти купців, службовців і заможних міщан мали змогу навчатися у початкових *повітових училищах*. Діти аристократів та інших заможних груп могли здобути середню освіту в *гімназіях*. Відкривалися також *ліцеї*, які поєднували навчання за гімназичними та університетськими програмами. Учні ліцеїв вивчали словесність (російську, латинську, іноземні мови), Закон Божий, логіку, математику, природничі, історичні, політичні і моральні науки, танці, спів, малювання, фехтування. Гімназії та ліцеї засновували в усіх великих губернських і повітових центрах. Випускники гімназій і ліцеїв отримували право на навчання в університетах або могли влаштуватися на роботу службовцями.

Потреби господарського розвитку зумовили появу перших *професійних шкіл*. Для підготовки фахівців відкривали ремісничі та мореплавські училища, школи фельдшерів, садівників та ін.

Окрім державних, діяли приватні освітні заклади. Серед заможних поширеною була домашня освіта, коли з родиною жили вчителі-гувернери, які повсякчас супроводжували і навчали дітей.

ПРОВІДНІ ЛІЦЕЇ ТА ГІМНАЗІЇ

1805 р. — **Волинська гімназія (згодом ліцей) у м. Кременець**
Осередок польської культури, відомий як «Волинські Афіни».
Ліквідований після польського повстання 1831 р.

1817 р. — **Рішельєвський ліцей в Одесі**
У складі ліцею діяли фізико-математичний та юридичний відділи, вивчалися також природничі та сільськогосподарські науки.

1820 р. — **Гімназія вищих наук в Ніжині**
Заснована родиною Безбородьків. Особливе місце в програмі посідали суспільні та юридичні науки. Заклад вважався осередком вільнодумства.

Вищу освіту в Наддніпрянській Україні можна було здобути в двох університетах. У заснованому з ініціативи В. Каразіна в **1805 р.** **Харківському університеті** діяли чотири факультети: фізико-математичний, історико-філологічний, медичний і юридичний. Історія заснування університету в Харкові є яскравим прикладом щирого зацікавлення прогресивної громадськості в розвиткові вищої освіти.

Відкриття Харківського університету (*автор не встановлений, картина із сайту Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*)

? **1**. Поміркуйте, чому відкриття університету викликало інтерес у жителів тогочасного Харкова.
2. Чи всі зображені на полотні люди, на вашу думку, мали би змогу забезпечити навчання своїх дітей в університеті?

Свідчать документи

Український історик Дмитро Багалій про роль громадськості в заснуванні Харківського університету

Згаданими особами не обмежилося коло друзів Сковороди серед тодішнього дворянства... Вже Данилевський зазначав силу громадського впливу Сковороди, сказавши, що він до певної міри підготував ґрунт для відкриття Харківського університету. Я надрукував реєстр ініціативної групи слобідсько-українського дворянства, що підписалося не на 400 тисяч, а на цілий мільйон для цієї мети. Серед цих десяти осіб ми знаходимо трьох Квіток — Георгія, Дмитра та Федора, Гр. Ром. Шидловського, Петра Ковалевського... Г. Г. Урюпину також належить велика роль в справі відкриття Харківського університету. Урюпин агітував за відкриття університету у Харкові серед харківських громадян, які взяли на себе зробити доброхітний обов'язок внести 40–50 тисяч карбованців на цю справу...

? **1.** Визначте, яку роль у відкритті Харківського університету відіграли представники українських родин.
2. Про які джерела фінансування університету йдеться у свідченнях історика?

У заснованому **1834 р.** київському **Імператорському університеті святого Володимира** навчання провадилося спочатку лише на філософському факультеті. На його основі були відкриті історико-філологічний і фізико-математичний факультети. Згодом відкрилися юридичний та медичний факультети. Історія відкриття університету була особливою — ініціатором відкриття, з політичних мотивів, виступив імператорський уряд.

Поштова марка на честь першого ректора Київського університету Михайла Максимовича (*автор Василь Василенко, 2004 р.*)

Історичні подробиці

Із історії відкриття Університету св. Володимира

Ініціатором відкриття університету в Києві був тодішній міністр народної освіти Російської імперії С. Уваров. На противагу польським культурним і політичним впливам у краї, він задумав створити осередок для зросійщення Наддніпрянської України. Тож після придушення польського повстання 1831 р. було закрито Кременецький ліцей. Його бібліотека (понад 30 тис. томів), нумізматичний кабінет, колекція картин, гравюр і скульптур були передані новоствореному Університету св. Володимира у Києві. До університету також перевели професорів-поляків із Кременця.

Університет постійно перебував під пильним контролем російської влади, що негативно відображалося на розвиткові закладу в першій половині XIX ст.

Всупереч задуму уряду Університет св. Володимира у Києві поступово перетворився на один із осередків українського національного відродження. Саме його викладачі й студенти заснували Кирило-Мефодіївське братство.

? **1.** Чим відрізнялися історії створення університетів у Харкові й Києві?
2. Чи вдалося урядові Російської імперії досягти політичних цілей щодо відкриття Київського університету? Свою думку обґрунтуйте історичними фактами.
3. З додаткових джерел доберіть інформацію на підтвердження тези про те, що Київський університет став осередком українського національного відродження.

У ті часи навчатися мали змогу лише хлопці, проте поступово формувалося усвідомлення права дівчат на освіту. Дівчатка здобували переважно домашню освіту. У **1838 р.** з'явився перший жіночий навчальний заклад — **Київський інститут шляхетних дівчат.**

Історичні подробиці

Освіта в Інституті шляхетних дівчат була розрахована на шість років. Тут навчалися дівчатка з незаможних аристократичних родин. Вони перебували на повному утриманні. Житло, харчування, одяг, навчання оплачувалися коштом держави та меценатів. У закладі дотримувалися суворої дисципліни. Вивчалися мови, географія та історія, спрощено фізика і математика, малювання, музика, домогосподарство й рукоділля. Обов'язковим було вивчення Закону Божого (залежно від віросповідання учениці вивчався з позицій православ'я, лютеранства, католицизму). Випускниці закладу отримували право працювати вихователькими в дворянських і купецьких родинах.

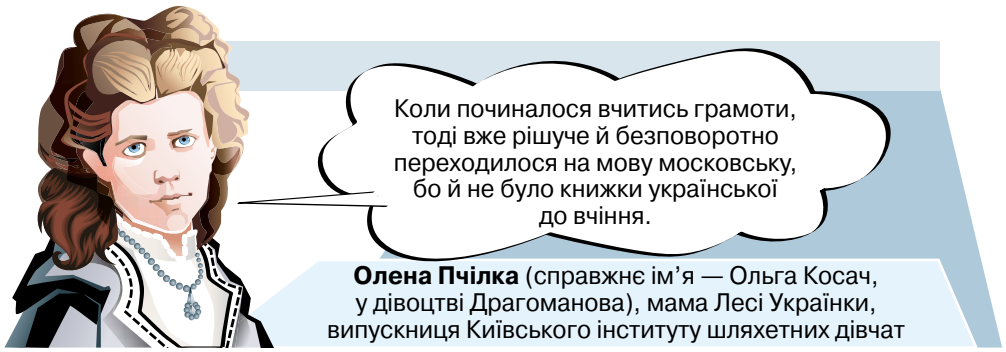

? На яку проблему навчання українців звертала увагу діячка?

Розвиток освіти на західноукраїнських землях під владою імперії Габсбургів мав подібні особливості. Початкову освіту можна було здобувати в елементарних (початкових) школах. За реформами Марії-Терезії з 1774 р. діяв закон про обов'язкову початкову освіту для дітей з правом навчатися рідною мовою. Проте у 1812 р. цей закон був скасований. Школи перебували під пильним контролем церкви.

Середню освіту здобували в *гімназіях*, після завершення яких отримували право вступу до *університетів* та *академій*. Центрами вищої освіти були **Львівський університет, Цісарсько-королівська реально-торговельна та технічна академія**. Викладання в середніх і вищих навчальних закладах відбувалося латиною й німецькою мовами. Це істотно ускладнювало навчання українців.

Так само, як і в Наддніпрянській Україні, кількість закладів освіти була недостатньою для всіх охочих навчатися. На початку 1840-х років початковою освітою було охоплено лише 14 % дітей шкільного віку.

В умовах революції 1848–1849 рр. ситуація в освіті дещо змінилася. Церква втратила контроль над початковою освітою. У школах почали навчати основ садівництва, бджільництва та шовківництва. Відкривалися недільні школи для дорослих. Водночас у зв'язку із гіршим соціальним і майновим становищем українці мали більш обмежений доступ до освіти, ніж поляки. Так, у Львівському університеті лише 1/5 студентів були українцями.

Поміркуймо!

1. Зіставте освітні можливості українців Наддніпрянщини і західноукраїнських земель. Що в них спільного і відмінного? Під владою якої з імперій освітні можливості українців були кращими?
2. Якими, на вашу думку, були наслідки низького рівня охоплення українців освітою?

3. НАУКА ТА ВИДАТНІ ВЧЕНІ

Розвиток наукових досліджень у першій половині XIX ст. відбувався під впливом модернізації господарського життя та українського національного відродження.

Про сфери інтересів науковців на українських теренах свідчить діяльність Харківського університету. У його складі було відкрито ветеринарну школу, лабораторії, клініки, астрономічну обсерваторію, ботанічний сад, бібліотеку. У 1811 р. при ньому було засновано Філотехнічне товариство, яке пропагувало нові методи виробництва в сільському господарстві.

Господарські інновації популяризувало видання «Харківський щотижневик». Тижневик «Харківські вісті» друкував матеріали про театр, статистичні дані, побутові нариси, поезії українською мовою.

Популяризації наукових знань і здобутків літератури та мистецтва сприяло створення перших публічних (доступних) культурно-просвітницьких установ: бібліотек, музеїв, картинних галерей тощо.

Михайло Максимович
Учений-енциклопедист, ботанік, філолог, історик, фольклорист. Автор перекладу українською мовою «Слова про похід Ігорів»

Михайло Остроградський
Математик. Автор формули, завдяки якій учені можуть обчислювати рух рідин і газів, силу полів, поширення тепла та багато інших процесів у природі й техніці

Тимофій Осиповський
Математик і філософ-раціоналіст. Автор популярного підручника з математики. Дослідник оптичних явищ, що відбуваються в земній атмосфері

Микола Маркевич
Історик, етнограф, поет, фольклорист. Праця «Історія Малоросії» висвітлює минуле України від найдавніших часів до кінця XVIII ст.

Дмитро Бантиш-Каменський
Історик і археограф. Автор «Історії Малої Росії», укладач збірки «Джерела малоросійської історії»

ЗНАЮ МИНУЛЕ ▶ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ▶ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання.

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Умови розвитку культури. Освіта і наука»**.

- Можу назвати видатних діячів освіти і науки першої половини XIX ст. — Прекрасно
- Можу підтвердити фактами вплив історичних умов на розвиток культури. — Добре
- Можу визначити чинники відкриття Харківського і Київського університетів. — Треба попрацювати
- Можу довести, що наукові дослідження відображали процеси модернізації та національного відродження. — Нічого не зрозуміло

2. Скористайтеся е-додатком й перевірте, чи вдалося правильно підібрати історичні факти до схеми на *с. 105*. Що нового ви дізналися, працюючи з е-додатком?

II ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

3. Підтвердіть або спростуйте тезу: «У першій половині XIX ст. доступ жінок до освіти був обмеженим».

4. Об'єднайтеся в групи. Визначте і впишіть у таблицю позитивні і негативні тенденції, явища, процеси в розвитку освіти і науки України першої половини XIX ст.

Розвиток освіти і науки	
Позитивні тенденції	Негативні тенденції

5. Чому у цей період не було українських науковиць у сучасному розумінні (із науковими ступенями й офіційними науковими посадами)?

III МИСЛЮ ТВОРЧО

6. Уявіть себе громадським діячем / громадською діячкою першої половини XIX ст. Ви виступаєте з ініціативою відкриття навчального закладу у вашому місті / селі. Підготуйте текст листа / промови, який допоможе змотивувати меценатів пожертвувати кошти на відкриття закладу.

7. Уявіть себе працівником / працівницею туристичної фірми. Розробіть маршрут та рекламний буклет / постер екскурсії «Культурно-просвітницькі центри на українських землях».

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

1834 р. заснування університету святого Володимира у Києві

§14 Нова українська література та мистецтво

Пригадайте, які умови впливали на розвиток української культури в першій половині XIX ст. Які процеси називають українським національним відродженням?

1. НОВА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА, ТЕАТР І МУЗИКА

Наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. в українській культурі відбувалися важливі процеси. Під впливом романтизму та досліджень фольклорної спадщини українського народу було започатковано ***формування нової української літератури***. Характерними рисами творчості представників нової української літератури було використання під час написання творів народної української мови та сюжетів із життя народу. Джерелом тем, мотивів і художніх форм, створюючи ґрунт для розвитку авторського письма, слугував український фольклор.

Знаковими подіями літературного процесу були вихід у світ **поеми «Енеїда» Івана Котляревського (1798 р.), першої збірки Тараса Шевченка «Кобзар» (1840 р.)**.

Іван Котляревський
Автор поеми «Енеїда» (1798 р.) — першого твору, написаного живою народною мовою

Григорій Квітка-Основ'яненко
Автор прозових та драматичних творів: повісті «Маруся», п'єси «Сватання на Гончарівці» та ін.

Петро Гулак-Артемовський
Поет-байкар, який езоповою мовою (алегоріями, натяками, інакомовленням та іронією) критикував порядки Російської імперії

Тарас Шевченко
Автор творів на злободенну тематику життя українського народу. Продовжив формування нової української літератури

Пантелеймон Куліш
Автор першого українського історичного роману «Чорна рада. Хроніка 1663 року»

Діємо: практичні завдання

1. Проведіть мінідослідження біографій представлених в інфографіці видатних письменників та доберіть факти, що свідчать про їхню активну участь у процесах українського національного відродження та громадському житті.
2. За допомогою додаткових джерел доповніть перелік видатних письменників / письменниць першої половини XIX ст.

Творчість зачинателів нової української літератури була не лише новаторською за змістом і формою, а й опозиційною до порядків, які існували на українських землях під владою Росії.

Думки істориків

Прочитайте цитати сучасних українських дослідників та визначте, у який спосіб письменники першої половини XIX ст. виявляли опозиційність до імперського панування у своїй творчості. Чия позиція — І. Котляревського чи Т. Шевченка — була більш рішучою? Чому?

Український літературознавець Євген Нахлік про гумористичний характер «Енеїди» Івана Котляревського

У тому, що нова українська література почалася з бурлескно-травестійного твору, тобто низького (і навіть підрядного) жанру і стилю класицизму, були історична зумовленість, логіка і сенс... Самоосмішувальне (за формою) перевдягання стало (своєю суттю) протестом козацького народу проти імперського натиску... Заявляючи про себе низьким (плебейським) жанром, бездержавний народ протестував «Енеїдою» проти патетики високих жанрів класицизму, поширених в імперській літературі.

Український історик Костянтин Кондратюк про роль творчості Тараса Шевченка

Шевченко поборював не лише історичні міфи, а й історичні ілюзії. Основну вину за поневолення України він перекладав на Росію та російських імператорів. Тим самим поезія Шевченка відкидала... модель «малоросійства», що ґрунтувалася на ідеї нероздільності Малої і Великої Русі та лояльності до російських правителів. Заклик Шевченка до одночасного національного й соціального визволення та поєднання ідеї нації з найвищими гуманістичними ідеалами стали ідеологічним наріжним каменем модерного українського націоналізму.

У першій половині XIX ст., в умовах інтенсивного зросійщення та відсутності розвиненої системи освіти українською мовою, значна частина українських письменників (наприклад, Микола Гоголь) створювала свої твори саме російською мовою. Ця творчість, хоч і не була написана рідною мовою, часто несла в собі виразний український колорит,

оспівуючи українську природу, історію, звичаї та фольклор, а також порушуючи соціальні проблеми українського селянства. Подібна двомовність творчості свідчила про складність і драматизм національного самоусвідомлення української еліти в умовах бездержавності.

Популяризації творів нової української літератури сприяло захоплення тогочасного суспільства ***театральним мистецтвом***. У багатьох містах, поміщицьких маєтках діяли аматорські театри, котрі ставили українські п'єси. Аматорів підтримували заможні меценати.

Центрами театрального життя в Україні в першій половині XIX ст. були Харків і Полтава, де започатковувався національний український театр. У Харкові театр очолював Григорій Квітка-Основ'яненко, а в Полтаві — Іван Котляревський. Вистави за мотивами їхніх творів користувалися неабияким успіхом у глядачів.

У Києві перша будівля театру з'явилася між 1804–1806 рр. на місці сучасного Українського дому на Європейській площі.

Одним із джерел українського національного відродження в першій половині XIX ст. була народна музична спадщина. Повсякдення українців супроводжувала багата пісенна творчість: обрядові, родинно-побутові пісні, народні історичні пісні і думи. Значна частина пісень була способом збереження пам'яті про славне історичне минуле. Носіями музично-пісенної спадщини були також мандрівні *кобзарі, лірники, бандуристи*. У суспільній свідомості за ними закріпилася роль оберігачів народної пам'яті та елементів національної свідомості українців.

Остап Вересай із дружиною (*фото 1873 р.*)

Поміркуймо!

Поміркуйте, чому Тараса Григоровича Шевченка в народі також прозвали Кобзарем. Чи випадково він обрав назву «Кобзар» для своєї першої поетичної збірки?

2. АРХІТЕКТУРА ТА ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

На розвиток архітектури на українських землях значною мірою впливали процеси модернізації та культурні зв'язки з європейськими країнами. Зростання значення міст у житті суспільства пожвавило роботи із забудови міських просторів. Великі міста розбудовувалися за чіткими планами з центральними майданами та монументальними кам'яними спорудами урядових установ, навчальних закладів, храмів тощо. На замовлення заможних аристократів будувалися розкішні палаци, за-

кладалися об'єкти *садово-паркової архітектури*. Домінантним архітектурним стилем того часу був **класицизм**. Водночас під впливом романтизму архітектори будували у стилі ***неоготики***, а також в стилі ***ампір***.

Варто запам'ятати

Класиці́зм — художній напрям у мистецтві та літературі, для якого характерні орієнтація на античні зразки, перевага розуму над почуттями та суворе дотримання творчих норм і правил. Основними принципами є гармонія, чіткість, логіка та зображення ідеальних, зразкових героїв.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте і порівняйте пам'ятки архітектури першої половини XIX ст. Визначте, які елементи будівель є подібними. За якими ознаками їх зараховують до пам'яток архітектури класицизму? Яка з будівель відрізняється від інших? Чим?

Університет святого Володимира в Києві (*архітектор — Вікентій Беретті, 1838–1842 рр.; фото кінця XIX ст.*)

Будинок дворянського зібрання в Полтаві (*архітектор — Михайло Амвросимов, 1810 р.; фото кінця XIX ст.*)

Павільйон Флори в Національному дендрологічному парку «Софіївка» у м. Умані (*архітектор — Раппонет, 1842–1844 рр.; сучасне фото*)

Михайлівська церква в м. Городищі Черкаської області (*архітектор — Джорджо Торічеллі, 1844 р.; сучасне фото*)

Вулиці міст часто прикрашали пам'ятниками видатним діячам сучасності та історичним діячам. В умовах імперського панування часто зводили пам'ятники російським імператорам та іншим державним діячам.

Пам'ятник герцогу де Рішельє (*пам'ятник Дюку*) (*Одеса, автор проєкту — Іван Мартос, 1827–1828 рр.*)

Пам'ятник Володимиру Великому (*Київ, скульптори — Василь Демут-Малиновський, Петро Клодт, 1853 р.*)

Впливи романтизму та українського національного відродження можна простежити в пам'ятках живопису першої половини XIX ст. Популярними були жанри пейзажу, портретного мистецтва, художнє відображення сюжетів із народного життя.

Садиба Григорія Тарновського в Качанівці (*картина художника Василя Штернберга, 1837 р.*)

В образотворчому мистецтві розкрився талант Т. Шевченка як художника. За життя Тарас Григорович створив близько 1300 живописних робіт, зокрема картини, портрети, малюнки та ескізи. До наших днів дійшло приблизно 835 його оригіналів, гравюр та копій.

Автопортрет (*робота Тараса Шевченка, 1840 р.*)

Катерина (*картина Тараса Шевченка, 1842 р.*)

Поміркуймо!

Поміркуйте, що впливало на вибір Тарасом Шевченком сюжетів для живописної творчості. Як його твори відобразили світогляд митця?

Дари в Чигирині 1649 року — офорт із серії «Живописна Україна» (*робота Тараса Шевченка, 1844 р.*)

ЗНАЮ МИНУЛЕ ▶ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ▶ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання.

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Нова українська література та мистецтво»**.

- Можу назвати літературно-мистецькі пам'ятки першої половини XIX ст.
- Можу визначити, які особливості суспільного розвитку знайшли відображення в літературі та мистецтві.
- Можу розрізнити пам'ятки архітектури класицизму.
- Можу довести, що література і мистецтво були невід'ємною складовою українського національного відродження.

II ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Розгляньте фото однієї зі сторінок «Кобзаря» Т. Шевченка 1840 р. Хто і чому, на вашу думку, в ті часи міг закреслити слова «Україно», «гуляй, буйний», «козацькії» в поемі «Тарасова ніч»?

3. Які причини спонукали частину української еліти на західноукраїнських землях створювати свої літературні твори та публіцистику польською або німецькою мовами?

Тарасова ніч

Обізвавсь Тарас Трясило
Гіркими сльозами
«Бідна моя Україно,
Стоптана ляхами!
Україно, **Україно!**
Ненько моя, ненько!
Як згадаю тебе, краю,
Заплаче серденько…
Де поділось козачество,
Червоні жупани?
Де поділась доля-воля?
Бунчуки? Гетьмани?
Де поділось? Згоріло?
А чи затопило
Синє море твої гори,
Високі могили?..
Мовчать гори, грає море,
Могили сумують,
А над дітьми козацькими
Поляки панують.
Грай же, море, мовчіть, гори,
Гуляй, буйний, полем —
Плачте, діти козацькії,
Така ваша доля!»

6 листопада 1838

III МИСЛЮ ТВОРЧО

4. Уявіть, що діячі культури першої половини XIX ст. є активними користувачами сучасних соціальних мереж. Виконайте від імені одного із них мініпроєкт «Сторінка діяча в соціальних мережах»: запропонуйте теми дописів, ілюстративний ряд до них, напишіть 1–2 мінідописи від імені діяча.

5. Підготуйте і проведіть віртуальну мініекскурсію до однієї із пам'яток культури України першої половини XIX ст. Під час екскурсії розкажіть, де розташована пам'ятка, хто є її автором, якими є мистецькі особливості пам'ятки.

Узагальнення з розділів 2 і 3

1. ІСТОРІЯ НА ЛІНІЇ ЧАСУ

Упорядкуйте хронологічну послідовність подій.

1	2	3	4	5	6
1784 р.	1833 р.	1834 р.	1837 р.	1840 р.	1848 р.
Заснування Київського університету св. Володимира	Заснування першої української газети «Зоря Галицька»	Відновлення роботи Львівського університету	Перше видання «Кобзаря» Т. Шевченка	Створення гуртка «Руська трійця»	Видання альманаху «Русалка Дністровая»
А	Б	В	Г	Д	Е

2. КАРТИННА ГАЛЕРЕЯ

Розгляньте картини українських художників. Визначте, до пам'яток якого художнього напряму вони належать. Складіть розпорядок дня кожної дитини на основі знань про особливості життя і побуту населення українських земель у першій половині XIX ст.

Портрет дівчини із собакою (*робота Тараса Шевченка, 1838 р.*)

Пастушок (*робота Василя Штернберга, 1836–1838 рр.*)

3. ТЕЗА — АРГУМЕНТ

Підготуйтеся до дискусії про особливості розвитку західноукраїнських земель наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.: доберіть до запропонованих тез 1–2 аргументи, що їх підтверджують.

Головну роль в українському відродженні на західноукраїнських землях відігравало греко-католицьке духовенство.	Соціально-економічний розвиток західноукраїнських земель був подібним до розвитку Наддніпрянської України.	Події «Весни народів» створили передумови для здобуття українцями першого досвіду парламентської діяльності.

РОЗДІЛ 4.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ в другій половині XIX ст.

§15 Українські землі під час Східної (Кримської) війни 1853–1856 рр.

? Пригадайте, якими були причини російсько-турецьких війн кінця XVIII ст.

1. ПРИЧИНИ І ТЕАТРИ ВОЄННИХ ДІЙ СХІДНОЇ (КРИМСЬКОЇ) ВІЙНИ

Читаємо й розуміємо

Дізнайтеся історію Східної (Кримської) війни та визначте, які особливості соціально-економічного розвитку Російської імперії в першій половині XIX ст. вплинули на її результат.

У середині XIX ст. у Російській імперії настав період масштабних реформ, що істотно вплинули на подальший розвиток українських земель. Подією, що спонукала царський уряд до реформування країни, стала **Східна (Кримська) війна (1853–1856 рр.)**. Російська імперія сподівалася на перемогу над ослабленою кризою Османською імперією. Однак царський уряд не врахував, що проти нього у цій війні виступлять значно розвиненіші Велика Британія, Франція, Сардинське королівство, які прагнули запобігти посиленню Росії.

ЦІЛІ УЧАСНИКІВ СХІДНОЇ ВІЙНИ

Росія
- Захоплення балканських володінь Османської імперії.
- Контроль над чорноморськими протоками.
- Відкритий доступ до Середземного моря.

Велика Британія, Франція
- Збереження Османської імперії на противагу Росії.

Османська імперія
- Повернення придунайських земель, Північного Причорномор'я, Криму.

Передумови війни
- Відмова Османської імперії росіянам у праві на контроль над християнськими святинями в Палестині.
- Розрив Росією дипломатичних відносин з Османською імперією.
- Окупація Росією залежних від султана Молдови й Волощини.

Історичні подробиці

Походження назви війни

Кримська — за назвою головного театру бойових дій;

Східна — за т. зв. східним питанням — щодо вирішення долі ослабленої Османської імперії, яка географічно розташована на схід від Західної Європи.

Поміркуймо!

1. Чому, на вашу думку, Російська імперія прагнула встановити контроль над чорноморськими протоками?

2. Чому, на вашу думку, Російська імперія прагнула контролювати православні святині в Палестині? Чи обмежувались ці наміри лише релігійними мотивами?

ТЕАТРИ ВОЄННИХ ДІЙ

- Крим, Одеса
- Подунав'я
- Балтійське та Біле моря
- Російсько-турецький кордон на Кавказі

Спочатку події війни складалися на користь Російської імперії. Росіянам вдалося швидко окупувати підвладні османському султану Молдову і Волощину та просунутися в Болгарію, завдати поразки османам в Закавказзі. У листопаді 1853 р. російський флот розгромив турецьку ескадру в Синопській морській битві.

Однак на боці Османської імперії у війну вступили Велика Британія та Франція. Вони значно переважали російську армію за якістю озброєння війська. Російський вітрильний флот не міг протистояти паровим суднам флотів суперників. Тож, попри патріотичні заклики уряду, російська армія зазнавала поразок у боях із англо-французькими військами. Крахом російської армії завершилася й 349-денна оборона Севастополя (тривала з 14 вересня 1854 р. до 30 серпня 1855 р.)

Воєнні провали змусили царський уряд у березні 1856 р. підписати невигідний для імперії Паризький мирний договір. За ним Росія втрачала право мати флот у Чорному морі та окуповані раніше Молдову й Волощину, а також не отримала права опіки над православними святинями в Палестині.

Діємо: практичні завдання

Скористайтесь е-додатком та перегляньте навчальне відео про Східну (Кримську) війну. Складіть перелік фактів, які свідчили про відсталість Російської імперії як чинник поразки у цій війні. Поміркуйте, який вихід із ситуації мав шукати царський уряд.

2. ВІЙНА І НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Діємо: практичні завдання

Проаналізуйте історичну карту і складіть розповідь про вплив подій Східної (Кримської) війни на українські землі та їхнє населення.

СХІДНА (КРИМСЬКА) ВІЙНА

Безпосередня близькість Східної війни стала черговим тягарем для населення українських земель. Окрім служби в імперському війську, населення українських губерній змушене було постачати російській армії продовольство і фураж для коней. За відсутності залізниць

транспортування воєнних вантажів було особливо обтяжливим. Війна зумовила загострення кризових явищ в Російській імперії.

Трагедією обернулася Східна війна для кримських татар, *у яких російський уряд вбачав зрадників*. Тому російська влада докладала особливих зусиль для витіснення татар із Криму. У наступні роки тиск на корінне населення півострова продовжувався. Це спричинилося до еміграції татар: у 1860–1862 рр. виїхали до інших країн (здебільшого до Османської імперії) більш як 140 тис. осіб.

Постать в історії

Із подіями Східної війни пов'язані прогресивні зрушення в медичній справі. Велика кількість поранених спонукала медиків обох ворожих таборів шукати нові способи лікування та реабілітації поранених.

Флоренс Найтінгейл— британська медсестра, письменниця й громадська діячка, на честь якої засновано Міжнародний день медичної сестри. Під час Східної війни вона домоглася впровадження суворої дезінфекції, поліпшення харчування та санітарних умов у шпиталях для поранених британських солдатів. Ці заходи сприяли зниженню рівня смертності серед поранених майже в 10 разів.

Микола Пирогов — вчений-медик, значна частина життя якого пов'язана з Україною, під час Східної війни був головним хірургом в обложеному Севастополі. Оперуючи поранених, Пирогов першим у світі застосував гіпсову пов'язку, що пришвидшувало загоєння переломів і запобігало викривленню пошкоджених кінцівок у військових.

e В е-додатку до підручника перегляньте відео про Ф. Найтінгейл. Дізнайтеся, хто з українських жінок був нагороджений медаллю її імені.

Історичні подробиці

Український історик Кирило Галушко про топонімічний слід Східної війни

Східна війна 1853–1856 рр., хоча і відбувалася переважно на території Кримського півострова, мала несподіваний вплив на топоніміку інших країн, переважно тих, що входили до коаліції союзників (Велика Британія та Франція). Назви ключових місць битв у Криму перетворилися на символи військової доблесті та перемоги, їх використовували при заснуванні нових поселень та іменуванні об'єктів у колоніях та за океаном. Зокрема, назви на кшталт «Балаклава» (містечка в Канаді, Австралії), «Інкерман» (населені пункти в Австралії та Канаді) та особливо «Малакофф» (на честь Малахова кургану) можна знайти у Франції, а також у США (наприклад, у Техасі та Каліфорнії). Цей «топонімічний слід» є унікальним свідченням того, як події, що відбувалися на українських землях, увійшли до світової історії.

3. НАСЛІДКИ СХІДНОЇ (КРИМСЬКОЇ) ВІЙНИ

Східна (Кримська) війна загострила протиріччя в суспільстві Російської імперії.

Масове невдоволення війною особливо проявилося серед селян, на яких ліг тягар утримання армії. Це спричинило заворушення, що увійшли в історію як **«Київська козаччина» 1855 р.**

«КИЇВСЬКА КОЗАЧЧИНА» 1855 р.

Привід → Царський маніфест від 29 січня 1855 р. про створення державного морського ополчення

Чутки, що цар обіцяв після запису в ополчення звільнення від кріпацтва з наданням поміщицької землі

Записавшись, селяни поводилися як вільні люди, не відбували панщину, забирали у поміщиків землі

Селянський рух охопив 8 із 12 повітів Київської губернії (понад 500 сіл)

На придушення «козаччини» уряд кинув регулярні війська. У деяких селах селяни вступали в бій із солдатами. За неповними даними, було вбито й поранено 100 учасників руху.

Іншим проявом селянського невдоволення був **похід селян «у Таврію за волею»**. Поширилися чутки про те, що російський уряд закликає селян переселятися до Криму з наданням усім охочим волі і землі. Навесні і влітку **1856 р.** розпочався масовий рух селян до Перекопу, для припинення якого владі довелося створювати військові заслони і вдаватися до кривавих екзекуцій.

Східна війна була першою європейською війною доби індустріальної революції. Вона проявила проблему відставання Російської імперії від європейських держав в соціально-економічному розвитку. Росія постала перед гострою потребою реформування, від якого залежало, чи стане вона розвинутішою, демократичнішою і стабільною, або ж розвиток економіки, суспільства та національних рухів повалить царський режим.

Факт чи фейк?

Існує версія, що будівництво першої залізниці в Україні пов'язане зі Східною війною. Перевірте достовірність цієї інформації за допомогою відкритих джерел інформації.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ▶ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ▶ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання.

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Українські землі під час Східної (Кримської) війни 1853–1856 рр.»**.

- Можу назвати причини та хронологічні межі Східної (Кримської) війни.
- Можу визначити роль воєнних дій на українських теренах в подіях Східної (Кримської) війни.
- Можу назвати причини поразки Російської імперії у війні.
- Можу назвати наслідки Східної війни для населення українських земель.

II ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Обговоріть у класі причини селянських рухів часів Східної (Кримської) війни. Чи спостерігалися подібні впливи воєн на селян в попередні часи? Чому, на вашу думку, саме в умовах війни загострилося селянське питання?

3. Попрацюйте в групах. Запропонуйте програму реформування Російської імперії, яка дозволила б подолати відставання від європейських країн.

III МИСЛЮ ТВОРЧО

4. Розгляньте карикатуру і поясніть, який зміст вклав у неї автор.

«Запис добровольців у Росії» (*літографія-карикатура із серії «Козаки заради сміху» роботи Шарля Верньє, 1854 р., Франція*)

Напис на карикатурі: *«Не треба такого запалу! Немає потреби так штовхатися, щоб записатися… кожному своя черга, мої сміливці!»*

§16 Ліквідація кріпацтва в Наддніпрянській Україні

Пригадайте, які факти історії Наддніпрянської України в першій половині XIX ст. свідчили про кризу кріпосницької системи.

1. ПРИЧИНИ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ 1861 р.

Читаємо й розуміємо

За навчальним текстом визначте причини ліквідації кріпацтва в Наддніпрянській Україні. Чи можна назвати селянську реформу вимушеним кроком з боку російського самодержавства? Свою думку обґрунтуйте.

На середину XIX ст. питання необхідності реформ у Російській імперії опинилося серед ключових проблем суспільства. Дедалі більше ставало зрозуміло, що вільнонаймана праця є ефективнішою в господарюванні. Кріпацтво створювало також дефіцит робочих рук у промисловості, що гальмувало її ефективний розвиток. Кріпосництво стримувало розвиток міст, буржуазії, приватної власності, особистих і політичних свобод, соціальні переміщення й переселення, спотворювало суспільну психологію.

Головним поштовхом до ліквідації кріпацтва стала поразка Російської імперії в Східній (Кримській) війні 1853–1856 рр., яка виявила серйозну кризу самодержавної влади та відсталість імперії. До реформ спонукало також і зростання соціальної напруги, що проявлялося в усе частіших селянських виступах. Надії суспільства на зміни в державі зміцнилися зі смертю в 1856 р. вкрай консервативного царя Миколи I.

Поміркуймо!

Поміркуйте, які події часів Східної війни могли підштовхнути царя до ліквідації кріпосного права.

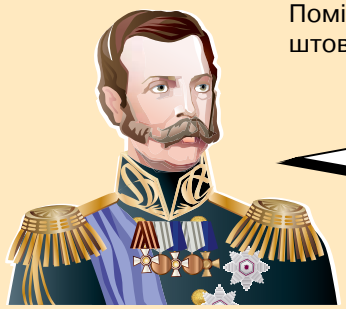

Краще скасувати кріпосне право зверху, ніж чекати того часу, коли воно само собою почне ліквідовуватися знизу.

ІМПЕРАТОР ОЛЕКСАНДР II

Скористайтеся е-додатком і проаналізуйте статистичну інформацію щодо чисельності кріпаків в українських губерніях. Визначте, де чисельність кріпаків була найбільшою, а де — найменшою. Із чим це пов'язано, на вашу думку?

2. ЛІКВІДАЦІЯ КРІПАЦТВА В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

Селянська реформа була започаткована «Положенням про селян» і «Маніфестом», які **19 лютого 1861 р.** підписав цар Олександр II. Документи торкалися питань особистої залежності селян від поміщика та земельних відносин.

Свідчать документи

Прочитайте документ, визначте, які зміни в становище селянства він вносив.

Із загального положення 19 лютого 1861 р. про селян, що вийшли з кріпосної залежності

1. Кріпосне право на селян, оселених у поміщицьких маєтках, і на дворових людей скасовується назавжди...

23. Селянам, які вийшли з кріпосної залежності, надається право нарівні з іншими вільними сільськими жителями:

1) проводити вільну торгівлю, дозволену селянам...

2) відкривати й утримувати на законній підставі фабрики і різні промислові, торговельні та ремісничі підприємства...

3) записуватися в цехи, займатися ремеслами в своїх селищах і продавати свої вироби як у селищах, так і в містах...

4) вступати в гільдії, торговельні розряди і відповідні їм підряди...

Читаємо й розуміємо

Працюючи з текстом параграфа, доповніть запропоновану авторами схему. Поясніть, чим були зумовлені суперечності у проведенні селянської реформи 1861 р.

Селянська реформа: основні положення і суперечності

Зміни в становищі селянства
• Ліквідація особистої залежності селян. • Надання селянам громадянських прав і свобод. • Можливості вільної господарської діяльності. • Наділення селян землею. • Право вступати на службу, здобувати освіту, змінювати суспільний стан. • Державні селяни сплачували менші викупні платежі й отримували більші наділи.

Суперечності реформи
?

Ліквідація кріпацтва й отримання селянами особистої свободи створювали умови для пришвидшення розвитку ринкових відносин та індустріальної революції.

З іншого боку, *реформа не скасовувала деякі ознаки нерівноправності селян:* вони продовжували відбувати рекрутчину та могли зазнавати

фізичних покарань. Зберігався також подушний податок та обмеження щодо виходу із сільської общини.

Рішення щодо вибору ділянок для селянських наділів ухвалювали поміщики, часто наділяючи селянам гірші землі. Установлювалися норми розмірів ділянок. Якщо селянин користувався до реформи більшою за норму ділянкою землі, то її «відрізали». Унаслідок цього в окремих районах селяни втрачали землю. У Лівобережній і Степовій Україні «відрізали» майже третину загальної площі селянського землекористування. Водночас ті, хто землі попередньо не мали, отримували собі наділи для заснування господарства.

Тягарем для селянства стали й так звані викупні платежі, які вони мусили сплатити поміщикам за отримані земельні наділи. До укладення викупної угоди з поміщиком селяни вважалися ***тимчасово зобов'язаними*** і за користування наділами змушені були виконувати старі повинності — оброк чи панщину. Оскільки вартість цієї землі була значно дорожчою за ринкову, багато селян не мали коштів на сплату викупних платежів. Тоді держава надала селянам своєрідну позику, сплативши за селянство викупні платежі за землю. Селяни мусили виплачувати цю позику з відсотками державі протягом 49 років. Ці виплати були обтяжливими для селянства і стали джерелом соціальної напруги на селі в майбутньому. Скасовані викупні платежі були лише в умовах революції 1905–1907 рр.

Несподівані корективи в селянську політику на Правобережній Україні внесло польське антиросійське повстання. Прагнучи знайти опору серед місцевих українських селян, уряд пішов на деякі поступки в земельному питанні. У цьому районі селянам землі навіть «прирізали», тобто додали деяку частину до тієї, яку вони мали раніше, зменшили розмір викупу і скасували тимчасовозобов'язаний стан, дозволивши селянам починати виплачувати викуп негайно.

Думки істориків

Український історик Ігор Кочергін про сприйняття реформи 1861 р. в суспільстві

Селянська реформа, запущена маніфестом 19 лютого 1861 р., насамперед була спрямована на захист інтересів всієї держави. Зміни, привнесені селянською реформою, були сприйняті неоднозначно як дворянством, так і селянством. Лише незначна кількість поміщиків не погодилась із положеннями реформи, запропонованої імперським урядом. Втім, і вони не заперечували необхідність змін, просто, на їхнє переконання, характер змін мав бути не настільки радикальним. Дворяни втратили низку соціальних привілеїв, в основному все, що було пов'язане з правами рабовласника, частину землі та монопольне право на промислові заняття в сільському господарстві. Реформа не справдила очікувань і селян-кріпаків. Фактично вони отримали лише

волю, частина змогла отримати ще наділ землі, за який протягом наступних 49 років вони мали розраховуватись.

? Чому, на думку історика, і землевласники, і селяни сприймали реформу із засторогою?

Поміркуймо!

1. Висловіть припущення, чи міг відбутися зображений епізод насправді. Свою думку обґрунтуйте.
2. Чи можна назвати картину пропагандистською?

Читання маніфесту 1861 р. Олександром II на Смольній площі в Санкт-Петербурзі (*картина художника Олексія Ківшенка, 1880 р.*)

3. НАСЛІДКИ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ 1861 р.

Наслідки селянської реформи, як і сама реформа, були суперечливими. Попри прогресивний характер загалом, реформа не вирішила низку проблем селянства. Після 1861 р. збереглися численні пережитки кріпосницької системи. Соціальну напругу створювала *проблема малоземелля селянства* при збереженні значного поміщицького землеволодіння. ***Водночас ліквідація кріпацтва сприяла пришвидшенню процесів модернізації виробництва і суспільних відносин в Наддніпрянській Україні.*** Вільне селянство

Розподіл орної землі за реформою 1861 р.

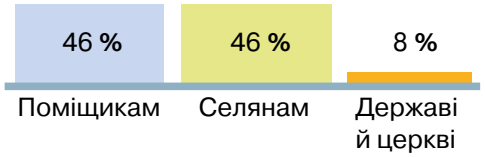

ставало джерелом поповнення найманої робочої сили на промислових підприємствах. Селяни могли самостійно обирати інші види господарської діяльності: підприємництво, торгівлю тощо.

Наслідки селянської реформи 1861 р.

Позитивні наслідки	Негативні наслідки
• Поліпшення соціально-правового статусу селянства	• Соціально-майнове розшарування селянства
• Формування ринку вільної найманої праці як передумови індустріальної революції	• Соціальна напруга
• Втягнення села в товарно-грошові відносини	• Завищена ціна землі за викупними платежами перетворила викупну операцію на тягар
• Модернізація сільськогосподарського виробництва (впровадження агротехнічних заходів, техніки, регіональна спеціалізація)	• **Малоземелля і безземелля селян** унаслідок зменшення кількості землі в селян (Лівобережжя і Південь — зменшення землі в селян на 30 %)

? **1.** Ознайомтеся зі змістом таблиці та поясніть, чим був зумовлений суперечливий характер наслідків реформи. У чому виявилася недалекоглядність російського самодержавства під час проведення реформи?
2. Як, на вашу думку, суперечливий характер селянської реформи у подальшому вплинув на розвиток Російської імперії?
3. Запропонуйте власний варіант селянської реформи, який дозволив би, на вашу думку, запобігти названим суперечностям.

Свідчать документи

Сучасний малюнок на тему аграрної реформи 1861 р. створено за мотивами карикатури XIX ст. «Перехід із кріпацького стану в тимчасовозобов'язаний, тобто у вир». Визначте, хто зображений на сучасному малюнку. Які настрої героїв малюнка намагався зобразити автор?

ЗНАЮ МИНУЛЕ ▶ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ▶ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання.
Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Ліквідація кріпацтва в Наддніпрянській Україні»**.

- Можу назвати причини і привід до скасування кріпацтва в Наддніпрянській Україні. — Прекрасно
- Можу пояснити, як змінився правовий статус селянства внаслідок аграрної реформи. — Добре
- Можу визначити позитивні аспекти та суперечності реформи. — Треба попрацювати
- Можу визначити наслідки реформи для соціально-економічного розвитку Наддніпрянщини. — Нічого не зрозуміло

II ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. У Російській імперії до 1917 р. реформу 1861 р. називали Великою, а імператора Олександра II — Визволителем. Чи погоджуєтеся ви з такою оцінкою?

III МИСЛЮ ТВОРЧО

3. Проаналізуйте ілюстрований колаж і визначте, на яких недоліках реформи акцентують увагу автори. Розтлумачте сенс карикатури.

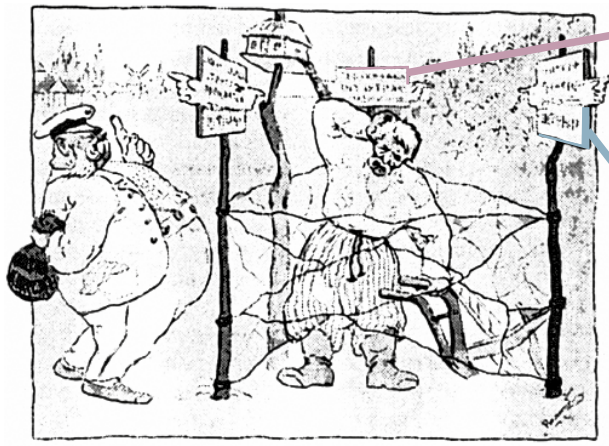

Поле — курці лапою ніде ступити.

Тіснота така, що зі стріхи на чужий город капає.

Карикатура із сатиричного журналу «Шершень» (1906 р.) на селянську реформу

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

19 лютого 1861 р. ліквідація кріпацтва в Російській імперії

§17 Реформи 1860–1870-х років

1. Назвіть соціальні наслідки аграрної реформи 1861 р. **2.** Які сфери суспільного життя, на вашу думку, потребували реформування у зв'язку з особистим звільненням мільйонів селян?

Читаємо й розуміємо

1. Опрацюйте в групах матеріали параграфа, проаналізуйте зміст реформ 1860–1870-х років за прикладом схеми, яка розкриває суть і особливості земської реформи 1864 р., на *с. 134.*
2. Визначте суперечності у проведенні реформ. Поясніть, чим вони були зумовлені. Під час роботи заповніть у зошиті таблицю.

Реформи 1860–1870-х років у Наддніпрянській Україні

Назва реформи	Прогресивні положення	Суперечності

Селянська реформа призвела до включення в різні сфери соціально-економічних відносин мільйонів нових підданих. Це викликало потребу реформування й інших сфер життя імперії. Нові масштабні реформи суттєво вплинули й на розвиток Наддніпрянської України. У 1862 р. розпочалася реалізація ***фінансової реформи***. Першим кроком стало впровадження принципу гласності і публікація бюджету, який затверджувався імператором і мав чинність закону. Для порядкування доходами держави в усіх губерніях створювалися казначейства. На зміну різноманітним самостійним касам прийшла каса державного казначейства. Скасовувалися відкупи (зокрема, винні), натомість створювалися акцизні управління, де можна було отримати акцизи. Останнім кроком була ***грошова реформа***, реалізована у 1895–1897 рр. Внаслідок цих реформ фінансова система стала більш відкритою, збалансованою, чіткою і контрольованою.

Логічним продовженням селянської стала ***судова реформа 1864 р.*** Після ліквідації кріпацтва необхідно було відділити судову владу від адміністративної, оскільки відносини між різними соціальними групами необхідно було врегулювати на засадах, які передбачали формальну рівність усіх перед судом. Згідно з реформою встановлювався єдиний для всього населення мировий суд. Судовий процес ставав відкритим, суди формально були незалежними від місцевої адміністрації. У судах упроваджувалася змагальність між прокурором від сторони обвинувачення

й адвокатом з боку захисту. Утворено інститут присяжних засідателів, яких обирали жеребкуванням із представників усіх станів.

Мировий суд став значним кроком до доступності правосуддя для всіх станів суспільства. Він вирішував дрібні цивільні позови (до 500 рублів) і незначні кримінальні проступки. Цей інститут був заснований на виборності мирових суддів, проте високий майновий ценз обмежував можливість обрання лише незначною частиною заможного населення, переважно дворян. Мирові судді ухвалювали рішення одноосібно і були покликані діяти за принципами швидкості, простоти та мінімальних витрат для сторін. Судова реформа найповніше відповідала практикам судочинства європейських країн і вважається найбільш вдалою.

Історичні подробиці

У 1878 р. в Санкт-Петербурзькому суді відбувся суд над В. Засулич, яка стріляла в петербурзького губернатора Ф. Трепова. Суд присяжних виправдав В. Засулич попри те, що та вчинила по суті терористичний акт.

Після того як селяни були виведені з-під влади поміщиків, виникла потреба в реорганізації адміністративно-господарського управління та соціального устрою держави. Ці заходи були здійснені в межах *земської реформи*, положення про яку було затверджене 1864 р.

ЗЕМСЬКА РЕФОРМА 1864 р. — СТВОРЕННЯ СИСТЕМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Зміст реформи

- Створення губернських і повітових ***земств*** — виборних органів самоуправління.
- Виборче право мали власники землі (поміщики, міщани, селяни).
- Виконавчі органи земств — управи.
- Повноваження земств — питання упорядкування господарських і соціальних прав місцевого рівня (дороги, школи, лікарні та ін.), формування місцевих бюджетів.

Особливості реформи в Україні

1864 р. — реформа поширювалась лише на Лівобережну й Південну Україну; через побоювання впливу польського дворянства на Правобережжі земства створювалися лише в 1911 р.

Вплив реформи

- Поліпшення медичного обслуговування.
- Просвітницька діяльність серед селянства (нові підходи в господарюванні, поширення кооперативного руху тощо).
- Розвиток освіти на селі.
- Залучення активних діячів до земського руху.

? **1.** Поясніть значення поняття «*земства*».
2. У чому полягало позитивне значення діяльності земств?
3. Висловіть припущення, чому земська реформа мала обмежений характер.
4. Що свідчить про те, що самодержавство побоювалось поширювати земську реформу на всю територію Наддніпрянської України?

Думки істориків

Український історик Ігор Кочергін про суперечності в політиці російського уряду щодо земств

Продовженням земської реформи стала контрреформа 12 липня 1889 р., коли був упроваджений Інститут земських дільничних начальників. Самодержавний уряд хоч і потребував опори «престолу і монархії», яким вважалося дворянство, проте не планував передавати до його рук всю повноту влади на місцях. Тому, з одного боку, дворяни отримали адміністративну й елементи поліційної влади над селянами та додаткові важелі впливу на селянське управління. З іншого боку, вони більше залежали від волі губернатора.

12 червня 1890 р. російський уряд видав нове земське положення, за яким дворянство отримало перевагу в земських органах, а селяни втратили право вибирати гласних.

? Поясніть, чому царський уряд намагався в різний спосіб обмежити свободу земств та участь в їх діяльності селянства. Якими, на вашу думку, могли бути наслідки такої політики?

Не менш важливими були ***реформи в освіті***. 18 червня 1863 р. університетам повернули автономію, яку раніше ліквідував імператор Микола I. За реформою усі початкові школи перейменували у народні училища, які були безстановими й мали працювати за єдиними програмами. Окрім мережі початкових шкіл, створювалися середні: класичні гімназії та реальні училища. Атестат класичної гімназії дозволяв вступати до університету, реального училища — до вищих технічних шкіл.

Освітня реформа 1864 р.

«Положення про початкові народні училища»
Єдина система початкової освіти

Середня освіта

Класична освіта
Юнацькі і дівочі гімназії

Реальна освіта
Училища

Відновлення автономії університетів
- Створення рад професорів
- Виборність університетських посад

Суперечності освітньої реформи
- Система тілесних покарань школярів.
- Висока плата за навчання в середніх школах й університетах.
- Право вступати до університету мали лише юнаки — випускники класичних гімназій.
- Відсутність права на вищу освіту в жінок.

Свідчать документи

Зі статуту гімназій та прогімназій (13 листопада 1864 р.)

§ 39. Навчальний курс класичної гімназії складають такі предмети: 1) Закон Божий; 2) російська мова з церковнослов'янською словесністю; 3) і 4) латинська та грецька мови; 5) математика; 6) і 7) фізика і космографія; 8) історія; 9) географія; 10) природнича історія; 11) і 12) німецька та французька мови; 13) краснопис, малювання і креслення.

§ 53. У гімназії та прогімназії навчаються діти (з 10 років) усіх станів без розрізнення звання і віросповідання.

§ 59. Усі учні повинні вносити плату за навчання на пів року вперед.

1. Які чинники, на вашу думку, впливали на формування програми навчання в гімназіях?
2. Чи всі діти могли реалізувати право на навчання в гімназії на практиці?

Історичні подробиці

Розвиток шкільної мережі в другій половині XIX ст.

Протягом другої половини XIX ст. кількість шкіл збільшилася. У 1897 р. в Україні налічувалось приблизно 17 тис. початкових шкіл. Вони утримувались державою, громадянами, земствами, церквою, приватними особами. До навчання було залучено приблизно 60 % населення віком понад 10 років.

Значний вплив на розвиток освітньої мережі мали земства. Як приклад значного впливу на зміну освітнього простору згадаємо земського діяча, барона Миколу Корфа (1834–1883 рр.). Завдяки його фінансовій та адміністративній допомозі (він був членом Олександрівської повітової училищної ради) на 1872 р. в Олександрівському повіті (нині територія Запорізької області) функціонувало 55 початкових шкіл. На 1866 р. таких шкіл налічувалося всього чотири!

Загалом кількість земських шкіл протягом останньої третини XIX ст. зросла з приблизно 1600 у 1877 р. до 4700 у 1909–1910 рр.

1. Які особливості розвитку українських земель у другій половині XIX ст. зумовили потребу в розширенні мережі освітніх закладів?
2. Чи достатньо уваги і ресурсів приділяла цій проблемі Російська імперія? Чому?
3. Чому земства сприяли розвиткові освіти? Як ви думаєте, чи завжди імперська влада підтримувала ініціативу земств?

6 квітня 1865 р. провели ***реформу цензури*** (державного нагляду за змістом друкованих видань). Згідно із «Тимчасовими правилами» цензурі підлягали друковані твори для широкого читацького кола. Натомість цензуру скасовували для книжок і періодичних видань, які за тематикою могли менше впливати на суспільну думку. Втім, до 1882 р. більшість послаблень у сфері нагляду за друкованими виданнями були скасовані.

У містах відповідно до ***міської реформи*** 1870 р. вводилися нові «самоврядні органи» — ***міські думи***, які обирали зі свого середовища міського голову і виконавчий орган — ***міську управу***. Обирати в

думу і бути в неї обраними могли власники певного майнового цензу. Діяльність думи обмежувалася питаннями охорони здоров'я, народної освіти, господарськими проблемами. Міська контрреформа 11 червня 1892 р. посилила контроль за виборами з боку губернської влади, оскільки в попередні роки міські думи і самодержавна влада часто конфліктували через прагнення влади нав'язати органам міського самоврядування незручні для міст рішення. По суті, міста отримували імпульси до свого розвитку не зсередини, а ззовні, так би мовити, «живилися» ініціативами російського уряду, через що новостворені у 1870 р. міські думи складно назвати самоврядними.

Свідчать документи

Із Міського положення (16 червня 1870 р.)

§17. Всякий міський обиватель має право голосу в обранні гласних за наступних умов: 1) якщо він російський підданий; 2) не менше 25 років від народження; 3) якщо він володіє на праві власності нерухомим майном, або має торговий або промисловий заклад, або ж, проживши в місті протягом 2 років поспіль, сплачує на користь міста встановлений збір...

§35. Число гласних з нехристиян не повинне перевищувати однієї третини загального числа гласних...

1. Визначте, чи всі жителі міст мали право голосу на виборах до міської думи.
2. Які ознаки дискримінації можна виявити за документом?

Остання з так званих великих реформ Олександра II — ***військова реформа*** 1 січня 1874 р. — замість 20-річної служби і рекрутських наборів вводила загальну військову повинність для чоловіків віком від 21 до 40 років. Термін служби у сухопутних військах зменшили до шести років, і ще дев'ять років військові перебували у запасі, на флоті відповідно сім і три роки. Для осіб з освітою термін служби скорочували. В армії заборонили тілесні покарання. Для підготовки офіцерських кадрів були створені військові гімназії, спеціалізовані юнкерські училища й академії.

Отже, ***селянська реформа 1861 р. стала однією з найважливіших подій у суспільно-політичному житті Російської імперії***. Вона ознаменувала початок глибоких перетворень, що торкнулися всіх сфер суспільного життя. ***Реформи, які йшли за нею, були спрямовані на модернізацію держави, подолання залишків феодального устрою та підготовку суспільства до нових соціально-економічних умов.***

Попри значні зрушення, реформи мали суперечливий характер. Вони не зачепили основ самодержавної влади, а нові інституції залишалися під впливом дворянства та державного апарату. З одного боку, імперія отримала поштовх до розвитку, з іншого — суспільні суперечності лише загострилися. Особливо помітним це стало наприкінці XIX ст., коли уряд вдався до контрреформ, оскільки прагнув стримати зростання ліберальних настроїв і зберегти авторитарний устрій держави.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ▶ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ▶ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання.
Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Реформи 1860–1870-х років»**.

- Можу визначити причини реформ 1860–1870-х років. — Прекрасно
- Можу пояснити зв'язок між аграрною реформою та іншими реформами 1860–1870-х років. — Добре
- Можу схарактеризувати позитивні аспекти та суперечності реформ. — Треба попрацювати
- Можу пояснити вплив реформ на розвиток суспільства. — Нічого не зрозуміло

II ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Назвіть реформи, які сприяли:
а) розвиткові громадянських компетентностей населення Наддніпрянської України;
б) підвищенню освітнього рівня населення України;
в) модернізації громадського простору міст і сільської місцевості.

3. Об'єднайтеся з однокласниками / однокласницями в групи. Розгляньте схему «Оцінка реформ 1860–1870-х років» і доберіть аргументи на користь кожного із положень схеми.

ОЦІНКА РЕФОРМ 1860–1870-х років: НЕПОСЛІДОВНІ, ПОЛОВИНЧАСТІ, НЕЗАВЕРШЕНІ

- Сприяли модернізації суспільства та його перетворенню з аграрного на аграрно-індустріальне
- Сприяли зростанню громадянської активності різних верств суспільства (самоврядування, судова реформа)
- Не зачіпали застарілої системи самодержавства

III МИСЛЮ ТВОРЧО

4. Об'єднайтеся у творчі групи художників-карикатуристів і на основі здобутих знань про реформи 1860–1870-х років намалюйте карикатури, які відображатимуть суперечливий характер проведених реформ (*проілюструйте одну на вибір*).

§18 Соціально-економічний розвиток українських земель у складі Російської імперії в другій половині XIX ст.

1. Коли на теренах України розпочалась індустріальна революція? **2.** Яка подія стала поштовхом для прискорення індустріальної революції в другій половині XIX ст.? **3.** Як індустріальна революція впливала на розвиток соціальної структури суспільства?

1. ОСОБЛИВОСТІ ІНДУСТРІАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Читаємо й розуміємо

Працюючи з матеріалами параграфа, доповніть інфографіку історичними фактами.

ІНДУСТРІАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ

- 1 Модернізація промисловості
- 2 Розвиток транспорту
- 3 Урбанізація
- 4 Модернізація аграрного виробництва

Реформування системи відносин на селі, започатковане 1861 р., було першим кроком самодержавної влади щодо ліквідації застарілого соціально-економічного устрою. Проведення буржуазних реформ відкрило шлях до модернізації господарства, появи нових галузей промисловості, розвитку міст і залізничного транспорту. У підсумку в **1880-х роках** завершилася індустріальна революція в Наддніпрянщині.

Усі ці зміни були зумовлені різними чинниками, які, хоч іноді й суперечливо, впливали на економічний розвиток Наддніпрянщини. ***Ліквідація кріпацтва у 1861 р. усунула проблему дефіциту вільної робочої сили.*** Після здобуття особистої свободи чимало селян у пошуках заробітку могли вільно переміщатися до промислових осередків, створюючи ринок вільнонайманої робочої сили.

На формування галузевої структури промисловості істотно впливали природно-географічні умови. Як правило, спеціалізація промислових підприємств залежала від близькості сировини.

Діємо: практичні завдання

Опрацюйте інфографіку «Промислові райони». Зіставте назви промислових районів Наддніпрянської України з відомою вам інформацією про поширення корисних копалин та вирощування сільськогосподарських культур у XIX ст. Зробіть висновки щодо впливу природно-географічних умов на індустріальний розвиток України.

ПРОМИСЛОВІ РАЙОНИ

- Донецький вугільно–металургійний район
- Нікопольський марганцевий район
- Криворізький залізорудний район
- Південно–Західний цукровий район

Цукровий завод Яхненків-Симиренків у с. Млієві на Черкащині

Олександрівський завод Брянського товариства в Катеринославі

Доменний цех Юзівського заводу

Перші спроби уряду створити металургійну базу на Півдні України у 1840–1860-х роках були невдалими. Збудовані у цей час Керченський металургійний, Петровський і Лисичанський заводи були збитковими і врешті припинили існування.

Вдалою виявилася спроба запуску металургійного виробництва валлійцем **Джоном Г'юзом (Юзом)**. У 1871 р. біля с. Олександрівка у верхів'ях р. Кальміус він відкрив Донецький металургійний завод, що увійшов до «Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізоробного та рейкового виробництв». Успіх заводу був пов'язаний з такими важливими чинниками, як великі поклади донецького вугілля, якісна залізна руда з криворізького басейну, розвиток мережі залізниць, іноземні інвестиції та урядові контракти (перші 10 років завод здебільшого тримався на них).

Старий міст в Катеринославі (*листівка початку XX ст.*)

Початок промислової розробки криворізьких залізних руд пов'язаний з діяльністю громадського діяча **Олександра Поля**. Попри відсутність підтримки з боку влади, йому вдалося залучити іноземних інвесторів для

створення акціонерного товариства «Товариство Криворізьких залізних руд». Тоді ж розпочалося будівництво Катерининської (нині Придніпровська) залізниці, яке завершилося у 1884 р. Вона сполучила донецьке вугілля та криворізьку залізну руду.

Донецьке вугілля, криворізька залізна руда, розширення залізничної мережі, іноземні інвестиції та спеціалісти створили умови для промислового буму на Півдні України, який згодом назвуть ***«залізною лихоманкою»***.

Ще один важливий промисловий регіон виник біля м. Нікополь. У 1886 р. розпочалась промислова розробка Нікопольського марганцеворудного родовища. Марганцева руда є важливим компонентом для виплавки якісних металевих виробів, зокрема сталі.

За короткий період на Донбасі та Придніпров'ї було збудовано 17 заводів з повним металургійним циклом (чавун, сталь, прокат) та сім заводів з мартенівськими печами.

Протягом 1880–1890-х років стрімко розвивалась ***машинобудівна галузь***. На середину 1890-х років вже працювало 109 заводів, з яких 79 було побудовано саме в ці роки. У Наддніпрянській Україні зосереджувалося 32 % всіх машинобудівних заводів Російської імперії, які давали 16 % загальноросійської продукції машинобудування.

ОЛЕКСАНДР ПОЛЬ

Громадський діяч, підприємець, благодійник, збирач старожитностей, почесний громадянин м. Катеринослава (нині Дніпро)

Громадська діяльність:

- активний учасник Катеринославського губернського та Верхньодніпровського повітового земств;
- у 1868–1869 рр. долучився до реалізації положень судової реформи в Катеринославській губернії, неодноразово обирався почесним мировим суддею Верхньодніпровського повіту.

Дослідницька спадщина:

- автор понад 1500 наукових робіт з історії, археології, етнографії тощо; один із фундаторів Обласного краєзнавчого музею імені О. Поля (нині Дніпропетровський національний історичний музей імені Д. Яворницького).

Меценатська діяльність:

- опікувався реальним училищем та Маріїнською гімназією в Катеринославі, Саксаганським ремісничим училищем, публічною бібліотекою, археологічним музеєм, губернською земською лікарнею та іншими закладами.

Роль у процесах господарської модернізації:

- власним коштом проводив дослідження геологічної будови Криворіжжя, аналізи місцевої руди, запрошував іноземних гірничих інженерів для вивчення родовища і врешті започаткував промислову експлуатацію криворізьких залізних руд;
- сприяв реалізації ідеї спорудження першого стаціонарного мосту в Катеринославі й прокладання залізниці через місто.

Економічна політика російського уряду щодо Наддніпрянської України була вкрай несприятливою. З 1868 до 1891 р. державні прибутки від України становили приблизно 120 млн руб. щорічно, а видатки на її потреби — 72 млн руб. Це означало, що Україна втрачала 39 % коштів, які перерозподілялися центральним урядом. Вищим, ніж в інших регіонах, був і податковий тягар: частка оподаткованих підприємств в «українських губерніях» дорівнювала 92,8 %, у той час як в «російських губерніях» — 74,7 %.

Характерною рисою розвитку української промисловості був її переважно сировинний характер. Тільки 15 % українських промислових підприємств виробляли готову продукцію. Винятком були лише галузі, для розвитку яких на теренах Росії не було потрібних природно-географічних умов (наприклад, цукроваріння). Вироблена / видобута в українських губерніях сировина вивозилася до російських губерній і «поверталася» на український ринок у вигляді готових товарів, які у продажу завжди дорожчі за сировину.

Особливістю індустріального розвитку українських земель було переважання іноземних капіталів у вкладеннях в економіку. Місцевих підприємців, особливо у великій промисловості, було не так багато. Це було пов'язано з тим, що у структурі населення переважали селяни. Більшість дворян господарювали по-старому в маєтках. Місцева буржуазія була нечисленною і не мала достатньо коштів для заснування великих підприємств. Винятком можна вважати цукрозаводчиків, серед яких були як представники аристократичних родин (Бобринські, Потоцькі, Браницькі), так і вихідці з підприємливих родин нижчих верств (Терещенки, Симиренки, Харитоненки). Головними інвесторами промисловості стали підприємці з Бельгії (831 млн золотих франків), Франції (692 млн), Англії (236 млн) та Німеччини (162 млн). Більшість капіталів іноземці вкладали в кам'яновугільну, гірничорудну та металургійну галузі. Наприкінці XIX ст. у гірничій промисловості України іноземцям належало приблизно 90 % усього акціонерного капіталу.

Поміркуймо!

Чому Донецький басейн називали 10-ю бельгійською провінцією?

2. МОДЕРНІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Читаємо й розуміємо

На основі аналізу тексту параграфа укладіть у зошиті структурно-логічну схему «Суперечності модернізації сільського господарства у пореформені часи».

Суперечності модернізації сільського господарства у пореформені часи

Українські землі до останньої третини XIX ст. залишалися значною мірою зоною аграрного виробництва. У різних регіонах Наддніпрянської України 70–80 % сільських мешканців жили винятково за рахунок сільськогосподарського промислу. Водночас у пореформені часи модернізаційні процеси пришвидшилися і в сільському господарстві. Цьому сприяли, окрім скасування кріпацтва, зростання чисельності населення, урбанізація, попит на сільськогосподарську продукцію на зовнішніх ринках.

Ознаки модернізації сільського господарства у пореформені часи

- Упровадження передових технологій обробітку землі й техніки (на паровій / кінній тязі)
- Спеціалізація виробництва (вирощування перспективних для продажу культур)
- Скорочення поміщицького землеволодіння, розвиток оренди землі
- Зростання чисельності найманих працівників

Зростання обсягів вирощування збіжжя стимулювало розвиток аграрної промисловості і торгівлі. Головним районом капіталістичної борошномельної промисловості був Південь України. На Правобережжі та Лівобережжі центрами борошномельного виробництва були Київ, Кременчук, Харків. До цукробурякових районів належали: Південно-Західний регіон (Київська, Волинська, Подільська, Херсонська губернії) і Центральний регіон (Харківська, Полтавська, Чернігівська губернії).

На Правобережжі та Харківщині наприкінці XIX ст. діяли понад 150 цукрових заводів, що виробляли приблизно 21 млн пудів цукру (85 % усього російського цукру). ***Цукрове, борошномельне, спиртогорілчане виробництва*** України перетворилися на галузі великої капіталістичної промисловості всеросійського значення. Щоправда, на 1870–1880-ті роки українські виробники збіжжя зіткнулися з колосальною конкуренцією з боку виробників зерна з Аргентини, США, Канади, Австралії та інших країн.

Стрімкий розвиток аграрного сектора сприяв піднесенню ***сільськогосподарського машинобудування*** в Україні. Найпотужнішими підприємствами з виробництва сільськогосподарських машин були заводи Д. Грієвза з виробництва жаток у Бердянську, виробництва сівалок в Єлисаветграді (заводи Ельворті), харківські підприємства Гельферіха-Саде і Мельгозе.

Водночас в аграрній сфері спостерігалися й суперечливі явища. Зворотною стороною зростання зернового виробництва стало розорення

Структура землеволодіння

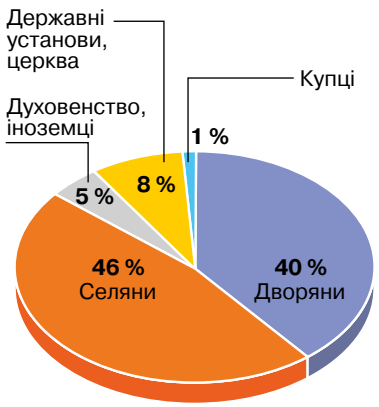

вільних степових просторів, які засівалися пшеницею, ячменем тощо. Через це скорочувалася кормова база тваринництва. У зв'язку зі зростанням попиту на продукцію рослинництва господарі скорочували площу сіножатей і пасовищ, що мало наслідком труднощі в розвитку тваринництва.

Попри зростання виробництва техніки, рівень механізації селянських господарств залишався низьким через малоземелля, брак кредитування та загальну технологічну відсталість Російської імперії.

Дрібнішим селянським господарствам було складно конкурувати з великими виробниками. Одним зі способів розв'язання цієї проблеми стала селянська **кооперація**. Ініціативні селяни об'єднувалися в кооперативи для спільного вирішення господарських завдань, наприклад збуту продукції за вигіднішими цінами.

Варто запам'ятати

Коопера́ція — форма об'єднання людей, які на пайових засадах спільно займаються певним видом господарської діяльності.

Постать в історії

Популяризатором кооперації в Наддніпрянщині був **Микола Левитський** (1859–1936 рр.) — громадський діяч, якого назвали «*артільним батьком*» України. У 1894 р. з його допомогою було створено хліборобські спілки в Олександрійському повіті Херсонської губернії.

3. УРБАНІЗАЦІЯ ТА РОЗВИТОК ТРАНСПОРТУ

Модернізаційні процеси в господарстві спричинилися до прогресивних змін у розвитку транспорту. Важливу роль відігравав водний транспорт. Пароплави переміщували товари і сировину великими річками України.

У другій половині XIX ст. набув розвитку залізничний транспорт. У **1865 р. збудовано першу в Наддніпрянщині залізницю від Балти до Одеси.** За пів століття мережа залізниць зросла у понад 40 разів. Будівництво залізниць заохочував російський імперський уряд, тому напрямки їх мережі задовольняли передусім економічні і стратегічні інтереси імперії.

Українські землі відігравали вагому роль у зовнішній торгівлі імперії. Збіжжя і худоба, які йшли на експорт, доставлялися через порти Одеси, Миколаєва, Херсона, Бердянська. Частка Наддніпрянщини в експорті пшениці Російської імперії становила 90 %. Загалом в Україні збирали 43 % світового врожаю ячменю, 20 % — пшениці та 10 % — кукурудзи. Однак у 1880–1890-х роках позиції українського зерна на світовому ринку послабилися через його низьку якість, погану організацію торгівлі, транспортні проблеми та конкуренцію виробників зерна з інших країн.

Формування промислових осередків супроводжувалося ***урбанізацією***. Зростали давні великі міста, як-от Київ, Одеса, Харків, Катеринослав. Нові міста виростали із робітничих селищ поблизу заводів і фабрик.

Міське населення (міщани, купці) Наддніпрянщини у 1858 р. становило 1 млн 450 тис. осіб (11 % населення). На 1897 р. їх вже налічувалося 3 млн 400 тис. осіб. Проте за рівнем урбанізації українські землі відставали від інших європейських країн. Та й у різних українських губерніях темпи розвитку міст були нерівномірними.

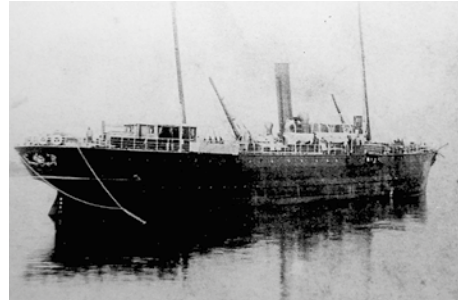

Перший модерний металевий пароплав «Українець», побудований на Мліївському (Городищенському) механічному заводі Яхненків-Симиренків (*фотокопія, 1850 р.*).

Зростання мережі залізниць у Наддніпрянській Україні

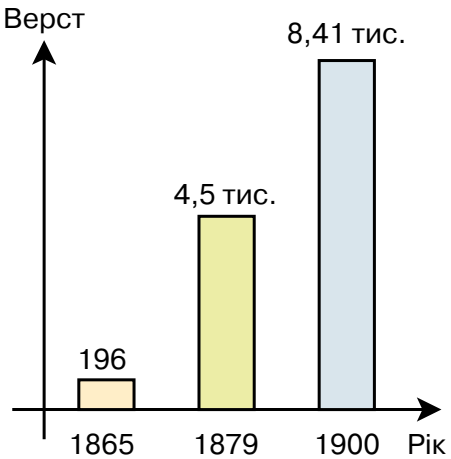

Історичні подробиці

Яскравою ознакою зміни міського простору була поява ***трамвайного сполучення***. Населення міст стрімко збільшувалося, і його треба було доставляти на новозбудовані підприємства. Протягом 1880–1890-х років з'явилися перші трамваї на кінній тязі в Одесі, Харкові, Києві, Бердичеві, Миколаєві.

Пам'ятник першому трамваю у м. Києві (*автори — Ю. Кисельов, В. Собцов, 1992 р.*)

За кілька років відбувся пуск перших трамваїв на електричній тязі в Києві, Катеринославі, Єлисаветграді, Севастополі, Житомирі, Кременчуці.

Електричний трамвай не просто змінив транспортну інфраструктуру міст. З його появою з'явилися відповідні спеціалісти: інженери і робітники, які поповнили місцеву інтелігенцію та пролетаріат. Також споруджувалися перші електричні підстанції — це окремі підприємства, які потребували спеціалістів. Завдяки підстанціям у містах на зміну гасовому освітленню поступово приходило електричне.

Діємо: практичні завдання

1. Опрацюйте статистичні дані таблиці щодо кількості міського населення. Зробіть висновки про рівень урбанізації в різних регіонах України. **2.** Порівняйте за інформацією в е-додатку частки міського населення на українських землях та в деяких європейських країнах. Чим, на вашу думку, пояснюються нижчі показники в українських губерніях?

https://qr.orioncentr.com.ua/jq5hR

Динаміка змін чисельності населення окремих міст Наддніпрянської України від 1861 р. до 1897 р.

Місто	Кількість населення на 1861 р.	Кількість населення на 1897 р.	Зростання, рази
Катеринослав (Дніпро)	12 572	112 839	9
Київ	68 400	247 723	3,5
Луганськ	8 705	20 404	2,5
Одеса	114 265	403 815	3,5
Полтава	31 900	53 703	1,7
Рівне	5 054	24 573	5
Сімферополь	25 887	49 078	2
Суми	2 740	27 564	10
Харків	60 798	173 989	3
Юзівка (Донецьк)	не існувало	28 076	–

4. ЗМІНИ В СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ СУСПІЛЬСТВА

Модернізаційні процеси в економіці спричинили зміни в соціальній структурі суспільства. Індустріалізація, розвиток ринкових відносин сприяли зростанню кількості та ролі в житті суспільства ***підприємців (буржуазії)*** та найманих ***робітників (пролетарів)***. Вони були нечисленними, порівняно із селянством. Буржуазія формувалася з підприємливих представників різних станів суспільства. Робітники — переважно із селянства та міщан.

За рахунок селянства частка українців у містах Волинської, Київської, Подільської, Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній

зросла. У Катеринославській, Херсонській, Миколаївській губерніях на новостворених підприємствах важкої промисловості та шахтах Донбасу і кар'єрах Кривбасу переважали іноземці. Серед інженерно-технічного персоналу — англійці, французи, бельгійці, поляки, німці, росіяни та ін., серед робітників — росіяни. Українські селяни спочатку не хотіли влаштовуватись на важкі роботи на рудниках, шахтах, біля домен (хіба що сезонно). Також спрацьовувала психологія землероба, який звик працювати на землі. Тому керівництво металургійних і машинобудівних заводів, рудників і шахт масово брало на роботу переселенців із центральних та інших губерній Російської імперії, яких приваблювали уявлення про Південь України як край, де «гроші течуть рікою». Останнє підігрівалося чутками про «залізну лихоманку», що швидко поширювалися імперією. Українці ж у пошуку вільних земель часто вирушали в далекі східні райони Російської імперії, де поступово утворювалися цілі райони компактного проживання українців.

РЕГІОНИ РОЗСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ-МІГРАНТІВ У МЕЖАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

- **Сірий клин** — Південно–Західний Сибір, Північний Казахстан → За переписом 1897 р. українці становили понад 200 тис. осіб
- **Зелений Клин** — Далекий Схід → Протягом 1883–1905 рр. українці становили 63,4 % (109 510 осіб) усіх переселенців
- **Малиновий Клин** — Східна частина Кубані → За переписом 1897 р. рідною мовою назвали українську 47,4 % (приблизно1 млн осіб)

Українців з-поміж буржуазії було небагато. ***А ті, хто зміг заснувати успішний бізнес (як правило, в галузях переробки сільськогосподарської продукції), відзначалися високим рівнем національної свідомості та соціальної відповідальності.*** Усі відомі українські підприємницькі родини — **Симиренки, Терещенки, Алчевські, Харитоненки** — активно долучалися до громадського життя, меценатськими діями підтримували українське національне відродження. На їхніх підприємствах створювалися кращі, порівняно з іншими, умови праці для робітників.

Проте більшість населення українських земель, як і раніше, становили ***селяни***. Серед них також відбулася соціально-майнова диференціація. З'явилися групи заможних селян і селян-середняків. Це були господарі, які змогли заснувати міцні господарства. Вони обробляли не лише свої наділи, а й купували чи брали в оренду землі поміщиків. Проте більшість селянських господарств залишалися бідними, обтяженими викупними платежами.

Протягом XIX ст. зростала чисельність людей розумової праці — ***інтелігенції***. Формувалася вона з вихідців із різних груп суспільства. Інтелігенція складалася з вчителів, лікарів, інженерів, юристів, людей творчих професій, земських діячів та ін. Вони що далі, то більше впливали на суспільне життя.

Дворяни все ще зберігали значні земельні володіння, але втрачали монопольний контроль над робочою силою. Брак вільних робочих рук, часті природні катаклізми, несприятлива урядова економічна політика та конкуренція сільськогосподарської сировини, що завозилася з-за кордону, негативно впливали на розвиток дворянських господарств. Після обмеження привілеїв і впевненості в своїй суспільній значимості дворянство так і не змогло до кінця відмовитися від стереотипних уявлень про своє місце в суспільстві. Їхня соціальна ідентифікація була нестабільною, тому їм складно було адаптуватися до нових соціально-економічних та суспільно-політичних умов.

Як і раніше, *населення українських губерній було багатонаціональним*. Проте власне українці становили більшість серед селянства, але в групах, що мали вищий соціальний статус, українці були в меншості. Дворяни, попри різне етнічне походження, визнавали себе підданими російського імператора, тобто представниками титульного російського етносу. Для більшості дворян козацького походження поширеною була подвійна ідентичність: російська державна й українська етнографічна.

Загалом, визначити кількість саме українців складно, оскільки в переписах їх вважали частиною російського народу. Єдиним ідентифікатором українського етносу була мова, яка визначалася як малоросійська.

У губернських і повітових центрах, а також у нових промислових містах переважали росіяни. У пореформений період на Правобережжі зменшилась питома вага польського населення.

Німці, греки, болгари, як і в попередній період, селилися переважно в південних губерніях, вели сільське господарство, торгівлю, займались мореплавством. Їхні представники поступово вливались до складу буржуазії та інтелігенції.

Діємо: практичні завдання

Проаналізуйте статистичні дані про етнічний склад населення Наддніпрянської України. Спираючись на матеріали параграфа про особливості процесів модернізації, висловіть припущення про сфери зайнятості представників різних етнічних спільнот.

https://qr.orioncentr.com.ua/kTWbx

Отже, у другій половині XIX ст. Наддніпрянська Україна пережила масштабні соціально-економічні трансформації, що знаменували перехід від традиційного аграрного до індустріального суспільства.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ▶ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ▶ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання.

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Соціально-економічний розвиток українських земель у складі Російської імперії в другій половині XIX ст.»**.

Можу назвати прояви індустріальної революції в Наддніпрянській Україні.	Прекрасно
Можу визначити чинники, що впливали на галузеву структуру промисловості.	Добре
Можу назвати прояви модернізації в розвитку сільського господарства, транспорту, міст.	Треба попрацювати
Можу пояснити, як вплинула індустріальна революція на соціальну структуру суспільства.	Нічого не зрозуміло

II ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Зіставте карти господарського розвитку українських земель протягом XIX ст. — початку XX ст. (*на форзацах підручника*). Прокоментуйте, як вони відображають динаміку господарських змін у Наддніпрянщині. Яка інформація карт була для вас новою?

III МИСЛЮ ТВОРЧО

3. Об'єднайтеся в дослідницькі групи за назвами соціальних груп суспільства Наддніпрянської України другої половини XIX ст. За допомогою пошукових систем створіть фото / мистецький колаж, який відображатиме життя обраної соціальної групи.

4. Об'єднайтеся в дослідницькі мінігрупи. За допомогою інтернет-ресурсів опрацюйте інформацію про представників українських підприємницьких родин другої половини XIX ст. Дізнайтеся, як їм вдалося накопичити капітали для заснування власної справи. Доберіть факти, які підтверджують тезу про їхню активну громадянську позицію та підтримку українського руху.

«Кобзар» з автографом Тараса Шевченка, виданий коштом Платона Симиренка в Санкт-Петербурзі, 1860 р.

§19 Суспільні рухи в Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст.

1. Які національні рухи діяли на теренах України в першій половині XIX ст.?
2. Якими були цілі російських декабристів, польського визвольного руху, українського національного відродження? Що було спільного і відмінного в їхній позиції щодо долі українського народу?

1. ПОЛЬСЬКЕ СІЧНЕВЕ ПОВСТАННЯ

Читаємо й розуміємо

Започаткуйте в зошиті укладання систематизованої таблиці «Суспільні рухи на українських землях у другій половині XIX ст.». За підсумками роботи зіставте український, польський, російський, єврейський і кримськотатарський суспільні рухи.

Національна течія	Представники (організації, течії, діячі)	Цілі діяльності	Форми діяльності

У другій половині XIX ст. продовжилася боротьба поляків проти влади Російської імперії. Протягом січня 1863 р. — травня 1864 рр. тривало визвольне **Січневе повстання 1863–1864 рр.**

Піднімаючись на боротьбу, польська та полонізована шляхта колишньої Речі Посполитої висунула пропагандистське гасло «*За нашу і вашу свободу*». Цей хід мав на меті сприяти прихильності до повстанців з боку селянства України, Білорусі і Литви. Проте масової підтримки серед українців повстання не дістало.

Унаслідок каральних заходів проти учасників повстання та їхніх прибічників на Правобережній Україні значно скоротилося польське шляхетське землеволодіння. Натомість посилилися позиції російського дворянства. Царський уряд засилав повстанців у Сибір. Конфісковані у них землі передавалися російським дворянам. Економічна влада поляків у краю слабшала, а з цим знизився і їхній політичний вплив.

Польське Січневе повстання остаточно розмежувало польський і український національні рухи. Польська суспільна думка орієнтувала польське населення на відновлення Речі Посполитої в історичних кордонах 1772 р. (т. зв. Історична Польща). Інтереси українського, білоруського і литовського населення в цьому проєкті не враховувалися.

Водночас повстання за відновлення польської державності у 1863–1864 рр. мало для українців позитивний вплив. Воно активізувало

український рух, бо ставило на порядок денний українську відповідь польським зазіханням на українські землі.

Поміркуймо!

Поясніть, чому визвольний рух поляків не знаходив підтримки серед українців.

2. КРИМСЬКОТАТАРСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ

Поразка Росії у Східній (Кримській) війні 1853–1856 рр. знову погіршила становище кримськотатарського народу.

СТАНОВИЩЕ КРИМСЬКИХ ТАТАР

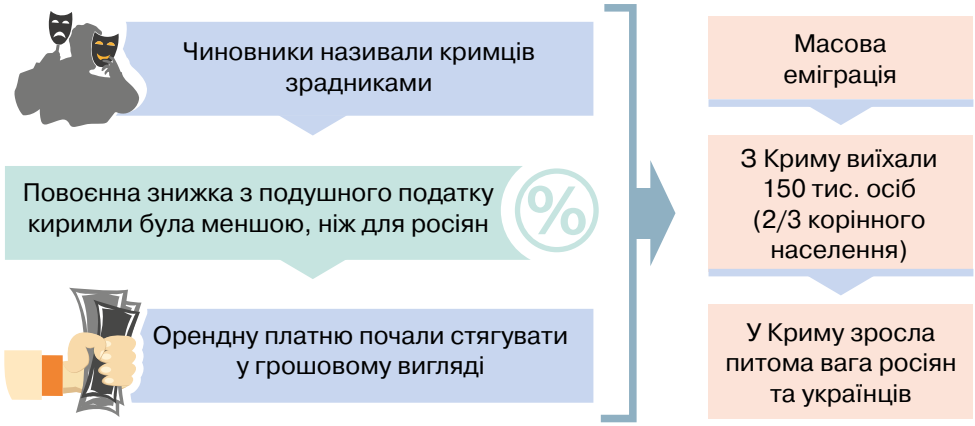

Станом на 1850 р. кримські татари становили 79 % населення Криму, а на 1864 р. — 50 %, при цьому частка росіян та українців за цей час зросла з 13 % до 29 %. Були створені умови для зросійщення півострова. Навіть у Сімферопольській татарській учительській школі, відкритій 1872 р., майбутні педагоги навчалися російською мовою. За таких обставин ***набуло актуальності питання збереження національної ідентичності та національного відродження кримських татар, які залишалися під російським пануванням***.

Людиною, завдяки якій кримськотатарський народ не лише не втратив своєї національної пам'яті під російським пануванням, а й зміг стати на шлях перетворення на модерну націю, був **Ісмаїл Гаспринський**. Головним методом боротьби за збереження національної ідентичності кримців діяч обрав просвітництво й удосконалення методики вивчення кримськотатарської мови. Головним засобом поширення своїх ідей він обрав пресу.

Подумайте, яку ідею вкладав Ісмаїл Гаспринський у доктрину пантюркізму, спираючись на його слова: «*Єдність в мові, думках і справах*».

Свідчать документи

Газета — мова народу. Газети можуть бути захисником народу. Вони можуть бути путівником у торгівлі та у всіх видах вдосконалення. Можуть бути світлом для розуму і думок народу. Коротше, без газет і без книг народ схожий на сліпу і німу людину.

І. Гаспринський. Лист до газети «Зия-и Кавказия», 1879 р.

? Чому Ісмаїл Гаспринський надавав великого значення видавничій справі?

Ісмаїл Гаспринський (1851–1914 рр.)

10 (22) квітня 1883 р. побачив світ перший номер двомовної газети «Терджиман» («Перекладач» з кримськотатарської), яку Гаспринський видавав у власній типографії. Газета була основною платформою для поширення його ідей і популяризації нового методу навчання мови — *джадидизму*. Класична програма мектебів (мусульманських початкових шкіл) передбачала вивчення мови через запам'ятовування складів. Новий метод (араб. «усул-і джадид») орієнтувався на заучування звуків, завдяки чому процес навчання скорочувався з шести років до двох. Решту часу учні приділяли «світським» предметам, що підвищувало їхню адаптованість до життя в Російській імперії.

І. Гаспринський вперше застосував цей метод у 1883 р., а наступного року відкрив у Бахчисараї власний «новометодний» мектеб (школу). У 1887 р. І. Гаспринський видав власний підручник звукового методу.

Постать в історії

Соратницею І. Гаспринського була його дружина **Зухра Гаспринська**. Вона виступила спонсоркою видання «Терджиман». Брала активну участь у підготовці номерів газети та їх друкуванні. Гаяз Ісхакі згадував про події 1883 р.: «Коли почали випускати «Терджиман», Ісмаїл-бей разом із Зухрою-ханум по черзі вручну крутили допотопну друкарську машину. Надрукувавши, самі складали (фальцювали) газету, самі надписували адреси, наклеювали марки, відносили на пошту. Відіславши номер адресатам, двоє друзів-однодумців починали готувати матеріали для наступного числа. Ісмаїл-бей писав, Зухра-ханум правила текст, намагаючись зробити його зрозумілішим, додавала слова, виправляла, перекладала татарською мовою...»

Родина Гаспринських (*1890 р.*). Зліва направо: Зухра-ханум, Ісмаїл-бей, Фатма з Ріфатом і Шефікою (*джерело фото: İSMAİL BEY / GASPIRALI*)

Окрім просвітництва за новим методом, джадидизм передбачав зміцнення зв'язків між тюрко-мусульманськими народами Росії та створення єдиної тюркської літературної мови, емансипацію мусульманок, масове відкриття громадських, кооперативних і благодійних товариств.

На початку XX ст. І. Гаспринський започаткував жіночий і дитячий журнали, гумористичний збірник та ще одну газету. На цей момент «Терджиман» був найстаршим (а іноді — і єдиним) мусульманським виданням світу, і отримували його 50 тис. передплатників від Єгипту до Китаю.

Окремий внесок зробив І. Гаспринський і у кримськотатарську культуру — його перу належить понад 20 художніх творів.

Постать в історії

Справу батьків продовжила донька **Шефіка Гаспринська**. Поділяючи просвітницькі ідеї батька, вона редагувала перший мусульманський жіночий журнал «Алем-і Нісван», стояла біля витоків поширення ідей емансипації, поширення прав жінок у Криму.

? Розгляньте фото як історичне джерело. Які ознаки емансипації історичної діячки ви можете відзначити на фото?

Шефіка Гаспринська з дітьми (*фото 1900 р.*)

На самому початку XX ст. завершилося формування модерної кримськотатарської нації — окрім газет, народ отримав повноцінні політичні структури. У 1905 р. І. Гаспринський та його однодумці створили мусульманську ліберальну організацію «Іттіфак ель муслімін» («Союз мусульман»). Риторика «Терджиману» стала гострішою, поряд з культурними висувалися також політичні вимоги.

У 1908 р. в Стамбулі молодими студентами на чолі з **Номаном Челебіджіханом** і **Джафером Сейдаметом** були засновані легальне Учнівське товариство та таємне товариство «Ветан» («Батьківщина») народно-соціалістичної спрямованості. Вони виступали за національне відродження кримських татар (а згодом — за автономію і навіть незалежність) і перерозподіл землі. Учасники друкували брошури й листівки і нелегально переправляли їх до Криму.

Поміркуймо!

Окресліть характерні риси кримськотатарського національного відродження. Чому, на вашу думку, «Терджиман» змогла проіснувати порівняно довго? Яку місію мала виконувати газета «Терджиман» («Перекладач»), відповідно до її назви?

3. ЄВРЕЙСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

У 1880-х роках в Російській імперії урядова політика щодо євреїв стала відверто антисемітською. Було впроваджено заборони на професії та посади у державній службі, міському управлінні, адвокатурі, армії, проживання у селах, встановлено відсоткову норму 5–10 % у навчальних закладах, обмежено права у торгівлі та оренді, підвищено оподаткування. Головною «ознакою» єврея вважалося юдейське віросповідання. Послабити дискримінаційний тиск можна було за умови прийняття християнства.

У цих умовах лідери єврейського громадського життя дискутували два шляхи розвитку єврейства в імперії: збереження традиційного укладу життя або долучення євреїв до суспільства та культури країни проживання, що на практиці вело до асиміляції. Прибічники ідеї збереження національної ідентичності і перетворення євреїв на модерну націю заснували рух **сіонізму**.

Варто запам'ятати

Сіоні́зм — ідеологія та рух, що виникли наприкінці XIX ст., спрямовані на створення і зміцнення єврейської держави, відродження єврейського національного життя.

Сіонізм, як і інші національні рухи модерних часів, розпочинався з культурництва — спроби перетворити мову юдейського богослужіння *іврит* на засіб спілкування та літературну мову. У Східній Європі культурне життя єврейських громад спиралося на мову *їдиш* — розмовну мову більшості європейських євреїв. На їдиш видавали книжки та газети, він став мовою світських єврейських шкіл.

У 1897 р. було створено Всесвітню сіоністську організацію на чолі з **Теодором Герцлем**, а програмою політичного сіонізму стала його книжка «Єврейська держава». Проте в середовищі сіоністів тривали дискусії між релігійними та світськими сіоністами, які чисельно переважали. Існували також соціалістичне крило, яке створило партію «Поалей Ціон» («Робітники Сіону»), та крило радикальних націоналістів, які гуртувалися навколо уродженця Одеси **Володимира Жаботинського**.

Володимир Жаботинський на грошовій купюрі 100 шекелів (*власник авторських прав на зображення Банк Ізраїлю*)

Наприкінці XIX ст. сіоністські гуртки виникли у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі. Їхні представники брали участь у I Сіоністському конгресі в Базелі. Однак уже у 1903 р. сіоністська діяльність в Російській імперії була заборонена.

Проте ідеї сіонізму приваблювали не всіх євреїв. Частина єврейської молоді схилялася до необхідності революційних змін у Російській імперії. Чимало українських євреїв стали членами робітничих і революційних організацій. У **1897 р.** була заснована перша єврейська політична партія — **Бунд** («Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі й Росії»). Єврейську молодь часто приваблювала соціалістична марксистська теорія, яка заперечувала всі форми націоналізму, зокрема й сіонізм. Прибічники соціалістичних ідей входили до революційних партій різних країн, особливо в Російській імперії, де прояви антисемітизму та гноблення євреїв були найсильнішими.

4. ЗАРОДЖЕННЯ РОБІТНИЧОГО І СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОГО РУХІВ

Поява і чисельне зростання нової соціальної групи — промислових робітників — призвели до появи ***робітничого руху***. Пролетарії не мали власності та були найбіднішою і безправною частиною суспільства. Будь-яке регулювання трудових відносин державою, вже звичне для країн Західної Європи, у Російській імперії було відсутнє. Тривалість робочого дня та розмір заробітної плати встановлювали підприємці, часто зловживаючи своєю владою. Робітникам залишалося самостійно боротися за свої права. А в умовах колективної роботи на великих підприємствах зорганізуватися для такої боротьби їм було легше, ніж розпорошеним по окремих господарствах селянам.

Першою формою протесту промислових робітників стали ***страйки***. У другій половині XIX ст. вони здебільшого виникали стихійно, а їхні учасники висували суто економічні вимоги: збільшення заробітної плати, обмеження робочого часу тощо. Підприємці за допомогою поліції їх легко придушували.

Частина робітників під керівництвом радикальної інтелігенції почала об'єднуватись. У 1875 р. в Одесі створили першу в Російській імперії робітничу організацію — **«Південноросійський союз робітників»**, але за кілька місяців він був розігнаний поліцією.

Значний вплив на робітничий рух справляли соціал-демократи, які пропагували ідеї соціалізму та бачили у пролетаріаті головну рушійну силу майбутньої революції. У Наддніпрянщині соціал-демократичні гуртки виникли в Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі, Полтаві.

Таким чином, суспільна модернізація призвела до виникнення нових соціальних груп та ускладнення форм соціального протесту.

Скористайтеся е-додатком та з'ясуйте, як на розвиток опозиційних рухів в Україні впливав російський опозиційний рух.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ▶ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ▶ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання.

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Суспільні рухи в Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст.»**.

- Можу назвати опозиційні течії, що діяли на теренах України в другій половині XIX ст. — Прекрасно
- Можу зіставити цілі опозиційних течій суспільного руху. — Добре
- Можу схарактеризувати діяльність І. Гаспринського. — Треба попрацювати
- Можу пояснити причини активізації робітничого руху. — Нічого не зрозуміло

II ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. За матеріалами параграфа прокоментуйте та доповніть інфографіку. Об'єднайтеся в мінігрупи та розробіть власні варіанти інфографіки про особливості інших суспільних рухів другої половини XIX ст.

НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ КРИМСЬКИХ ТАТАР

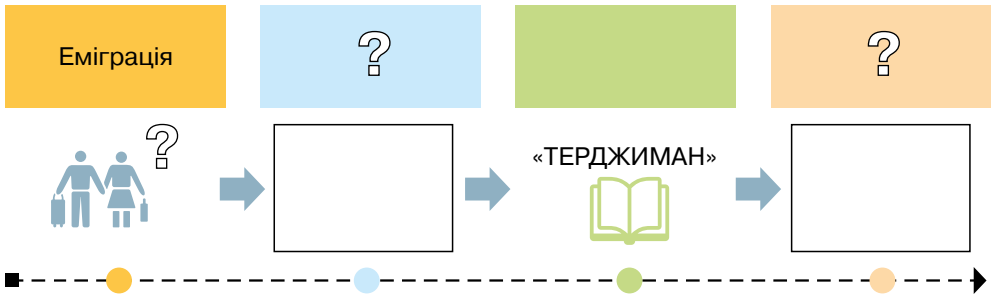

III МИСЛЮ ТВОРЧО

3. У першому номері «Терджиману» (від 10.04.1883 р.) І. Гаспринський писав: *«Випускаючи нашу газету, ми хочемо заявити нашим читачам, що "Терджиман" намагатиметься передусім, з одного боку — давати потрібні та корисні для культурного життя знання, а з іншого — знайомити російське суспільство з нашими національними потребами. Чи буде "Терджиман" відповідати тим вимогам, які він собі ставить, чи ні, хай вирішить майбутнє, тому що зрозуміло: я сам не можу винести вироку»*. Поміркуйте, чи виконала, на вашу думку, газета свою місію. У чому це виявлялося?

§20 Українське національне відродження у 1860-х роках

Які етапи українського національного відродження виокремлюють дослідники? За якими ознаками? Назвіть видатних діячів українського національного відродження на першому — академічному етапі.

Читаємо й розуміємо

Продовжуйте укладання систематизованої таблиці «Суспільні рухи на українських землях у другій половині XIX ст.». За підсумками роботи зіставте український суспільний рух з рухами інших народів України: що в них спільного й відмінного.

Національна течія	Представники (організації, течії, діячі)	Цілі діяльності	Форми діяльності

1. ХЛОПОМАНИ

Наприкінці 1850-х — на початку 1860-х років українське національне відродження вступило в нову фазу — **культурницький (**або **громадівський) етап**. Порівняно з академічним етапом він мав свої особливості.

Якщо на попередньому етапі переважали представники нащадків козацької старшини (дворянства), то на другому переважали ***«різночинці»*** — вихідці із «нижчих» станів суспільства (діти заможного селянства і середняків, міщан, духівництва тощо).

На теренах Наддніпрянщини осередком громадської активності був університет св. Володимира в Києві. Він за складом студентів і викладачів переважно залишався польським. Своїм завданням поляки вважали відбудову «Історичної Польщі» — Речі Посполитої до поділів останньої третини XVIII ст. Проте наприкінці 1850-х років з-поміж нащадків польської шляхти виокремилася група студентів, які обирали собі українську ідентичність і захоплювалися інтересами українського селянства. Місцеві поляки Правобережної України зневажливо називали їх **хлопоманами** (від польського слова «хлоп» — *селянин*).

Варто запам'ятати

Хлопома́ни — народницько-культурна течія української інтелігенції на Правобережній частині України в 1850–1860-ті роки, яка прагнула зближення з народом, підвищення його освітнього та культурного рівня.

Погляди хлопоманів обґрунтував **Володимир Антонович** у праці «Моя сповідь».

Свідчать документи

Зі статті Володимира Антоновича «Моя сповідь» (1862 р.)

Справжні друзі народу дбають про народну просвіту, про поліпшення матеріального становища селянства; вони здатні... публічно зізнатися у помилковості своїх висновків про народні потреби, ніж нав'язувати народу те, у чому він не має потреби...

Я народився на Україні шляхтичем; у дитинстві мав звички паничів,.. але, коли прийшов час самоусвідомлення, я холоднокровно оцінив... усі прагнення своєї спільноти [польської шляхти] і побачив, що становище її морально безвихідне, якщо вона не відмовиться від своїх намірів щодо панування над краєм та його народом...

Я перевертень, і я пишаюсь цим так само, як пишався б в Америці, якби з плантатора став аболіціоністом, або в Італії, якби з папіста [прибічника Папи Римського] зробився би чесним слугою загальнонародної справи...

ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ

1. Про які зміни в поглядах В. Антоновича йдеться в документі? Чому відбулися ці зміни?
2. Чию позицію щодо себе окреслює В. Антонович у словах: «Я перевертень...»?
3. Які способи покращення становища народу бачить автор?

Хлопомани

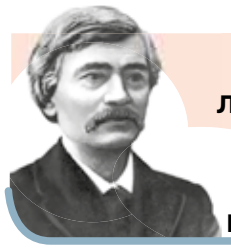

В. Антонович

Лідер

Очільники руху — спольщена українська шляхта

- К. Михальчук
- О. Юркевич
- брати Рильські

Визнання етнічної та соціальної єдності з місцевим українським населенням: розмовляли українською, ходили в села, носили український одяг, вивчали історію, фольклор українського народу.

Підняття освітньо-культурного рівня селянства та його громадянської свідомості шляхом створення недільних шкіл для навчання елементарній писемності.

На основі наведеної інфографіки назвіть методи діяльності хлопоманів.

Просвітницькі ходіння хлопоманів по українських селах спричинили переслідування поліцією, яка розцінювала їхні дії як загрозу існуючому ладу. Насторожено до перевдягнених у народний стрій паничів ставилося й саме селянство. Тож під тиском переслідувань В. Антонович та його однодумці змушені були відмовитися від «ходіння в народ» та шукати інших способів досягнення своєї мети. Це підштовхнуло хлопоманів долучитися до українських громад.

2. ЗАСНУВАННЯ ГРОМАДІВСЬКОГО РУХУ

Громадівський рух був найголовнішою формою українського національного руху протягом 1860–1890-х років. Із **1859 р.** діяла українська **громада** в Петербурзі. Саме тут проживали колишні члени Кирило-Мефодіївського товариства В. Білозерський, М. Костомаров, Т. Шевченко. Їхня діяльність сприяла активізації українського руху, який мав на меті не лише українознавчі дослідження, а й популяризацію творчості українських митців і письменників та просвітництво серед народу.

ДІЯЧІ ГРОМАДІВСЬКОГО РУХУ ПРО СВОЇ РОЛІ

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

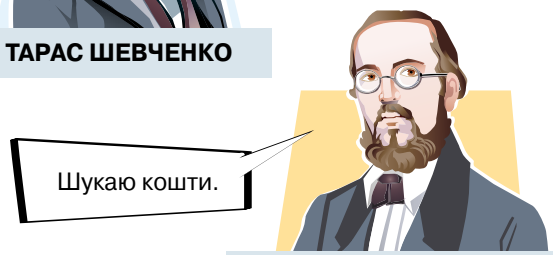

МИКОЛА КОСТОМАРОВ

1. Дізнайтеся з додаткових джерел інформації, які навчальні проєкти були здійснені П. Кулішем і Т. Шевченком.
2. Дізнайтеся, що таке «*кулішівка*» і в чому полягає її історичне значення.
3. Поясніть, чому громадівці зосередилися в першу чергу на просвітництві.
4. Чим діяльність громад відрізнялася від попереднього, академічного, етапу українського національного відродження?

Діячі громади в Петербурзі заснували перше періодичне українське видання — літературно-науковий щомісячник **«Основа»** (виходив друком у **1861–1862 рр.**). Журнал видавався за рахунок меценатських коштів. У ньому друкувалися українознавчі наукові статті та твори

українських письменників. Видавці «Основи» бачили в ній інструмент для утвердження української ідентичності. Особливу увагу звертали на утвердження української мови, а також популяризацію української історії і висвітлення проблем національного характеру.

Діємо: практичні завдання

На основі тексту підручника, інфографіки, додаткових джерел інформації схарактеризуйте роль журналу «Основа» у розвитку українського національного відродження. Визначте роль зображених історичних діячів / діячок в існуванні журналу.

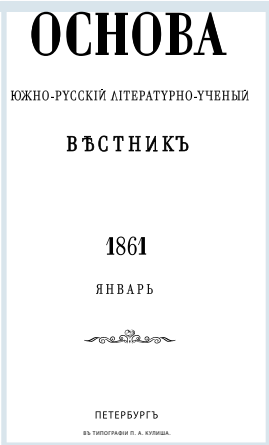

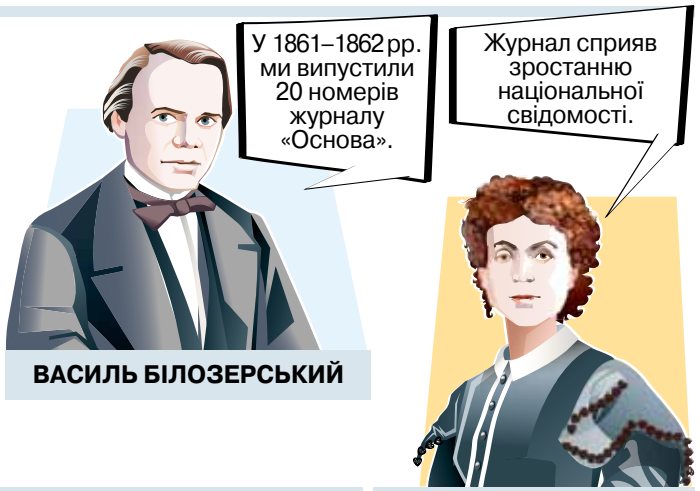

ВАСИЛЬ БІЛОЗЕРСЬКИЙ

ВИДАВЦІ:
В. Білозерський (редактор). П. Куліш, М. Костомаров, О. Кістяківський, М. Щербак та інші.

ГАННА БАРВІНОК
(дружина П. Куліша)

Приблизно в той же час виникла й **Київська громада**, яка поступово об'єднала майже 300 активних діячів та діячок українського національного відродження. Її лідером багато років був **Володимир Антонович**. Київська громада дбала про заснування регіональних громад в Одесі, Чернігові, Полтаві, Харкові, Єлисаветграді, а також налагодила контакти з українським рухом західноукраїнських земель.

Варто запам'ятати

Громáди — напівлегальні об'єднання української інтелігенції, діяльність яких мала культурницьке і суспільно-політичне спрямування.

Діячі громад зосередились на заснуванні недільних шкіл з українською мовою навчання (першу було відкрито 1859 р. у Києві), підготовці вчителів, виданні популярних брошур, укладанні словників, вивченні та популяризації духовної спадщини українського народу, створенні національного театру, організації публічних просвітницьких лекцій.

Історичні подробиці

Український історик Ігор Гирич про недільні школи

Ідея заснування недільних шкіл українською мовою виникла невипадково. Громадівці вбачали в них спосіб протистояти зросійщенню українців у офіційних школах, де навчання і спілкування відбувалося російською мовою та супроводжувалося насадженням російської ідентичності. Однією з таких спроб спинити негативний вплив російської освіти на українських теренах було створення у 1859–1861 рр. за попечительства у Київському навчальному окрузі видатного хірурга та освітнього діяча Миколи Пирогова недільних шкіл. Ними керували й у них викладали молоді українофіли-хлопомани Т. Рильський, Б. Познанський, В. Антонович, М. Драгоманов та ін. Викладали там історію за програмою, що не відповідала програмі російського міністерства народної освіти.

3. ВАЛУЄВСЬКИЙ ЦИРКУЛЯР

Попри те що громади не ставили перед собою політичних цілей, їхня діяльність непокоїла російських імперців. Найбільшу загрозу вони вбачали у просвітницькій діяльності серед народу як загрозі поширення національної ідеї серед широких мас українства. Тож у 1862 р. було закрито недільні школи, а **1863 р.** так званим **Валуєвським циркуляром** було заборонено видання українською мовою навчальної та релігійної літератури. Водночас заборона не поширювалась на твори «красного письменства» (художню літературу). Це був серйозний удар по українському рухові — на деякий час громади припинили активну діяльність.

Діємо: практичні завдання

Проаналізуйте висловлювання П. Валуєва і фрагмент тексту Валуєвського циркуляра. Поясніть, чому поширення літератури українською мовою самодержавство розцінювало як політичну загрозу.

ВАЛУЄВСЬКИЙ ЦИРКУЛЯР 1863 р.

ПЕТРО ВАЛУЄВ
Міністр внутрішніх справ Російської імперії

Останнім часом питання про малоросійську літературу набуло іншого характеру внаслідок чисто політичних обставин, що ніяк не стосуються власне літературних зацікавлень. Колишні твори малоросійською мовою були розраховані лише на освічені верстви південної Росії, нині ж прибічники малоросійської народності звернули свої погляди на масу неосвічених, і ті з них, які прагнуть до здійснення своїх політичних задумів, взялися під приводом поширення грамотності й освіти за видання книжок для початкового читання, букварів, граматик, географій і т. ін. Серед подібних діячів траплялось немало осіб, на злочинні дії яких були заведені слідчі справи особливою комісією.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ▶ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ▶ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання.
Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Українське національне відродження в 1860-х роках»**.

- Можу пояснити поняття «*хлопомани*», «*громади*». — Прекрасно
- Можу визначити цілі та методи діяльності хлопоманів, громадівського руху. — Добре
- Можу пояснити, чому громадівський рух належить до культурницького етапу національного відродження. — Треба попрацювати
- Можу визначити наслідки видання Валуєвського циркуляру для розвитку українського руху. — Нічого не зрозуміло

II ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Ознайомтеся із висловлюваннями П. Валуєва у Валуєвському циркулярі, який проводить паралель між громадівським рухом і польським повстанням 1863 р. Як ви думаєте, який зв'язок вбачало самодержавство у цих подіях?

- «Явище це тим більш прикре і заслуговує на увагу, що воно збігається з політичними задумами поляків, і чи не їм завдячує своєю появою, судячи з рукописів, які надходили до цензури, і з того, що більша частина малоросійських творів насправді надходить від поляків».
- «Беручи до уваги, з одного боку, існуючий тривожний стан суспільства, збуреного політичними подіями, ... пропуск же книг малоросійською мовою як духовного змісту, так навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити».

III МИСЛЮ ТВОРЧО

3. У громадівському русі активну участь брали й жінки. Виконайте творчий проєкт «Жіночі обличчя громадівського руху». У проєкті розкрийте імена та внесок жінок-учасниць у розвиток громадівського руху.

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

1859 р.	заснування української громади в Петербурзі
1861–1862 рр.	видання журналу «Основа» в Петербурзі
1863 р.	Валуєвський циркуляр

§21 Південно-Західний відділ Російського географічного товариства

1. Пригадайте, як були пов'язані Кирило-Мефодіївське товариство і громадівський рух. **2.** Якими були особливості громадівського руху? 3. Чому царський уряд видав Валуєвський циркуляр?

Читаємо й розуміємо

Продовжуйте укладання систематизованої таблиці «Суспільні рухи на українських землях у другій половині XIX ст.». За підсумками роботи зіставте український суспільний рух з рухами інших народів України: що в них спільного і відмінного.

Національна течія	Представники (організації, течії, діячі)	Цілі діяльності	Форми діяльності

1. ВІДРОДЖЕННЯ ГРОМАДІВСЬКОГО РУХУ. ПІВДЕННО-ЗАХІДНИЙ ВІДДІЛ РОСІЙСЬКОГО ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА

Після заборонних ударів Валуєвського циркуляру громадівський рух на деякий час затих. Але *вже наприкінці 1860-х років громади почали відроджуватися* у Києві, Полтаві, Чернігові. Провідною, як і раніше, була ***Київська громада***, яка налічувала до 200 членів. Проте тепер дещо змінилися принципи її діяльності: вона діяла таємно. Вступ до громади був ускладнений: кандидат мав отримати рекомендації вже дійсних членів та здобути підтримку під час голосування. Збиралися громадівці щосуботи на приватних квартирах, найчастіше у М. Лисенка або П. Житецького.

Активними учасниками київської громади були М. Драгоманов, П. Чубинський, О. Кістяківський, Т. Рильський, П. Житецький, М. Лисенко, М. Зібер, М. Старицький, О. Русов. Лідером Київської громади був В. Антонович.

Громадівці продовжили українознавчі дослідження, результати яких здебільшого висвітлювали в **газеті «Київський телеграф»**, власницею і меценаткою якої була Є. Гогоцька.

Київська громада керувала цілою мережею таємних громад по всій Україні. Саме наукова сфера та просвіта виявлялися тими шляхами, які дозволяли приховувати політичні цілі. Київській громаді вдалося використати навіть політику російської влади з вивчення підкорених територій для досягнення цілей українського відродження.

Київська (стара) громада
Молоді громади

Культурницька (просвітницька) діяльність з метою піднесення громадської активності і національної свідомості народу

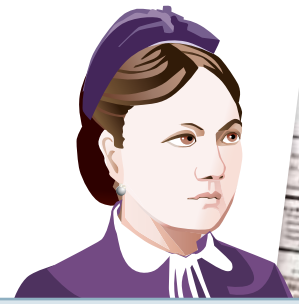

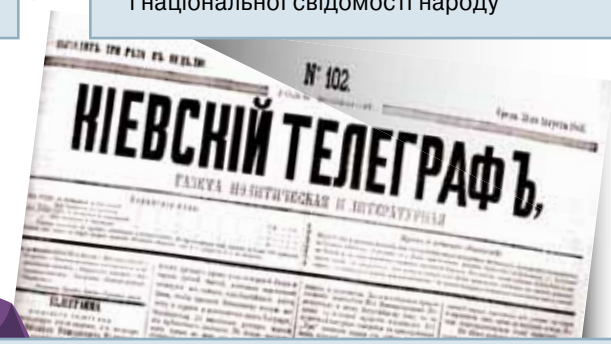
№ 102.
КІЕВСКІЙ ТЕЛЕГРАФЪ,
ГАЗЕТА ПОЛИТИЧЕСКАЯ И ЛИТЕРАТУРНАЯ

ЄВДОКІЯ ГОГОЦЬКА — громадська діячка, меценатка, одна з ініціаторок розвитку жіночої освіти у Києві. Власниця газети «Київський телеграф». Засновниця недільної школи для дівчат із бідних сімей та Київських вищих жіночих курсів. Діяла відповідно до власних українофільських переконань, попри переслідування з боку влади та несхвалення свого чоловіка, професора Київського університету.

У січні **1873 р.** з ініціативи лідерів Київської громади був заснований **Південно-Західний відділ Російського імператорського географічного товариства.** Ця офіційна наукова установа була своєрідним «прикриттям» для діяльності громадівців. На першому засіданні відділу 13 лютого 1873 р. головував сам київський генерал-губернатор князь О. Дондуков-Корсаков.

Історичні подробиці

Обставини створення Південно-Західного відділу Російського географічного товариства

Географічне товариство тоді опікувалося дослідженнями географії, населення, мови, релігії, економіки різних територій Російської імперії. Південно-західний край чи генерал-губернаторство (Київська, Волинська та Подільська губернії) вважався «ненадійним» чи «нелояльним» регіоном, де існував польський рух, український рух та «межа осілості» з єврейськими містечками. Тому під час реформ імператора Олександра II «земські органи» самоврядування тут не засновувалися, оскільки вбачалися можливими осередками політичної опозиції царизму.

Однак філія загальноросійської наукової установи могла існувати за згоди місцевої імперської влади. Український актив науковців і викладачів домігся від київського генерал-губернатора можливості створення філії — Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. І воно перетворилося на прообраз майбутньої української Академії наук.

Очільником Південно-Західного відділу став **Григорій Ґалаґан**, який у той час приватно заснував навчальний заклад, де українською вчилися і хлопці, й дівчата. Г. Ґалаґан був шанованою людиною та спонсором багатьох просвітницьких проєктів.

Діємо: практичні завдання

На основі колажу складіть розповідь про діяльність Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Поясніть, як діяльність відділу впливала на українське національне відродження. Сформулюйте 2–3 тези про внесок Відділу в розвиток української науки.

Південно-Західний відділ Російського географічного товариства 1873–1876 рр.

П. Чубинський

Г. Ґалаґан (керівник відділу)

В. Антонович

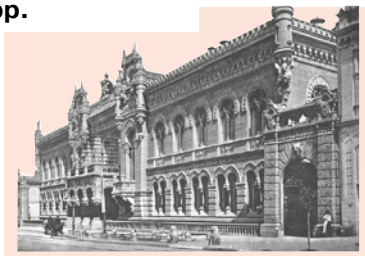
Будівля київської контори Державного банку, де відбувалося перше засідання

Головні напрями:

- статистичні, етнографічні дослідження;
- бібліотека (1000 праць);
- музей (бл. 3000 експонатів)

ТРУДЫ
ЭТНОГРАФИЧЕСКО-СТАТИСТИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦІИ
ЗАПАДНО-РУССКІЙ КРАЙ
МАТЕРІАЛЫ И ИЗСЛѢДОВАНІЯ

1874 р. — одноденний перепис населення Києва

ЗАПИСКИ
Юго-западнаго Отдѣла
ТОМЪ I.
За 1873 годъ.

Південно-Західний відділ Російського географічного товариства

1874 р. — участь у III Археологічному з'їзді

Видання численних праць з етнографії, історії, археології, статистики, географії, економіки тощо

2. ЕМСЬКИЙ УКАЗ 1876 р.

Робота Південно-Західного відділу Російського географічного товариства тривала недовго — *протягом* **1873–1876 рр.** Місцева російська антиукраїнська преса розгорнула ворожу кампанію, звинувачуючи учасників Товариства в *українському сепаратизмі* (*«мазепинстві»*). Внаслідок офіційних листів чиновника Київського навчального округу Михайла Юзефовича до російського монарха про те, що українці хочуть «вільної України у формі республіки з гетьманом на чолі», імператор Олександр II вжив репресивних заходів. У **1876 р.** було видано **Емський указ** (назва походить від німецького курорту Бад Емс, у якому відпочивав на той момент російський цар). Емський указ у різних формах діяв до революції 1905 р.

Документ фактично поновлював і навіть розширював встановлену Валуєвським циркуляром заборону української мови. Українська мова була обмеженою лише побутовою сферою, її було заборонено використовувати в освіті, книгодрукуванні, театрі, концертах, навіть у текстах до музичних творів. Сам відділ географічного Товариства та його газета були закриті, частина учасників-викладачів була звільнена з університету св. Володимира та змушена емігрувати до Європи під загрозою переслідувань.

Свідчать документи

Із Емського указу 1876 р.

Государ імператор… височайше наказав:

1. Не допускати ввезення в межі імперії без окремого на те дозволу Головного управління будь-яких книг і брошур, що видаються за кордоном малоруською говіркою.
2. Друкування і видання в імперії оригінальних творів і перекладів на тому ж наріччі заборонити…
3. Заборонити також різні сценічні вистави й читання на малоруському наріччі, а також і друкування на ньому текстів до музикальних нот.
4. Припинити видання газети «Київський телеграф».
5. Вислати з краю Драгоманова і Чубинського як невиправних і небезпечних агітаторів.

? **1.** Які наслідки для діяльності українського руху мав Емський указ?
2. Дізнайтеся з додаткових джерел, яке значення має поняття «*лінгвоцид*». Яке місце в ньому належить Емському указу?
3. Який вихід зі скрутного становища ви запропонували б діячам Південно-Західного відділу Російського географічного товариства?

Проте своєї діяльності активні громадівці не припинили. Із провалом спроби створити в Києві центр наукового і громадського життя навколо Південно-Західного географічного товариства В. Антонович звернув увагу на Галичину і необхідність українсько-польського порозуміння. Це порозуміння дало б можливість утворити з Галичини центр для розвитку і плекання загальноукраїнської культури. Саме В. Антонович

почав розглядати минуле Галичини як інтегральну частину української історії, що заклало початок розвитку ***соборницької ідеї***.

На загальноєвропейський рівень українське питання виніс **Михайло Драгоманов**, який унаслідок Емського указу опинився у вимушеній еміграції. М. Драгоманов був прибічником легальних методів боротьби, висунувши тезу «Чиста справа робиться чистими руками».

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ

Український публіцист, історик, філософ, економіст, літературознавець, фольклорист, громадський діяч, засновник українського соціалізму

Становлення особистості

Родинне виховання, читання, навчання в Київському університеті, участь у громадах, закордонне відрядження — знайомство з європейським досвідом і наукою.

Діяльність

1863 р. — учасник громадівського руху.
1876 р. — початок видання в Женеві **часопису «Громада»**, винесення українського питання на європейський рівень.
1878 р. — доповідь «Українська література, заборонена російським урядом», у якій різко засудив Емський указ і виступив на захист української мови і культури.

Ідеї

- Національна ідентичність українців.
- Федеративна держава з тричленним поділом влади.
- Засновник українського соціалізму виступав за поступовий розвиток і досягнення соціальної рівності еволюційним шляхом.

3. ПОЧАТОК ФОРМУВАННЯ СУЧАСНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО ТЕРИТОРІЮ УКРАЇНИ

До важливих досягнень громадівців належить початок наукового обґрунтування меж українських земель, що лежить в основі сучасних кордонів України.

У процесі досліджень **Павло Чубинський** та мовознавець **Кость Михальчук** надрукували цікаву мапу. Вона мала типову російсько-імперську назву «Карта південноруських наріч і говірок», з іншою назвою вона могла просто не з'явитися в умовах російського імперського панування. Проте її значення для розвитку українського руху було дуже важливим: на карті червоною лінією окреслена територія поширення української мови. Українські вчені П. Чубинський та К. Михальчук створили той образ території України, яким ми сьогодні користуємося у кожній школі. Саме ця карта лежить в основі сучасної мапи України.

Діємо: практичні завдання

Проаналізуйте «Карту південноруських наріч і говірок» П. Чубинського і К. Михальчука (1871 р.) та зіставте її із сучасною картою України. Зробіть висновок про відповідність кордонів розселення українців та кордонів сучасної України. Висловіть припущення, чому сучасний державний кордон України не збігається з позначеними на карті П. Чубинського і К. Михальчука кордонами розселення українців у XIX ст.

«Карта південноруських наріч і говірок» П. Чубинського і К. Михальчука

Історичні подробиці

Карти П. Чубинського і російські імперські міфи

До розробок П. Чубинського, не підозрюючи про їх український підтекст, «доєдналися» географи з російського військового Генерального штабу, зокрема полковник Алєксандр Ріттіх. Вони зробили офіційну етнічну мапу Новоросійського генерал-губернаторства, тобто частково півдня України, Бессарабії та Передкавказзя. На ній показане переважання українців («малоруссов») на тих землях, які сьогодні є півднем України. І аналогічно кримських татар, а не росіян («великоруссов») на землях Криму. На південній Херсонщині показане переважання росіян, але потім це визнали «помилкою Ріттіха», коли переплутали два перші рядки статистичного довідника. І там також більшість становили українці.

? Які міфи російської імперської ідеології спростовували карти П. Чубинського?

Карта «Племена Новоросії по Ріттіху і Чубинському»

Діємо: практичні завдання

Павло Чубинський відомий українцям як автор слів національного гімну України. Крім того, детальніші дослідження цієї особистості свідчать, що він належав до справжніх подвижників українського національного відродження.

За допомогою відео в е-додатку до підручника та додаткових джерел інформації виконайте творчий мініпроєкт «Павло Чубинський — титан національного відродження», в якому відобразіть різноплановість внеску історичного діяча в українське національне відродження.

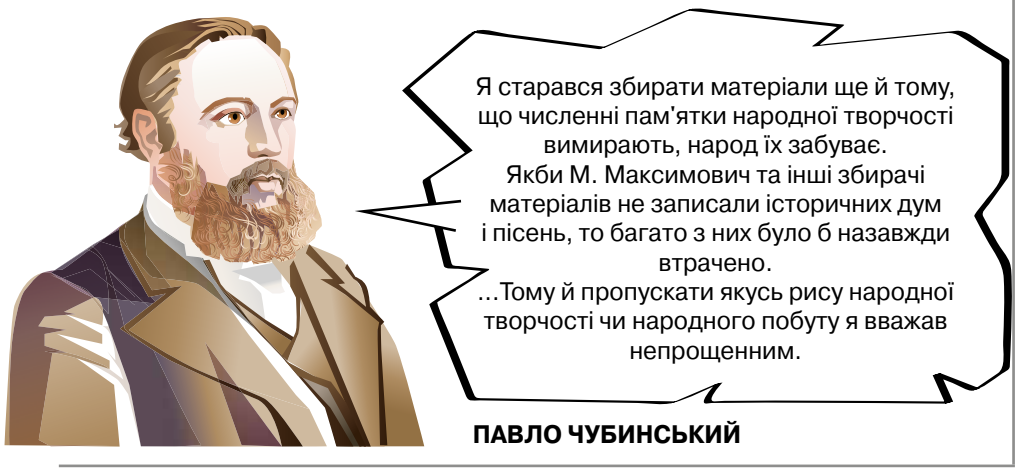

ПАВЛО ЧУБИНСЬКИЙ

ЗНАЮ МИНУЛЕ ▶ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ▶ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання.
Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Південно-Західний відділ Російського географічного товариства»**.

- Можу назвати час та діячів Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. — Прекрасно
- Можу визначити особливості діяльності Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. — Добре
- Можу пояснити, як Емський указ вплинув на розвиток українського руху. — Треба попрацювати
- Можу визначити роль діяльності П. Чубинського, М. Драгоманова в історії українського руху. — Нічого не зрозуміло

II ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Про які особливості українського руху йдеться в уривку з праці М. Грушевського?

> У київському суспільстві найяскравішими представниками ідейного розлому 1870–1880-х років стали духовні вожді його Антонович і Драгоманов... Антонович був найбільш авторитетним і шанованим представником свого напряму, рішуче відмежувався він від російських революційно-соціалістичних течій і висунув на перший план потребу національної самосвідомості українського народу і якомога більшого національного відмежування... Драгоманов же у той час... ще не дуже рішучий у національних українських намірах..., наполегливо виступав проти переоцінки національної сторони українського питання... Україна, на його погляд, мала бути соціалістичною, не інакше.

III МИСЛЮ ТВОРЧО

3. Виконайте спільний творчий проєкт «Поштові марки “Лідери громадівського руху”». Оберіть кожен / кожна в класі діяча / діячку та розробіть дизайн поштової марки, яка розкривала би роль особи в історії громадівського руху.

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ’ЯТАЙТЕ ЇХ:

1873–1876 рр.	діяльність Південно-Західного відділу Російського географічного товариства
1876 р.	Емський указ

§22 Політизація українського руху

1. Назвіть ознаки третього, політичного, етапу національного відродження.
2. Уявіть себе на місці діячів / діячок громадівського руху. Якою була би ваша реакція на утиски з боку царської влади?

Читаємо й розуміємо

Продовжуйте укладання систематизованої таблиці «Суспільні рухи на українських землях у другій половині XIX ст.». За підсумками роботи зіставте український, польський, російський і кримськотатарський суспільні рухи.

Національна течія	Представники (організації, течії, діячі)	Цілі діяльності	Форми діяльності

1. МОЛОДІ ГРОМАДИ

У часи розгулу реакції та переслідувань Київської громади в 1870–1880-х роках проявилися розбіжності у поглядах її членів. Керівництво громадою перейшло до поміркованої групи на чолі з В. Науменком, видатним педагогом Колегії Павла Ґалаґана, який перебрав у свої руки редагування журналу «Київська старовина». Він користувався повагою серед російських лібералів Києва, очолював Київське товариство грамотності, опікувався народними домами і бібліотеками. Частина громадівців, які зберігали опозиційність щодо уряду (зокрема, її колишні лідери В. Антонович та О. Кониський), відійшла від активної громадської діяльності. Поступово кількість членів Київської громади скоротилася до двох десятків. Вона перетворилася на **Стару громаду**, єдиною помітною акцією якої було утримання могили Тараса Шевченка в Каневі та проведення панахид пам’яті по великому поетові у Софійському соборі (молодь ці справи називала «цвинтарними»).

Відповіддю на послаблення позицій Старої громади стала діяльність молодшого покоління громадівців. Вони гуртувалися серед семінаристів Київської духовної семінарії на київському Подолі. Їхня чисельність незабаром перевищила число членів Старої громади. Значна їх частина були вихідцями зі священницьких родин сільських районів Наддніпрянщини. Тому вони були добре обізнані зі становищем українського народу і розуміли цінність традиційної національної культури, фольклору, етнічної самобутності тощо. ***Молоді громадівці намагалися роз-***

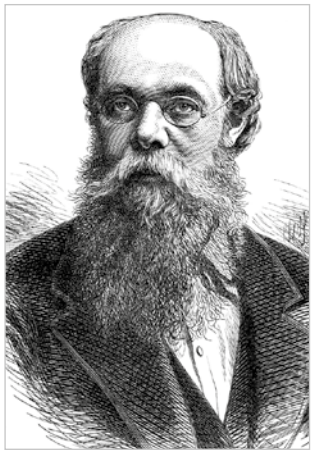

Олександр Кониський

винути ті форми діяльності, які дозволяли ширити думку про політико-культурну окремішність українців від росіян.

Ідейним керівником **Молодої громади** був **Олександр Кониський** (1836–1900 рр.). Під його впливом члени Молодої громади вийшли за межі українофільства та стали *першими, хто висловлював ідею самостійності України*.

З Молодої громади вийшли майбутні лідери українських партій: С. Єфремов, О. Лотоцький, Ф. Матушевський, В. Доманицький, В. Прокопович. Молоді громадівці на межі XIX–XX ст. пожвавили роботу видання «Київська старовина», публікуючи в ньому хроніку суспільного життя. Вони ж заснували перше комерційне українське видавництво «Вік», що видало першу тритомну антологію українського новітнього письменства «Вік».

Свідчать документи

Український учений та громадсько-політичний діяч Сергій Єфремов про видавництво «Вік»

З самого початку 1899 р. вже востаннє склалося те ядро співробітників видавництва, яке придбало собі назву «Вік». Були це три давніх члени — Лотоцький, Доманицький і я; до них приєднався Матушевський… П'ятим був В. Дурдуківський, що скінчив тоді вже академію і дякувáв у Воздвиженській церкві на Подолі.

Цих п'ятеро людей, до яких за рік ще приєднавсь і В'ячеслав Прокопович, тоді студент-першокурсник, об'єднані між собою і поглядами, й особистою дружньою приязню, які розуміли одно одного часто з самого натяку, які ніколи не сварились і не витикали в товариській роботі свого особистого елементу, які не роздирались «прінціпіяльними» змаганнями, які вдачею щасливо один одного доповняли — цих п'ятеро й були тоді справжнім видавництвом.

Єфремов С. Про дні минулі // Молода нація. 2003. № 3 (28). С. 203.

1. Визначте, за спогадами С. Єфремова, що об'єднувало членів молодих громад.
2. Якими були відносини між членами громади?

2. БРАТСТВО ТАРАСІВЦІВ

Пригадайте з курсу всесвітньої історії (§8 «Спроби осмислення нової дійсності (консерватизм, лібералізм, соціалізм)…»), у чому полягає сутність ідеологій соціалізму і марксизму.

На початку 1890-х років національно-визвольний рух на українських теренах в Російській імперії вступив у третю — **політичну фазу.**

Для неї був характерний відхід від чисто культурницьких форм боротьби з російським самодержавством на Наддніпрянщині і перехід до політичних гасел. Рушієм політизації українського руху стала більш радикально налаштована молодь, яка перебувала під впливом активізації суспільно-політичного життя в інших країнах.

Прибічники соціал-демократичних ідей, які почали поширюватися в світі з появою праць засновників світового марксизму К. Маркса і Ф. Енгельса, об'єднувалися в різноманітні гуртки та намагалися поширити свій вплив на робітництво. Проте здебільшого це були гуртки російські, а якщо до них і долучалися українці, то переважно це були люди, які обрали для себе російську ідентичність. Питання національного визволення народів Російської імперії для них було другорядним.

На противагу соціал-демократам *об'єднувалися діячі, які не хотіли вже бути просто малоросами, а відчули себе українцями*. Вони вважали, що національна українська культура має бути пріоритетом для українця, що годі працювати на імперські центри панівної російської культури, заявляли про своє бажання працювати тільки для української культури й українською мовою.

Першою з таких організацій стало **Братство тарасівців**, що виникло в **1891 р.** На могилі Тараса Шевченка у Каневі четверо молодих людей заприсяглися все своє життя віддати служінню справі Великого Кобзаря.

БРАТСТВО ТАРАСІВЦІВ (1891–1892 рр.)

Не ми будемо, коли Вкраїні волі й долі не здобудемо!

Час — **1891 р.**
Місце — **м. Харків**
Характер — **таємна політична організація**

Головна роль — уперше порушили питання політичного визволення України

Вплинули на створення Загальної безпартійної організації (1897 р.)

Стали основою для створення РУП (1900 р.)

Учасники: Михайло Базькевич, Микола Байздренко, Іван Липа, Віталій Боровик, Борис Грінченко, Мусій Кононенко, Михайло Коцюбинський, Володимир Шемет, Володимир Самійленко, Євген Тимченко, Микола Вороний, Микола Міхновський та інші

Осередки: Харків, Київ, Одеса, Лубни, Полтава

Програмний документ молодих українців у 1893 р. був надрукований у львівському журналі народовців «Правда» під назвою «Profession de foi молодих українців». Автором сучасники називали Івана Липу, який згодом став знаним загальноукраїнським діячем, літератором і представником політичного самостійницького руху в XX ст.

До організації долучилися постаті, які стали цвітом української культури і представляли різні галузі культурної творчості. Загалом до Братства тарасівців належало приблизно сто осіб. Осередки Братства існували в низці міст Наддніпрянської України: Києві, Одесі, Харкові, Полтаві, Лубнах, Чернігові.

Діємо: практичні завдання

Об'єднайтеся в групи і виконайте аналіз історичного документа.

1. Поясніть, чому Братство тарасівців визначається як політична організація.
2. Чим ідеї Братства відрізнялися від ідей громадівського руху?
3. Знайдіть у документі фрагменти, які вказують на те, що Братство тарасівців прагнуло до побудови демократичної держави, заснованої на засадах соціальної справедливості.
4. Які ідеї Братства тарасівців відгукуються і в наш час?

Символ віри для молодих українців (із програми Братства тарасівців)

Тим дбаємо про те, щоб українська мова запанувала скрізь на Вкраїні: в родині, в усяких справах, як приватних, так і загально-суспільних, у громадії, у літературі і навіть у зносинах з усіма іншими народами, що живуть на Україні. Так кожен з нас, свідомих Українців, має промовляти в родині, в товаристві і взагалі скрізь, де його зрозуміють, по вкраїнському.

Виховуючи свої діти, кожен свідомий Українець повинен вживати вкраїнської мови, яко мови виклядової з початку вчення, а як дитина піде до офіцияльної школи, вчити її вкраїнської мови, історії, літератури дома окремо, щоб діти наші були вже стихийними Українцями.

Досягаючи свого, мусимо працювати в дусі такого на моральному й науковому грунті заснованого ідеалу людського ладу, в якому немає місця нациї пануючий і нациї підвладній, а українська нация в ряд з усякою другою, користуєть ся однаково рівними правами. Через се ми маємо бути цілковитими прихильниками до федерального ладу в тих державах, з якими з'єднана українська земля.

В справах социяльно-економічних працювати мемо в дусі такого ладу, в якому немає місця ні панови, ні мужикови, ні визискувачеві, ні визискуваному, а є місце ціловкраїнській національній родині, що складаєтеся з рівних поміж себе правом, можливо однаково забезпечених, национально сьвідомих братів працівників.

Члени Братства тарасівців зазнали переслідувань з боку царської влади. У 1893 р. відбулись обшуки й арешти членів організації. Проте діяльність організації продовжувалась у різних містах України до 1898 р. З її середовища вийшли засновники перших українських політичних партій Наддніпрянської України.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ▶ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ▶ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання.
Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Політизація українського руху»**.

- Можу назвати час діяльності та учасників Братства тарасівців. — Прекрасно
- Можу з'ясувати ознаки політизації українського руху наприкінці XIX ст. — Добре
- Можу визначити програмні засади діяльності Братства тарасівців. — Треба попрацювати
- Можу пояснити, чим ідеї Братства тарасівців відрізнялися від ідей громадівського руху. — Нічого не зрозуміло

2. Упорядкуйте хронологічну послідовність, назвіть дати історичних подій. Запропонуйте власний варіант вправи.

- Створення Братства тарасівців
- Видання журналу «Основа» в Петербурзі
- Валуєвський циркуляр
- Створення Південно-Західного відділу Російського географічного товариства

II ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

3. Обговоріть діяльність Молодих громад і Братства тарасівців. Які факти їхньої історії свідчать про перехід українського національного відродження на політичний етап розвитку?
4. Визначте роль постаті Тараса Шевченка в розвиткові українського національного руху другої половини XIX ст.

III МИСЛЮ ТВОРЧО

5. Осередки українського національного відродження діяли в умовах переслідування царським режимом. Проте це не ставало на заваді активній культурницькій і просвітницькій діяльності українців. Висловіть припущення, звідки бралися матеріальні ресурси для фінансування української справи. Доберіть з додаткових джерел інформації факти, які підтверджують ваші припущення.

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

1891 р. заснування Братства тарасівців

РОЗДІЛ 5.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРО-УГОРЩИНИ в другій половині XIX ст.

§23 Соціально-економічний розвиток західноукраїнських регіонів

Читаємо й розуміємо

На основі тексту параграфа укладіть аналітичну таблицю / схему / інфографіку «Соціально-економічний розвиток західноукраїнських земель: прогресивні явища та суперечності». Запропонуйте власний план для аналізу історичного матеріалу.

Герб Австро-Угорщини (*1867–1915 рр.*)

У 1866 р. Австрія програла війну з Пруссією за вплив на німецьких землях. Наступного року, щоб зменшити напруження всередині країни, імператор повернув Угорщині широку автономію. Так постала **Австро-Угорська держава**. Українські землі перебували у складі різних її частин: Галичина і Буковина відійшли до Австрії, а регіони Закарпаття — до Угорщини.

У другій половині XIX ст. українські землі залишалися відсталими околицями володінь Габсбургів. Вони виконували роль сировинного додатку — забезпечували імперський центр дешевими ресурсами.

1. СЕЛЯНСЬКА РЕФОРМА В АВСТРО-УГОРЩИНІ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

? Пригадайте, за яких обставин на західноукраїнських землях було ліквідовано панщину.

Закон про ліквідацію панщини 1848 р. передбачав, що селяни мають сплатити поміщикам значну компенсацію — у 20-річному розмірі усіх своїх попередніх повинностей. Викупна сума для селян **Східної Галичини** була втричі більшою, ніж для чеських селян, і вп'ятеро — ніж для німецьких. За законом у власність селян перейшла менш як половина земель краю. Значна частина селян отримала дуже мало землі, а деякі (так звані халупники та комірники) взагалі залишилися без будь-яких наділів і потрапили в залежність від поміщика. За користування лісами й пасовиськами (сервітутами), які залишилися у володінні поміщиків, також необхідно було відпрацьовувати або платити.

Свідчать документи

Із петиції руських депутатів і митрополита Литвиновича 5 серпня 1861 р.

Наш хлоп привик до всякого утиску. Видно, що теперішній утиск сильно збільшився, коли змушує хлопа покидати дім, господарство, жінку і дітей і не страхатися далекої подорожі до Відня, аби знайти у свого цісаря те право й оборону, яких не годен знайти в краю. Урядники, котрим повірено переведення справ сервітутових, не вільні тут від вини: вони були причиною, що розсудження тої справи в найбільшій часті випадків випало для громад так некорисно й утяжливо. На голос громад вони не зважали, а зате пристрасно використовували непорадність хлопів або хлопський спосіб вислову.

На Закарпатті умови звільнення селян також були вкрай невигідними: поміщики отримали таку ж компенсацію, більшість селян залишилися малоземельними або безземельними. Наприкінці століття угорський уряд провів реформу в Закарпатті — так звану Рутенську акцію. Вона передбачала надання землі безземельним, створення аграрних курсів, шкіл, кредитних кас. Загалом акція сприяла певному піднесенню економіки гірських районів Закарпаття, однак не поліпшила становища основної маси закарпатських селян.

Діємо: практичні завдання

1. Про які явища в економіці західноукраїнських земель свідчить діаграма?
2. Чому селяни боролися за вільне використання лісів і пасовиськ через звернення до урядовців та суди?

Землекористування в західноукраїнських землях
(*у % до загальної площі земель*)

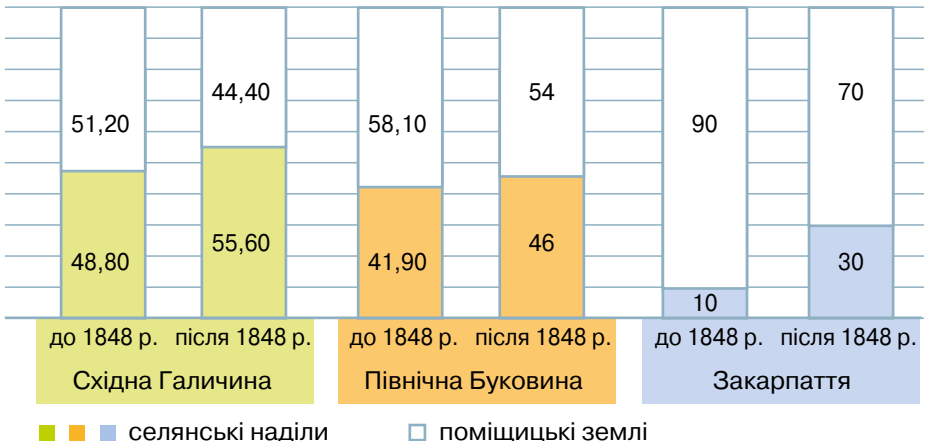

Наприкінці XIX ст. у Східній Галичині та Буковині 75 % населення працювали в сільському та лісовому господарстві, а на Закарпатті — аж 85 %. Більшість селян страждала від малоземелля й мусила наймитися до поміщиків за мізерну плату. Цю ситуацію ще більше загострив

демографічний вибух: населення західноукраїнських земель зросло з 3,9 млн у 1857 р. до 6,4 млн осіб на кінець століття. Галичина стала одним із найщільніше заселених регіонів Європи — на один квадратний кілометр припадало близько 80 мешканців, з яких 60–64 особи були зайняті в сільському господарстві. Через це праця стала надзвичайно дешевою. Надлишок сільського населення у розвинених країнах поглинала промисловість. Проте в українських регіонах імперії вона розвивалася дуже повільно і вирішити проблему працевлаштування вільної робочої сили не мала змоги.

Усе разом — малоземелля, аграрне перенаселення, низький рівень промислового розвитку та відсутність можливостей для заробітку на місці — штовхало українських селян до пошуку ліпшої долі за межами рідних земель. Так у **1870–1880-ті роки** розпочався період масових **трудових міграцій**.

Варто запам'ятати

Трудова́ міграція — виїзд працездатного населення з районів аграрного перенаселення або внаслідок погіршення економічної ситуації до інших регіонів, країн.

Більшість мігрантів були молодими селянами, переважно чоловіками, які шукали тимчасового заробітку, щоб поліпшити матеріальне становище своїх родин. Проте згодом, сподіваючись на краще життя, до різних країн Європи й особливо за океан почали виїжджати цілі родини.

Напрямки міграцій західних українців

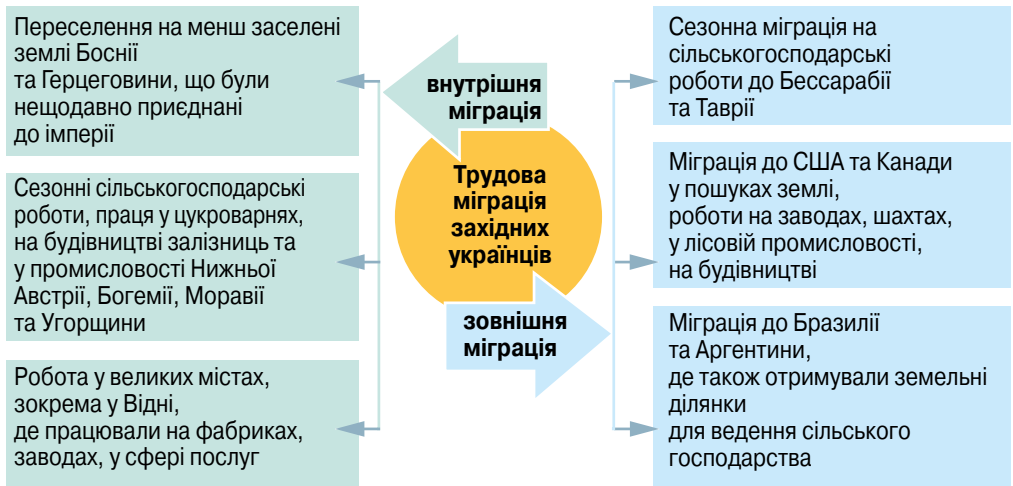

? Прокоментуйте схему: поясніть вибір українцями напрямків міграції. Поміркуйте, якими рисами характеру мали володіти люди, які наважувались на міграцію. Дайте оцінку явища міграції українців з позиції інтересів розвитку краю.

Свідчать документи

Вісті з Бразилії. Уривок зі статті з газети «Громадський голос» (1896 р.)

Нужда галицька так надоїла нашим людям, що і в пекло не бояться йти, щоб лиш втекти від рідного краю…

Пішов голос про Бразилію. Незнаний це край, далекий, але народ не зважав, не роздумував довго: утекти з неволі — це одинока рада.

І почався гарячковий рух, гарячкова продажа ґрунтів і мандрівка до нової землі. Тисячі братів наших перенеслися до Бразилії, а як їм там живеться, про це досі не мали ми докладної відомості… В одному листі від нашого чоловіка знаходимо ось які звістки про той край, котрий наші обаламучені люди уважають якимсь земним раєм…

Недавно приїхали люди з Галичини. Їх вислано на місце, віддалене на кілька миль від Курітіби, головного міста Парани. В цьому місці, однак, були скалисті гори, а на скалі, розуміється, хліб не родить…

З усієї Бразилії в одній Парані закладаються колонії рільничі; тут емігранти, що одержали землю, мають надію, що, може, хоч внукам їх буде ліпше, як в Галичині. В кожному іншому місці емігранти стають невільниками панів, що садять великі плантації кави…

Емігрантів вважають у Бразилії за худобу; жовніри бразильські б'ють і знущаються над ними дуже часто, а стати в їх обороні не можна…

Емігранти з Галичини на залізничній станції в провінції Квебек (*Канада, фото 1910 р.*)

? **1.** Визначте, якими причинами пояснювали міграцію українців Східної Галичини. На основі тексту документа схарактеризуйте становище українських переселенців на нових землях.
2. Розгляньте фото. Які факти про цих людей ви можете назвати? Поміркуйте, які емоції переживали мігранти.

Попри труднощі, сільське господарство поступово модернізувалося. У поміщицьких маєтках і господарствах заможних селян з'являлися наймані працівники, сільськогосподарська техніка, зростала спеціалізація регіонів. Активно розвивалося товарне тваринництво, особливо в гірських районах, де худобу продавали як на місцевих ринках, так і за кордоном.

2. КООПЕРАТИВНИЙ РУХ

? Пригадайте з історії Наддніпрянської України значення поняття «*кооперація*». Хто з історичних діячів Наддніпрянщини був «артільним батьком»? Що спонукало селян до кооперації? Які переваги давала селянству кооперація?

Малоземелля селян, низька продуктивність сільського господарства, залежність від лихварів і посередників, відсутність капіталу для розвитку були постійними проблемами селянства. Щоб зарадити цьому, серед населення поширювали освітні матеріали з рекомендаціями успішного господарювання. Коли індивідуальні зусилля селян не давали бажаного результату, виникла потреба в об'єднанні сил — **кооперації**. Ініціаторами та рушіями кооперативного руху були українські інтелігенти та священники, які бачили в кооперації шлях до самодопомоги, розвитку господарства та протистояння негараздам.

Так, після вивчення досвіду швейцарських кооперативів інженер-архітектор **Василь Нагірний** 1883 р. заснував споживчий кооператив «Народна торгівля». Він займався закупівлею продуктів великими партіями без участі посередників, а зекономлені кошти спрямовував на користь селян.

Постать в історії

«Батько галицької кооперації»

На посаді директора товариства «Народна торгівля» 1886 р. **Василь Нагірний** (1848–1921 рр.) видав «Порадник для крамниць», у якому детально пояснив, як відкрити власну крамницю, скільки це коштує, і навів зразки необхідних документів. У 1884–1900 рр. за його ініціативи було створено кілька товариств ремісників: «Зоря», «Дністер», «Сокіл», «Народна Гостиниця». Також він став співзасновником Української ремісничої бурси та з 1898 р. входив до її наглядової ради. У 1885–1890 рр. Нагірний очолював редакцію газети «Батьківщина», де публікував фахові статті з будівництва. У 1898 р. разом з І. Трушем, М. Грушевським та Ю. Панькевичем він заснував «Товариство для розвою руської штуки», яке мало значний вплив на розвиток галицької архітектури та мистецтва. Нагірного одностайно обрали його головою. У 1907 р. за його ініціативи у Львові постало товариство українських робітників «Сила», першим головою якого він і став.

? **1.** Чим вирізнялося просвітництво В. Нагірного?
2. Чому В. Нагірного називали «*батьком галицької кооперації*»?
3. Як ви думаєте, що надихало Василя Нагірного на таку активність?

e Дізнайтеся за допомогою е-додатку про мистецьку спадщину В. Нагірного. З'ясуйте, що впливало на творчі пошуки його як архітектора.

У 1899 р. постало ***товариство «Сільський господар»***, яке займалося поширенням агрономічних знань і навчало селян ефективного господарювання. Найчисельнішими серед українських кооперативів були кредитові спілки, які почали виникати ще у 1870-х роках, однак лише в 1890-х здобули міцну організаційну основу. Важливим доповненням до кооперативної інфраструктури стало ***страхове товариство «Дністер»***, засноване у Львові 1895 р. За короткий час воно об'єднало понад 200 тис. клієнтів, що свідчило про довіру населення до нових форм господарської взаємодопомоги. У 1904 р. з'явився ***Крайовий союз кредитових спілок***, який координував діяльність дрібних кредитних кооперативів по всій Галичині.

Види кооперативів: від фінансової підтримки до виробництва та захисту

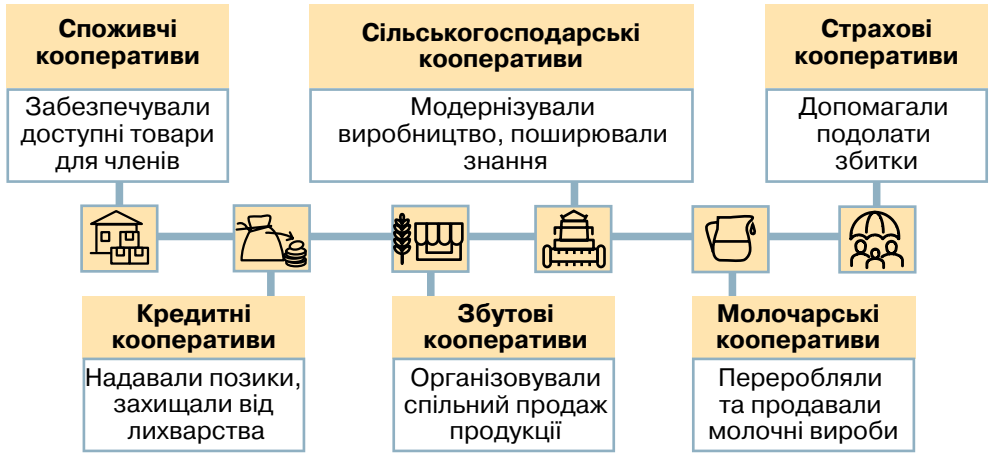

? Розгляньте схему. Поясніть вигоду кожного кооперативу для його учасників. Дізнайтеся, які види кооперації поширені в Україні в наш час.

Кооперативний рух не лише поліпшував економічне становище українського населення, а й зміцнював національну солідарність. Він формував нову господарську культуру, засновану на взаємодопомозі, довірі та самоорганізації. Рух сприяв формуванню нового типу господаря — свідомого, організованого, здатного до колективних дій. Кооперативи стали своєрідною школою самоврядування, розвиваючи організаторські здібності й активну громадянську позицію.

Поміркуймо!

Чи можна трудову еміграцію та розвиток кооперативного руху назвати моделями боротьби за поліпшення соціально-економічного становища українського селянства? Обговоріть у класі, який спосіб — еміграція чи кооперація — був продуктивнішим саме для розвитку західноукраїнських земель.

3. ФОРМУВАННЯ МОДЕРНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

Читаємо й розуміємо

Пригадайте, що гальмувало індустріальний розвиток західноукраїнських земель у першій половині XIX ст. Визначте за прочитаним, чи змінилася ситуація в другій половині XIX ст.

Незважаючи на обмеження Відня та Будапешта, Західна Україна з 1870-х років почала долучатися до загальноєвропейських економічних процесів, формуючи модерну промисловість. Наприкінці XIX ст. у регіоні налічувалось 220 середніх і великих підприємств, що становило 5 % їх сукупності. Дрібні підприємства мали до п'яти працівників, але на них працювала більшість зайнятого в промисловості населення. Хоча на Галичину припадало 28 % населення імперії, тут використовувалося лише 5,5 % парових двигунів країни.

Промисловий переворот у Західній Україні затягнувся на 10–15 років через притік дешевих товарів з Австрії, що підривало місцеве виробництво. Розвивалися лише ті галузі, що не мали внутрішньої конкуренції в імперії, як-от *борошномельна, спиртова, нафтова, лісопереробна, солеварна*, переважно займаючись первинною обробкою сировини для експорту на Захід. Лісопильна промисловість процвітала завдяки попиту на деревину, що вело до нещадної вирубки лісів Карпат.

Нафтові вежі в селі Слобода Рунгурська біля Печеніжина, що на Коломийщині (*фото 1890-х років*)

Розвивався ***Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн***. Завдяки канадським інвестиціям видобуток нафти значно зріс, але більшість її вивозили до центральних регіонів Австрії для переробки. У 1860–1890-х роках більш як удвічі зросли обсяги видобування кам'яної та кухонної солі. Західна Україна забезпечувала 64 % солевидобутку Австро-Угорщини.

У 1870–1880-х важливе місце посідало видобування озокериту (гірського воску), однак із часом через падіння попиту на світовому ринку та застарілі технології ця галузь занепала. ***У промисловість регіону активно вкладався іноземний капітал — передусім австрійський, німецький, англійський, французький і бельгійський.***

Із 1860-х років Західна Україна активно інтегрувалася в залізничну мережу: у **1861 р.** перша залізнична колія сполучила Краків, Перемишль і Львів, згодом — Чернівці та Закарпаття (через Стрий), а у 1880-х роках Львів з'єднався із землями Російської імперії. За три десятиліття протяжність колій зросла десятикратно, сягнувши 2,7 тис. км. Проте, на відміну від Росії та західних країн, залізниці тут майже не стимулювали розвиток промисловості, обслуговуючи здебільшого вивезення лісу та будматеріалів. Натомість регіон став легкодоступним ринком збуту для фабричної промисловості розвинених західних провінцій монархії Габсбургів. *Отже, попри певний прогрес в економічному розвитку, західноукраїнські регіони розвивалися як аграрно-сировинний придаток до Австро-Угорщини.*

Діємо: практичні завдання

Порівняйте показники споживання основних продуктів у Галичині з показниками інших європейських країн. Які висновки можна зробити щодо рівня життя населення Галичини в 1880-х роках на основі цих даних? Як це співвідноситься з економічними проблемами та явищами, згаданими в підручнику?

Річне споживання продуктів на одну особу (*1880-ті роки*)

		Англія	Франція	Бельгія	Німеччина	Угорщина	Галичина
Зерно	кг	200	284	235	200	182	114
Картопля	кг	180	255	310	300	100	310
М'ясо	кг	50	34	35	33	24	10
Молоко	л	200	144	168	184	185	120
Пиво	л	125	22	145	90	4	10
Горілка	л	2,5	4	5	8,5	—	7
Цукор	кг	30	10	7	7	—	2
Кава	г	500	1500	4200	2300	—	160
Чай	г	2000	—	10	30	—	40

За даними праці Станіслава Щепановського «Злидні в Галичині у цифрах»

ЗНАЮ МИНУЛЕ ▶ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ▶ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання.

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Соціально-економічний розвиток західноукраїнських регіонів»**.

- Можу пояснити поняття «*трудова міграція*», «*кооперативи*». — Прекрасно
- Можу визначити суперечності економічного розвитку західноукраїнських земель. — Добре
- Можу пояснити причини трудової міграції жителів краю. — Треба попрацювати
- Можу розкрити історичне значення кооперативного руху. — Нічого не зрозуміло

II ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Проаналізуйте зображення як історичне джерело. Які факти з історії можна встановити за цим повідомленням? Поміркуйте, чому цей напрямок міграції був популярним серед українців.

ПОЗІР!! Хто хоче їхати до КАНАДИ, АМЕРИКИ і т. д. дешево добре та без пересїданя, скорими почтовими пароходами на **Гамбурґ, Брему, Антверпен** та **Ротердам** та хто хоче без клопотів щасливо заїхати на місце най замовляє шифкарти лиш у одинокій

РУСЬКІЙ АҐЕНЦИЇ

В БЮРІ ПОДОРОЖИ „СЬВІТ“

Сірецкий і Спілка, Чернівці, ул. Кохановского ч. 1.

Вам не доконче їхати до Черновець за шифкартою. Єсли кому не по дорозї, най пішле лише нам завдаток в сумі К. 20·— від особи, а ми сейчас пішлемо кождому шифкарту до дому та подамо точне поясненє до подорожи, аби кождий щасливо заїхав на місце.

На жадане посилаємо всякі поясненя охотно та даром.

До Канади посилаємо правдивими „Сипрськими“ шифами.

РУСИНИ! Най жаден з Вас не їде анї до Канади анї до Америки не зажадавши пояснень від нашої руської аґенциї, та не купивши у нас шифкарти.

Купуйте лише у своїх людий!

Держіть ся клича „Свій до Свого“!

Реклама «Руської агенції» в Чернівцях заохочувала місцеве населення до еміграції в Північну Америку (*початок XX ст.*)

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

1870–80-ті рр.	початок трудової міграції українців західноукраїнських земель

§24 Українське національне відродження на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст.

Пригадайте, який вплив на національно-визвольний рух на західноукраїнських землях справила «Весна народів». Якими були вимоги українців у період діяльності Головної Руської Ради? Що стало на заваді їх реалізації?

1. РОЗКОЛ УКРАЇНСЬКОГО РУХУ: МОСКВОФІЛИ ТА НАРОДОВЦІ

Після поразки революції 1848–1849 рр. національне питання лишилося невирішеним. Австрійська влада відмовилася від поділу провінції, вважаючи, що збереження польсько-українського протистояння буде послаблювати обидва рухи.

Думки істориків

Канадський історик Павло-Роберт Магочій про український рух

...З 1849 р. до початку Першої світової війни в 1914 р... український національний рух у Галичині пройшов другу, організаційну, і третю, політичну, стадії національного руху.

...Політичний розвиток відбився на національному русі у другій половині XIX ст... в боротьбі за досягнення кількох цілей: 1) поділу провінції на дві частини, кожна з власним сеймом, адміністрацією та органом управління освітою; 2) рівних прав української та польської мов у школах і громадському житті; 3) створення українського університету; 4) впровадження загального виборчого права.

? Які вимоги висував український рух у другій половині XIX ст.?

Конституція 1867 р. символізувала поступки влади: було проголошено рівність народів, а отже, і їхніх мов у школах, судах і держустановах. Хоча на практиці українці не мали повноцінних прав, сам факт такого визнання став значним здобутком. До позитивних змін також належало право частини українців на участь у виборах до австрійського й угорського парламентів, а також до крайових сеймів у Галичині й на Буковині.

Поміркуймо!

Зіставте права українців, які жили в Росії та Австро-Угорщині. Яка з держав була більш демократичною?

Поразка Весни народів та посилення впливу поляків у Галичині спричинили розкол в українському русі. Частина українства втратила віру у власні сили, була розчарована політикою австрійського уряду й почала орієнтуватися на Російську імперію як захисника від полонізації. У Буковині та Закарпатті, які зазнавали тиску румунізації та мадяризації, теж поширилися схожі настрої. Осіб, які вважали, що український народ (русини-малороси) є частиною російського народу, називали **москвофілами** або **русофілами**.

Варто запам'ятати

Москвофі́ли / русофі́ли — національно-культурна й суспільно-політична течія, згідно з якою українці (русини) належали до єдиного російського («русского») народу.

Популярності москвофільства сприяло долучення до руху частини діячів національного відродження, зокрема Я. Головацького, О. Духновича, А. Добрянського. Під вплив москвофілів потрапили майже всі культурно-освітні установи, зокрема «Галицько-Руська матиця», Народний дім. Вони контролювали видання «Зорі Галицької», наукових праць, шкільних підручників та просвітницьких матеріалів.

Історичні подробиці

Народний дім у Львові

Однією з найстаріших українських культурно-освітніх установ Галичини був Народний дім у Львові, заснований 1849 р. з ініціативи Головної Руської Ради. У його приміщенні діяли бібліотека, музей і видавництво, а при ньому працювала «Галицько-Руська матиця», у 1864–1876 рр., з перервами, виступав народний руський (український) театр. Установа відігравала важливу роль у розвитку освіти, хоча в другій половині XIX — на початку XX ст. її контролювали москвофіли. До 1939 р. Народний дім був осередком збереження національної пам'яті, а його багаті фонди — понад 120 тис. книжок і рукописів — після ліквідації установи совєтською владою було передано львівським музеям і бібліотеці Академії наук.

Народний дім у Львові (*фото 1894 р.*)

Поміркуймо!

1. Поширеною тезою серед москвофілів була думка про те, що «*краще втопитися в російському морі, ніж у польському болоті*». Як можна зрозуміти цю тезу? Про які особливості світогляду москвофілів вона свідчить?
2. Чому ідеї москвофілів не відповідали інтересам українців?
3. Які загрози становленню української національної ідеї несла діяльність москвофілів?

Проте молода українська інтелігенція 1860-х років продовжила боротьбу за українське національне відродження. Ідейну і матеріальну підтримку **народовці / українофіли** отримали від діячів національно-визвольного руху Наддніпрянщини, зокрема від громадівців В. Антоновича, П. Куліша і М. Драгоманова.

Варто запам'ятати

Народо́вці / українофі́ли — національно-культурна й суспільно-політична течія, яка відстоювала окремішність українського народу та його мови, а також прагнула підвищення національної свідомості та культурно-освітнього рівня українців.

Думки істориків

Американський історик Роман Шпорлюк про роль постаті Т.Г. Шевченка та діячів українського відродження Наддніпрянщини в українському національному відродженні Західної України

Завдяки Шевченкові свобода почала говорити також по-українському. Одним з найбільш імпозантних осягнень українського відродження була, без сумніву, рецепція (запозичення й пристосування. — Авт.) православного «східняка» «західняцькою» і «уніатською» Галичиною, для якої він став національним пророком. Галичина використала культурну продукцію «Великої України» у своєму відродженні вартості української культури супроти польської, з якою треба конкурувати в обставинах асиміляційних процесів... Можна сумніватися, чи сама Галичина вистояла б у змаганні з поляками за національну приналежність етнічних українців без культурної допомоги сходу, без концепції історії, яка давала їм «Велику Україну» як центр національної території і основу її історії (Козаччина, змагання з татарами і турками).

1. Завдяки чому представник Наддніпрянщини Тарас Шевченко став національним пророком усієї України, зокрема й західноукраїнських земель?
2. Який вплив мала Наддніпрянщина на збереження національної самобутності Західної України?

Діємо: практичні завдання

Уважно прочитайте ідейні засади москвофілів і народовців. Визначте три ключові відмінності в їхніх поглядах на український народ та його майбутнє. Що спільного було в поглядах обох суспільних течій?

Ідейні засади

Москвофіли	Народовці
• пропагування провідної ролі Росії в історії слов'янства; • заперечення окремішності українського народу і його мови; • ідея «єдиної, неподільної народності» від Карпат до Камчатки.	• українці — окремий народ, що проживає від Кавказу до Карпат; • українці потребують захисту своїх національних і політичних прав; • формування політичної свідомості можливе шляхом підвищення культурно-просвітницького рівня народу.

Розкол українського руху

Соціальна база та підтримка

• стара духовна та світська інтелігенція; • селянство, яке вірило в легенду про «доброго російського царя».	• молода інтелігенція; • прогресивне селянство; • діячі національно-визвольного руху Наддніпрянщини.

Діяльність

• 1870 р. — організація Руської Ради; • видавнича справа (газети, науково-літературні збірки, зокрема газета «Слово»); • створення просвітницьких товариств, установ, гуртків тощо; • підтримка та поширення штучної мови «язичія»; • боротьба з пияцтвом.	• 1885 р. — організація Народної ради; • видавнича справа (газети, науково-літературні збірки, зокрема газета «Діло»); • створення просвітницьких товариств, установ, гуртків тощо; • популяризація творчості українських письменників із Наддніпрянщини; • боротьба з пияцтвом.

Народовці мали значний вплив на студентські громади, що виникали за прикладом Київської громади. З їхньої ініціативи 1864 р. у Львові відкрився перший український професійний театр, основою репертуару якого стали вистави на українську тематику.

Львовъ, Второкъ 19 (31) січня 1888.

ДѢЛО

Фрагмент сторінки газети «Діло» (*19 січня 1888 р.*)

На межі 1870–1880-х років народовці витіснили москвофілів з провідних позицій у громадському житті. Важливою формою діяльності народовців було видання періодики: з 1879 р. виходила газета для селян «Батьківщина», а з 1880-го — щоденна ***газета «Діло»*** та літературно-науковий журнал «Зоря». Вагомий внесок у розвиток цих видань та народовського руху зробив **Володимир**

Барвінський. У 1885 р. народовці заснували керівний орган — Народну раду, яку очолив **Юліан Романчук.** Її метою було об'єднання українців для захисту національних прав і розвитку культури, освіти та економіки.

Юліан Романчук (*фото XIX ст.*)

Національне відродження у Буковині розпочалося в 1860-х роках. Спершу воно мало москвофільський характер, і лише під впливом галицьких народовців буковинці перейшли на самостійні національні позиції. Поширення творів Тараса Шевченка сприяло появі **«буковинської трійці», до якої входили Юрій Федькович** та **брати Воробкевичі.** Важливим етапом відродження було відкриття Чернівецького університету (1875 р.), де викладали галицькі українці, та заснування українськомовної газети «Буковина» (1885 р.).

Осип-Юрій Федькович (*фото XIX ст.*)

На Закарпатті москвофільство довше зберігало свої позиції, що було породжено тиском угорського націоналізму. Проте вже у 1880-х роках тут почав активно утверджуватися народовський рух. Це відбулося, зокрема, завдяки діяльності педагога **Василя Чопея**, який створював українські підручники, уклав українсько-угорський словник та активно захищав українську мову від москвофільських впливів.

2. КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЄ ТОВАРИСТВО «ПРОСВІТА» І НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

Одним із найважливіших здобутків народовців стало заснування в **1868 р.** у Львові **товариства «Просвіта».** Його метою було поширення освіти та формування національної свідомості серед українського населення, насамперед селянства. У той час багато українців були неписьменними, а ті, хто мав доступ до освіти, часто навчалися польською або німецькою мовами. «Просвіта» прагнула змінити цю ситуацію.

Свідчать документи

Із виступу члена «Просвіти» студента А. Січинського (1868 р.)

Кожний народ, що хоче добитися самостійності, мусить передусім дбати про те, щоби нижчі верстви суспільності, народні маси піднеслися до тої степени просвіти, щоб ця народна маса почула себе членом народного організму, відчула своє міщанське й національне достоїнство й узнала потребу існування нації як окремої народної індивідуальності, бо ніхто інший, а маса народу є підставою усього.

? Що сказано в документі про значення освіти?

Діяльність товариства «Просвіта»

Видавнича справа	Створення читалень	Організація курсів	Популяризація мови
Випуск українських книг, газет, журналів та підручників рідною мовою	Створення центрів культурного життя для читання, дискусій, гуртків, просвітницьких заходів	Організація курсів навчання письму, розвитку різних ремесел та сільського господарства	Розширення сфери вживання української мови в школах та громадському житті

Члени товариства «Просвіта» (*фото XIX ст.*)

У **1873 р.** у Львові за ініціативи народовців було також створено **Літературне товариство імені Тараса Шевченка.** Товариство ставило перед собою такі завдання: розвиток української літератури та мови; збір і публікація творів українських письменників, підтримка літературної творчості; вивчення українського фольклору, етнографії та історії; зміцнення української національної ідентичності через друковане слово.

Думки істориків

Українська історикиня Галина Сварник про взаємодію галичан і наддніпрянців

Серед засновників товариства були громадяни обох імперій. Із підросійської сторони — історик і археолог Володимир Антонович, письменник Олександр Кониський та інші, із підавстрійської — голова товариства «Просвіта» Юліан Романчук, етнограф Михайло Коссак, купець Михайло Димет. Товариство поставило завдання «збирати та зберігати», та головна мета, до якої прагнули засновники, — об'єднати українську націю. Своїм патроном товариство обрало Тараса Шевченка. Кажуть, зробили це за пропозицією «хрещеної матері» товариства — Єлизавети Милорадович зі Скоропадських...

? Про які особливості українського руху свідчить історикиня Галина Сварник?

У **1892 р.** товариство було реформовано в **Наукове товариство імені Тараса Шевченка (НТШ),** яке стало першою справжньою українською академічною установою. НТШ організовувало наукові дослідження, видавало праці з історії, мови, літератури, природничих наук, а його діяльність охоплювала не лише Галичину, а й усі українські землі. Серед видатних діячів НТШ були Іван Франко, Михайло Грушевський, Іван Пулюй.

Учасники та учасниці з'їзду українських письменників з нагоди 100-річчя виходу у світ «Енеїди» Івана Котляревського, Львів. На фото зліва направо: 1-й (*нижній*) ряд: М. Павлик, Є. Ярошинська, Н. Кобринська, О. Кобилянська, С. Лепкий, А. Чайковський, К. Паньківський. 2-й ряд: І. Копач, В. Гнатюк, О. Маковей, М. Грушевський, І. Франко, О. Колесса, Б. Лепкий. 3-й (верхній) ряд: І. Петрушевич, Ф. Колесса, О. Кишакевич, І. Труш, Д. Лук'янович, М. Івасюк.

3. МІЖЕТНІЧНІ ВІДНОСИНИ І ПОЛІТИКА «НОВОЇ ЕРИ»

? Які етнічні спільноти проживали на західноукраїнських землях? Чим відрізнявся їхній економічний, соціальний і політичний статус?

Після поразки антиросійського повстання 1863–1864 рр., де Галичина була базою для повстанців, ***польський рух*** перейшов до політики компромісів з австрійським урядом. Поляки прагнули широкої автономії, що розглядалася як крок до відновлення незалежної держави. Це принесло їм успіх: вони отримали ключові важелі управління в Галичині й активно розбудовували власні освітні, культурні та господарські інституції.

На відміну від польського та українського, ***єврейський рух*** Західної України не мав державницьких прагнень. Його головною метою було збереження національної ідентичності та послаблення дискримінації. Наприкінці XIX ст. посилилися позиції сіоністів, які виступали за створення єврейської держави в Палестині, а також прибічників асиміляції в межах Австро-Угорщини.

Поміркуймо!

1. Що зближувало український, польський і єврейський національні рухи?
2. Які суперечності існували між українським і польським рухами?

Наприкінці 1880-х років на ситуацію в Західній Україні вплинуло австро-російське протистояння на Балканах. Уряд усвідомив, що противагою москвофільському руху є українофільський, який дасть змогу не лише зберегти Галичину, а й за сприятливих умов відколоти від Росії Наддніпрянщину. Цей план зацікавив діячів Київської громади, зокрема О. Кониського та В. Антоновича, які погоджувалися співпрацювати з Віднем в обмін на поступки українцям Галичини. Поляки, бажаючи послабити російські впливи, погодилися на співпрацю з обома сторонами.

Михайло Грушевський (*фото 1894 р.*)

Унаслідок перемовин постала **«нова ера»** співпраці **(1890–1894 рр.)**, коли галицькі поляки визнали українців окремим народом і погодилися на певні поступки: розширення сфери вживання української мови, відкриття гімназій, представництво в парламенті, українські кафедри у Львівському університеті. У 1891 р. О. Барвінського обрали до австрійського парламенту, а в 1894 р. — до Галицького сейму. Тоді ж у Львові відкрили кафедру історії Східної Європи, яку за порадою В. Антоновича очолив молодий історик **Михайло Грушевський**.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ▶ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ▶ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання.

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Українське національне відродження на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст.»**.

Можу пояснити поняття «*москвофіли*», «*народовці*», «*нова ера*».	Прекрасно
Можу пояснити відмінність між москвофілами і народовцями.	Добре
Можу визначити головні напрями діяльності товариства «Просвіта» та НТШ.	Треба попрацювати
Можу схарактеризувати політику «нової ери».	Нічого не зрозуміло

II ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Чому, на вашу думку, народовський рух у Галичині зміцнів раніше, ніж на Буковині та Закарпатті?
3. Яким чином вплив діячів Наддніпрянщини допоміг зберегти українську ідентичність у Західній Україні?
4. Обговоріть, чи можна вважати «нову еру» (1890–1894 рр.) прикладом успішного компромісу між українцями та поляками? Чи міг цей компроміс бути тривалим?
5. Як ви вважаєте, які внутрішні та зовнішні чинники могли обумовлювати відмінність у швидкості утвердження народовського руху в Галичині, Буковині та Закарпатті?

III МИСЛЮ ТВОРЧО

6. Створіть інфографіку, яка візуально покаже головні здобутки та виклики українського національного руху на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст.
7. Уявіть, що ви сучасний учасник з'їзду «Просвіти». Напишіть промову, в якій поясніть, чому освіта відіграє важливу роль у формуванні національної свідомості.

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

1868 р.	створення у м. Львів товариства «Просвіта»
1873 р.	створення у м. Львів Літературного товариства імені Тараса Шевченка (від **1892 р.** — Наукове товариство імені Тараса Шевченка)
1890–1894 рр.	політика «нової ери»

§25 Утворення перших українських політичних партій

Пригадайте, що таке політична партія. У яких країнах виникли перші політичні партії? Про які тенденції політичного розвитку свідчить поява політичних партій?

Читаємо й розуміємо

Опрацюйте навчальні матеріали параграфа та проаналізуйте ідейні засади перших політичних партій на західноукраїнських землях. Визначте, що спільного і відмінного в ідеях українських політичних партій. Яка з партій, на вашу думку, найповніше відображала інтереси українців?

1. РУСЬКО-УКРАЇНСЬКА РАДИКАЛЬНА ПАРТІЯ

У 1870–1880-х роках у Галичині виник рух **радикалів**. Частина української молоді та інтелігенції була невдоволена поміркованістю народовців. Вони прагнули не лише національно-культурного відродження, а й соціальної справедливості, рівності та демократичних свобод. Радикали виступали за загальне виборче право, поширення освіти, захист прав бідноти, відокремлення церкви від держави. Значний вплив на формування радикального світогляду мали ідеї європейських соціалістів та М. Драгоманова.

Варто запам'ятати

Радика́ли — суспільно-політична течія серед української інтелігенції Галичини кінця XIX ст., яка спрямована на активну політичну боротьбу за соціальні та національні права українців.

Поява радикалів на політичній сцені позначилася першим львівським судовим процесом 1877–1878 рр. проти **Івана Франка** та його однодумців. Рух активно видавав періодику, поширював свої ідеї серед селян і робітників, намагався зміцнити свої позиції в мережі читалень «Просвіти», перетворюючи їх на центри впливу.

Ми повинні підкреслити дивну... особливість наших робітників — недооцінювання власних прав... Щоб довести їх до публічного відома, висловитися одверто і сміливо нагадати про свої права — на це мало хто зважиться.

ІВАН ФРАНКО

Поміркуйте, чому українське робітництво часто не наважувалось відкрито боротися за свої права.

Історичні подробиці

Модерне українство і традиції

Іван Франко започаткував моду поєднувати вишиванку з модерним (європейським) одягом. Його образ став впізнаваним і символічним. Цей стиль сприймався як вияв модерного українства, і згодом його почали наслідувати інші представники інтелігенції. Образ Франка у вишиванці став культурним символом свідомого українця, здатного поєднувати традицію й сучасність.

Поміркуймо!

1. Чому соціалістична ідеологія приваблювала молодь?
2. Чому саме погляди М. Драгоманова лягли в основу ідеології радикалів?
3. На які особливості громадської активності українців вказував І. Франко? Чи актуальні його слова у наш час?

Радикали зрозуміли, що для досягнення своїх цілей недостатньо культурно-освітньої діяльності, а потрібний вплив на владу. Вони усвідомили потребу в об'єднанні зусиль у межах організації із чіткою програмою дій. У **1890 р.** постала перша українська **політична партія** — **Русько-Українська радикальна партія (РУРП).** Назва відображала старий та новий етнонім народу і мала бути зрозумілою для освічених і неосвічених громадян.

Варто запам'ятати

Політична партія — добровільне об'єднання громадян, які мають спільні політичні погляди та прагнуть впливати на державну політику шляхом участі у виборах та інших політичних заходах.

Свідчать документи

Ознайомтеся зі змістом програми РУРП. Які з цих програмних положень втілені в сучасному законодавстві України? Які, на вашу думку, є застарілими? Чому?

Із Програми Русько-Української радикальної партії

Зваживши, що теперішні економічні, політичні і культурні потреби нашого простого народа і інтелігенції такі, що обі наші старші партії — народовска і москальофільска, — при своїх основах і цілях, не в стані заспокоїти тих потреб, — ми, руско-украйінскі радикали, порозумівшися приватно в днях 4 і 5 н. ст. жовтня 1890 р., виступаємо отсе яко нова партія під назвою Руско-украйінска радикальна партія з ось якою програмою:

А. ПРОГРАМА МАКСІМАЛЬНА.

1) В справах суспільно-економічних змагаємо до переміни способу продукції згідно зі здобутками наукового соціялізму, т. є. хочемо колективного устрою праці і колективної власности средств продукційних.

2) В справах політичних хочемо повної волі особи, слова, сходин і товариств, печаті і сумліня, забезпечена кождій одиниці, без ріжниці пола, як

найповнійшого впливу на рішанє всіх питань політичного житя; автономії громад, повітів, крайів, у справах, котрі тілько йіх дотикають; уділеня кождому народови можности як найповнійшого розвою культурного.

Б. ПРОГРАМА МІНІМАЛЬНА:

а) В справах економічних змагаємо до матеріяльного добробиту всіх робітних людей і усуненя всякого визискуваня економічного. Щоби до того дійти, уважаємо потрібним перевести на разі отсі реформи:

І. Реформи в цілі повздержаня скорого твореня пролєтаріяту.

1) Знесенє податку ґрунтового і в загалі річевого і заведенє прогресівного податку доходового з узглядненєм вільного від оподаткованя мінімум істнованя;

2) Винятє з під екзекуції примусового стягнення такоі скількости грунту з приладами господарскими, котра для удержаня при житю родини рільника є конечно потрібна (мінімум екзістенції [мінімум існування]);...

ІІІ. Реформи в публичній господарці скарбовій.

1) Жадаємо, щоби через ограниченє видатків на мілітаризм і віддане як найбільше діл адміністраційних в руки самих горожан, заведено як найбільшу ощадність ві всіх видатках публично-державних і тим способом улекшено тягар біднійшим верствам і усунено всі ті міри фіскалізму, що спиняють економічний поступ особливо кляс біднійших;

2) Для того жадаємо цілковитого знесеня монополю соли, лотерії, зменшеня оплат і тягарів фіскальних від спілкових предприємств, знесеня податків посередних від конечних потреб житя, а перенесеня йіх на предмети збиткові, знесеня оплат від менших спадків і т. д.;

3) Жадаємо, щоби правительство причинювалося до економічного піднесеня краю — через регуляцію рік, охорону лісів, підпомаганє мас робучих, а не капіталістів і визискувачів.

б) В справах політичних.

І. Зваживши, що руско-украйінскій радикальній партіі приходиться поперед усего працювати в рамах Австріі, ми в общедержавних справах політичних будемо йти солідарно з усякою партією, котра змагати буде до отсих реформ політичних:

1) Заведенє загального, безпосередного, тайного голосованя і усуненя всяких привілегій політичних одних станів над другими, остаточно через знесенє курій виборчих при виборах до всяких репрезентацій державних, краєвих, повітових і громадских. Під правом голосованя розуміємо активне і пасівне право вибору. Право те повинно бути признане як мущинам так і женщинам;

3) Запанованє у внутрішній політиці Австріі правдивого автономізму, котрий би бачив силу монархіі в як найкрасшім культурнім і національнім розвою провінцій і народностей і в задоволюваню всіх їх жадань, котрі змагають до сеі цілі;

ІІ. Зваживши, що руско-украйінскій радикальній партіі приходиться працювати головно в східній Галичині, ми в справах краєвих будемо йти солідарно з усякою партією чи групою, котра змагати буде до отсих реформ краєвих:

1) Як найширший розвій автономіі краєвоі так, щоби всі жизненні справи краю були полагоджувані в самім краю;

2) Усуненє централізму і бюрократизму в справах автономічних і адміністраційних і запевненє горожанам як найбільшого безпосередного впливу на хід усіх справ адміністрації автономічноі і державноі.

ІІІ. Зваживши, що розвій мас народних можливий тілько на грунті національнім, руско-украйінска радикальна партія в справах національних змагати буде до піднесеня почутя національноі самосвідомости і солідарности в масах усего руско-украйінского народа, через літературу, збори, зйізди, товариства, демонстраці, відчити, печать і т. і.

в) В справах просвітних, руско-украйінска радикальна партія, вважаючи на те, щоби здобутки позітивноі науки сталися власностію цілого народа, домагаєся:

а) Що до організації просвіти:

1) Цілковито безплатноі науки по школах народних, середних і університетах;

3) Можности користаня з науки в школах народних, середних і університетах для всіх без ріжниці пола.

У Львові, 6 н. ст. жовтня 1890.

В імени присутних на зйізді: Др. Данилович Северин, Левіцкий Евгеній, Павлик Михайло, Франко Іван, Др. Яросевич Роман.

Питання автономії як політичної мети РУРП спричинило гостру дискусію всередині партії. Частина не погоджувалася з обмеженням цілей автономією. Вони вважали, що стратегічною метою має бути державна самостійність України, тоді як автономія в межах федеративної Австро-Угорщини — лише першим кроком. Ця ідея здобула широку підтримку, і 1895 р. програму РУРП доповнили положенням, що реалізація соціалістичних ідеалів можлива лише за умов повної незалежності українського народу. Того ж **1895 р. Юліан Бачинський** опублікував **брошуру «Україна irredenta» («Україна уярмлена»)**, у якій обґрунтував історичну необхідність політичної незалежності України. Ця праця стала помітним явищем у розвитку національної свідомості. ***Ідея самостійності стала популярною. Надалі всі українські національні партії Галичини дотримувалися самостійницьких поглядів.***

Юліан Бачинський (*фото XIX ст.*)

Думки істориків

Український історик Ярослав Грицак про формування ідеї самостійності

Ідея української незалежності справді була галицькою. Іронія полягає в тому, що першими порушили питання незалежності України не галицько-українські націоналісти, а галицькі марксисти. На їхню думку, якщо в Україні мала бути соціалістична революція, мусив перед тим з'явитися український пролетаріат, а щоб він з'явився, була потрібна українська буржуазія, а вона своєю чергою не могла постати без національної — себто української — держави.

Поміркуймо!

1. Яке значення брошури «Україна irredenta»?
2. Чому, на вашу думку, саме галицькі соціалісти першими пристали на ідею незалежності України?

2. РОЗВИТОК БАГАТОПАРТІЙНОСТІ

Читаємо й розуміємо

За текстом параграфа з'ясуйте, як змінювалася палітра політичних партій західноукраїнських земель протягом 1890-х років. Довкола яких питань точилися дискусії в середовищі політично активних громадських діячів? Яка з партій, на вашу думку, могла отримати найбільшу підтримку серед населення українських регіонів? Чому?

Наприкінці 1890-х років у Галичині відбулося зближення частини народовців, розчарованих «новою ерою», з радикалами, які поступово відходили від соціалізму на користь національної ідеї. За підтримки Михайла Грушевського, авторитетного для обох таборів, у **1899 р.** була створена **Українська національно-демократична партія (УНДП)**. Одним із її лідерів став Іван Франко.

Свідчать документи

З листа І. Франка

...Я чую себе насамперед русином, а потім радикалом. Отсе й була головна причина, що я виступив із радикальної партії і прилучився до тих, що помагали організувати національну демократичну партію.

Ознайомтеся в е-додатку з інформацією про діяльність І. Франка та визначте, яка трансформація його поглядів відображена в уривку з листа.

Партія поєднувала ліберальні цінності з національною програмою: вона представляла інтереси різних соціальних груп, відстоювала єдність з «російськими українцями», потребу національного пробудження Закарпаття та Буковини. Головна мета партії — створення незалежної Української держави. Завдяки поміркованості та чіткому національному курсу УНДП швидко стала найвпливовішою партією серед західноукраїнців.

Проте були політики, які вважали РУРП недостатньо соціалістичною, тому вони вступали до Австрійської соціал-демократичної партії (АСДП). Восени **1899 р.** українські члени АСДП спільно з лівими радикалами заснували **Українську соціал-демократичну партію (УСДП)**.

УСДП, як і австрійські соціал-демократи, виступала за поступові реформи та парламентську боротьбу замість революцій. При цьому її лідери наголошували на необхідності створення незалежної української держави. Партія приділяла велику увагу роботі серед українських робітників, що викликало конфлікт із польською соціал-демократією, яка

забороняла вести серед них українську агітацію, вважаючи їх поляками.

У 1896 р. з ініціативи греко-католицького митрополита консервативна група народовців заснувала **Католицький русько-народний союз** (КРНС) — першу українську релігійну партію. Вона обстоювала ідею, що основою української нації має бути не лише етнічна, а передусім релігійна греко-католицька спільність. Ці погляди підтримав і розвинув **О. Барвінський**. У 1911 р. він став ініціатором створення **Християнсько-суспільного союзу** — політичної організації на зразок християнсько-демократичних партій Австро-Угорщини. Проте партія була малочисельною.

Олександр Барвінський (*фото 1904 р.*)

Поміркуймо!

1. Чому УСДП була малочисельною?
2. Чому польські соціал-демократи вважали всіх робітників Галичини поляками?

У 1900 р. галицькі москвофіли створили **Руську народну партію** (РНП). Вона стала відповіддю на зміцнення позицій українофілів, які дедалі активніше впливали на громадське життя. Партія проголосила «новий курс» — ідею повного злиття українців з росіянами, тому отримувала фінансову підтримку від царського уряду Росії. Попри початкові успіхи та отримання п'яти мандатів на виборах до райхсрату (парламенту) 1907 р., з часом вплив партії зменшився — на виборах 1911 р. вона здобула лише два мандати.

Свідчать документи

Москвофіл О. Мончаловський про програму партії

Русько-народна партія в Галичині сповідує, на підставі науки, дійсного життя і глибокого переконання, національну і культурну єдність усього руського народу і тому визнає своїми плоди тисячолітньої національної і культурної праці всього руського народу. Беручи до уваги приналежність руського населення Галичини до малоросійського племені руського народу, а також місцеві умови, русько-народна партія визнає за необхідне й доцільне просвітництво руського населення Галичини його власним, галицько-руським діалектом, не відмовляючись, однак, від допомоги, яку руському народові в Австрії можуть принести й справді приносять загальноросійська мова та загальноросійська література, які є національним і культурним вираженням всього руського народу...

1. Чому РНП втрачала популярність?
2. Які російські історичні міфи прослідковуються у програмі РНП? Якими поняттями маніпулювали москвофіли?

Діємо: практичні завдання

Прокоментуйте за схемою історію створення перших політичних партій на українських землях.

Суспільно-політичні течії та політичні партії

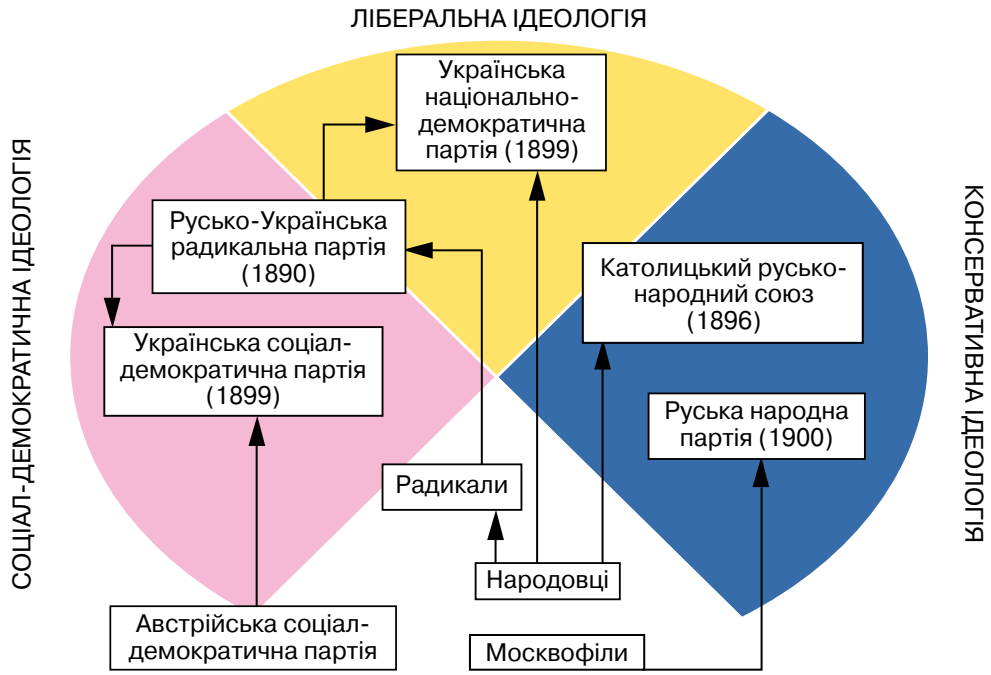

3. УКРАЇНСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО В КРАЙОВИХ СЕЙМАХ ТА АВСТРІЙСЬКОМУ ПАРЛАМЕНТІ У ВІДНІ

За Лютневим патентом 1861 р. в Австрійській імперії було створено парламент — райхсрат. Протягом 1867–1918 р. він був законодавчим органом підпорядкованої австрійській імперській владі частини Австро-Угорщини. Парламент складався з двох палат — Палати панів і Палати представників. Якщо перша палата формувалась імператором, то друга обиралася. Спочатку депутатів палати обирали крайові сейми, а з 1873 р. — громадяни.

Голоси виборців різних курій мали різну вагу, що давало перевагу заможним верствам населення. Для більшості українського населення — селянства — доступ до виборчого процесу був ускладнений високим майновим цензом і браком освіти.

Між 1861 та 1918 роками в Королівстві Галичини та Володимирії діяв представницько-законодавчий орган — ***Галицький сейм***. Він займався місцевими господарськими, культурними та освітніми справами, а також був головною ареною політичного контакту між українцями та поляками.

Діємо: практичні завдання

Проаналізуйте інфографіку та дайте відповіді на запитання.

1. За яким принципом відбувався поділ виборців на курії до 1896 р.?
2. Чи демократичною, на вашу думку, була така виборча система?
3. Яка інформація свідчить про поступову демократизацію виборчої системи в Австро-Угорщині?

Чисельність послів (депутатів) у Палаті представників райхсрату за виборчими реформами 1873 р. та 1896 р.

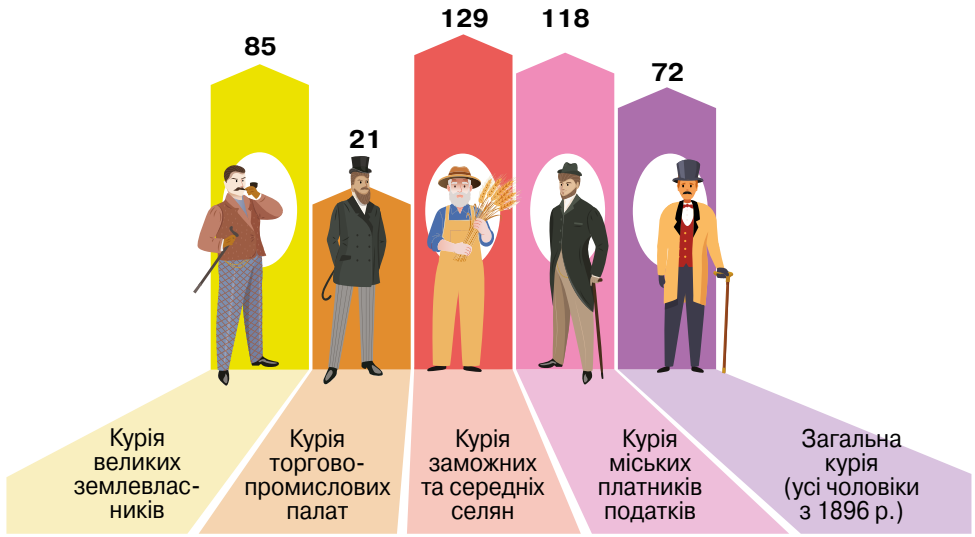

Виборчі курії у період 1873–1896 рр.

У 1861 р. до складу першого Галицького сейму увійшли 49 українських депутатів. Проте вже в 1870-х роках їхня кількість істотно зменшилася. Хоча за виборчим законом українці могли претендувати на третину мандатів (до 50 місць), на практиці до сейму зазвичай проходили лише 15–30 українських послів (депутатів).

Історичні подробиці

Хто такі хруні

Іван Франко тричі балотувався до австрійського парламенту, але щоразу зазнавав поразки, не добираючи лише кілька десятків голосів — іноді 30, 50, а наостанку й узагалі лише 10. Справа була в тому, що селяни, на підтримку яких він розраховував, часто продавали свої голоси — не за гроші, а за ковбасу й горілку. Таких виборців називали «хрунями» (від слова «хрунь», тобто свиня). Один із сучасників припускав, що під час виборів 1895 р. «хруні» з'їли близько 70 кілометрів ковбаси.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте таблиці. Як вони відображають зміни політичних вподобань українських виборців протягом другої половини XIX ст.?

Українські депутати Галицького крайового сейму за поглядами					
	1870–1876 рр.	1877–1882 рр.	1883–1889 рр.	1889–1895 рр.	1895–1901 рр.
Москвофіли	35	17	5	8	–
Народовці	3	1	5	11	1
Радикали	–	–	–	1	3
Католицький русько-народний союз	–	–	–	–	13
Безпартійні	3	1	5	3	5

Українські депутати Галицького крайового сейму за соціальною приналежністю							
	1861–1866 рр.	1867–1869 рр.	1870–1876 рр.	1877–1882 рр.	1883–1889 рр.	1889–1895 рр.	1895–1901 рр.
Духовенство	22	10	20	7	4	5	3
Селяни	22	22	11	2	–	2	3
Судді та інші урядники	4	3	5	4	4	5	5
Адвокати, нотаріуси	1	–	–	1	1	4	2
Педагоги	2	2	3	3	3	3	2
Землевласники	1	1	–	–	–	1	–

Основним об'єднанням українців Галицького сейму був «Руський клуб», на засіданнях якого узгоджували спільну позицію щодо голосувань. Хоча до клубу входила більшість українських послів, деякі з них залишалися поза його межами — зокрема, у 1861–1873 рр. кілька селян приєдналися до «Кола польського». У 1892 р., протестуючи проти курсу «нової ери», з «Руського клубу» вийшли москвофіли.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ▶ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ▶ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання.

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Утворення перших українських політичних партій»**.

- Можу визначити причини формування перших політичних партій в Західній Україні. — Прекрасно
- Можу назвати перші політичні партії та їхніх лідерів. — Добре
- Можу пояснити відмінності між цілями перших політичних партій. — Треба попрацювати
- Можу дати оцінку рівню громадянської відповідальності населення західноукраїнських земель. — Нічого не зрозуміло

II ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Чому в РУРП виникали суперечності щодо питання автономії та незалежності? Як це вплинуло на її програму?

3. Чим відрізнялися програми УНДП та УСДП? Чому УНДП швидко стала найвпливовішою партією серед західноукраїнців?

4. Чому деякі українці долучалися до москвофільських або польських політичних об'єднань? Що свідчить про складність національної ідентичності в тогочасній Галичині?

5. Прокоментуйте вислів Ярослава Грицака: «*Драгоманов вкинув у галицько-русинський рух сильний український вірус, а Франко своїм талантом і своїми творами довів його до масштабів цілої епідемії*».

III МИСЛЮ ТВОРЧО

6. Напишіть історичний репортаж від імені молодого учасника з'їзду РУРП 1890 р. у Львові. У тексті опишіть атмосферу, учасників, головні ідеї, які вас надихнули.

7. Уявіть, що ви є членом однієї з перших українських політичних партій. Розробіть листівку або невеликий маніфест, що закликає населення до підтримки вашої партії, використовуючи ідеї та риторику кінця XIX ст.

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

1890 р. створення Русько-Української радикальної партії

1895 р. вихід брошури Ю. Бачинського «Україна irredenta» («Україна уярмлена»)

Узагальнення з розділів 4 і 5

1. ІСТОРІЯ НА ЛІНІЇ ЧАСУ

Увідповідніть дати й історичні події. Назвіть причини і наслідки кожної з подій хронологічної послідовності. Доберіть з курсу всесвітньої історії дві-три синхронні події до представлених у вправі.

1	2	3	4	5	6
1859 р.	1861р.	1868 р.	1873 р.	1890 р.	1891 р.
Початок діяльності Братства тарасівців	Заснування Південно–Західного відділу Російського географічного товариства	Створення першої української політичної партії РУРП	Селянська реформа в Наддніпрянщині	Створення Київської (Старої) громади	Створення культурно-освітнього товариства «Просвіта»
А	Б	В	Г	Д	Е

2. ЛОГІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ

Пригадайте особливості розвитку Наддніпрянської України у другій половині XIX ст. Установіть логічну послідовність елементів ланцюжка подій і процесів. Обґрунтуйте свій вибір.

- **01.** Завершення індустріальної революції
- **02.** Скасування кріпацтва
- **03.** Урбанізація, модернізація суспільства
- **04.** Зростання чисельності вільної робочої сили
- **05.** Східна (Кримська) війна як індикатор становища в державі

3. ТЕЗА – АРГУМЕНТ

Підготуйтеся до уявної дискусії про особливості розвитку українських земель у другій половині XIX ст. — доберіть до запропонованих тез по одному-два аргументи, що їх підтверджують. Об'єднайтеся в групи, запропонуйте власний варіант завдання та спільно з однокласниками / однокласницями виконайте його.

Український національний рух у другій половині XIX ст. пройшов трансформацію від культурництва до політичного етапу.	Умови для розвитку українського громадського руху в Російській імперії та Австро-Угорщині відрізнялися.	Діяльність української кооперації на західно-українських землях сприяла модернізації селянських господарств.

РОЗДІЛ 6.

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ на початку XX ст.

§26 Особливості соціально-економічного розвитку

Пригадайте особливості економічного розвитку України у другій половині XIX ст. Що в економіці України свідчило про її однобічний розвиток?

1. ІНДУСТРІАЛЬНА МОДЕРНІЗАЦІЯ

На початку XX ст. світ стрімко модернізувався. У Західній Європі та США *завершувався процес індустріалізації*, більшість населення мешкала в містах, а промисловість активно впроваджувала новітні технології: з'явився конвеєр, розпочалася епоха автомобілів і літаків, швидко поширювалися телефонний зв'язок і радіо. У науці відбувалися кардинальні зміни — була сформульована теорія відносності, розроблена планетарна модель атома.

Продовжувалась демократизація громадсько-політичного життя — дедалі більше громадян та громадянок вимагали рівності прав і можливостей. Під загрозою революцій уряди змушені були проводити реформи.

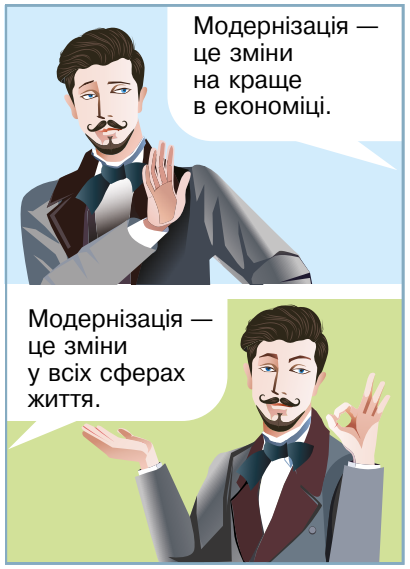

Поміркуймо!

Роздивіться мем. Подумайте, чому модернізація в Наддніпрянській Україні не давала позитивних результатів.
Чим модернізаційні процеси в Україні відрізнялися від модернізації у країнах Західної Європи? Яка основна ідея запропонованого мему?

Варто запам'ятати

Індустріáльна модернізáція — це якісна зміна структури господарства шляхом розбудови великої машинної індустрії та появи нових галузей промисловості.

На початку XX ст. Наддніпрянська Україна ще зберігала риси аграрно-ремісничого суспільства й перебувала в процесі переходу до індустріальної економіки. При цьому високий рівень індустріалізації

спостерігався на Донбасі й Придніпров'ї. Російська імперія істотно відставала від індустріальних західних країн, де модерне суспільство формувалося поступово й комплексно. Основна маса населення імперії мешкала в селах і залишалася малограмотною. Водночас правлячі кола країни усвідомлювали, що збереження імперії залежить від військової могутності, а та — від важкої промисловості.

Вказані раніше особливості вплинули і на становище Наддніпрянської України, яка *виконувала роль вугільно-металургійної основи імперії і посідала одне з провідних місць у світі за рівнем концентрації промислового виробництва*: 44 % усіх робітників були зайняті на великих підприємствах, де працювало понад 500 осіб.

Діємо: практичні завдання

Проаналізуйте статистичну діаграму та дайте відповіді на запитання.

Структура промислового виробництва Наддніпрянської України 1912 р.

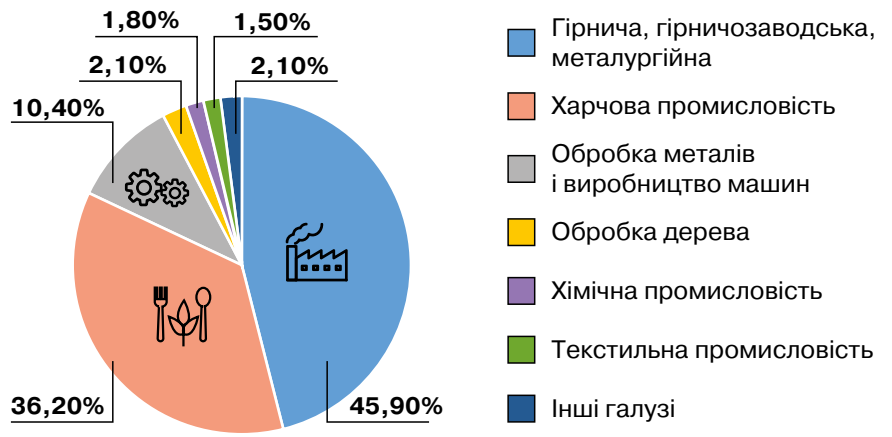

1. Які галузі і чому переважали в структурі промислового виробництва Наддніпрянської України?
2. Якою, на вашу думку, мала бути оптимальна структура промислового виробництва?

Загальний вигляд заводу акціонерного товариства Ельворті в Єлисаветграді (*реклама, початок XX ст.*)

Бажання панівної верхівки Російської імперії здійснювати вибіркову модернізацію — впроваджуючи прогресивні, європейські зміни лише в окремих сферах, водночас зберігаючи традиційні, а подекуди й відверто реакційні порядки, — призвело до посилення внутрішніх суперечностей у суспільстві.

Поміркуймо!

Проаналізуйте таблицю. Що свідчить про наздоганяючу модель російської модернізації? Як це впливало на українців?

Критерій порівняння	Західна (класична) модель модернізації	Російська (наздоганяюча) модель модернізації
Політична система	Переважно парламентаризм або ліберальна монархія	Абсолютизм, самодержавство
Час початку	Кінець XVIII — початок XIX ст. (Велика Британія)	Друга половина XIX ст. (активний етап з 1880-х)
Цілі	Підвищення добробуту, конкурентоспроможності, розвиток прав і свобод	Зміцнення імперії, військово-промисловий потенціал, без зміни системи
Рушійні сили	Приватна ініціатива, вільне підприємництво	Держава з активною роллю міністерств і чиновництва
Темпи розвитку	Поступові, органічні, із тривалими періодами змін	Прискорені, ривками, часто штучно стимульовані державою
Джерела капіталу	Приватні інвестори, банки, біржі, колоніальна експлуатація	Державні інвестиції, іноземні позики та інвестиції
Соціальна база	Сформований середній клас, підприємці, технічна еліта	Дворянство, чиновництво, частково іноземні фахівці
Рівень урбанізації	Високий рівень урбанізації	Низький рівень урбанізації, домінування сільського населення
Рівень грамотності населення	Високий, зростаючий	Низький, значна частина населення неписьменна
Роль с/г	Зменшення значення сільського господарства, механізація	Переважання аграрного сектору, відсталість сільського господарства
Соціальні наслідки	Формування потужного середнього класу, зростання урбанізації, соціальні протести, профспілковий рух	Швидке формування робітничого класу, збереження значної частки селянства, загострення соціальних суперечностей, слабкість середнього класу

Промисловість Західної України на початку XX ст. залишалася на перехідному етапі між ремісничим і фабричним виробництвом. Існувало приблизно сто дрібних фабрично-заводських підприємств із загальною чисельністю працівників 62–63 тис. осіб, зайнятих у нафтодобувній, солеварній, лісовій, шкіряній галузях тощо. Ще приблизно 240 тис. працювали в кустарному секторі — швейному, взуттєвому, килимарному, цегельному, скляному, бетонному виробництві — здебільшого у дрібних майстернях або вдома.

Діємо: практичні завдання

Як діаграма характеризує розвиток промисловості на західноукраїнських землях? Чи сприяла така структура промисловості, коли переважали дрібні і кустарні підприємства, модернізації промислового виробництва, упровадженню технічних інновацій?

ПРОМИСЛОВІСТЬ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ, БУКОВИНИ І ЗАКАРПАТТЯ ЗА РІВНЕМ КОНЦЕНТРАЦІЇ РОБІТНИКІВ НА ВИРОБНИЦТВІ (1902 р.)

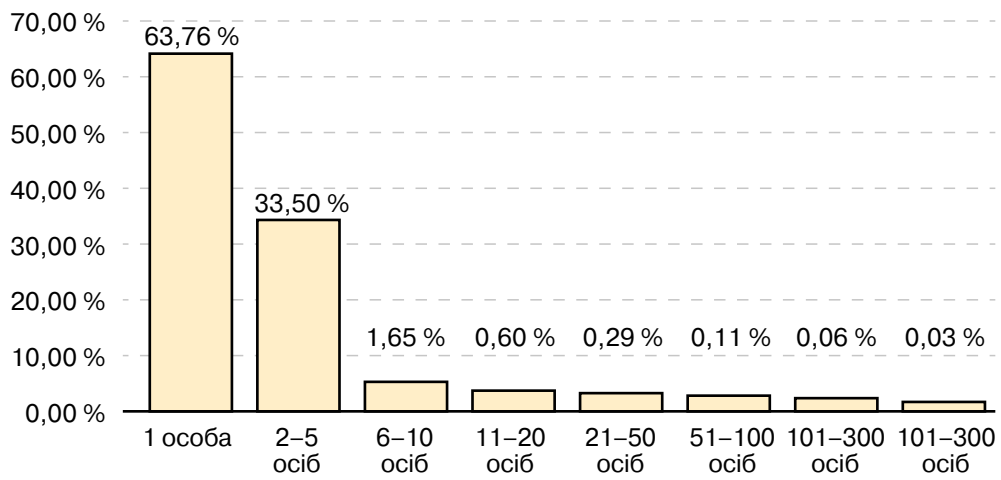

На зламі XIX і XX ст. у Галичині розпочався новий етап розвитку *нафтової промисловості*. Малопродуктивні шахтні криниці остаточно зникли, їх замінили свердловини, глибина яких сягала понад 1000 м. Модернізація технічного оснащення сприяла зростанню обсягів видобування. Українське Прикарпаття давало близько 5 % світового видобутку нафти. ***За рівнем нафтовидобування Галичина посідала третє місце у світі, поступаючись лише Російській імперії та США.***

Нафтова галузь Галичини перебувала майже повністю під контролем іноземного капіталу. Іноземних інвесторів приваблювали дешева робоча сила та багаті поклади нафти. Лише приблизно 12 % ринку контролював місцевий бізнес. Водночас нафтопереробка здійснювалася переважно за межами регіону, як і збут продукції, а отже — основні прибутки осідали поза Галичиною. Провідні інженерні, технічні й

управлінські посади обіймали здебільшого іноземці. Українське населення працювало переважно на важких, низькооплачуваних допоміжних роботах.

Панорама нафтових розробок у Східниці (*фото, початок XX ст.*)

Історичні подробиці

Повість «Борислав сміється»

Іван Франко художньо змалював життя галичан у центрі нафтовидобування — Бориславі. Повість «Борислав сміється» стала одним із перших творів в українській літературі, де поєдналися соціальна критика й опис промислової дійсності. Франко показав тяжкі умови праці, бідність, безправ'я робітників та жорстокий визиск з боку іноземних власників нафтових підприємств. Через óбрази страйкарів і їхню боротьбу за гідність він підкреслив силу солідарності й прагнення людей до справедливості.

Прочитайте в е-додатку уривок з повісті І. Франка «Борислав сміється» і прокоментуйте інформацію про становище українського робітництва. Який вихід ви запропонували б робітникам для зміни тогочасної ситуації?

Другою за значенням галуззю була *деревообробна промисловість*. Галичина посідала важливе місце на європейському ринку як один з провідних експортерів лісу.

Поміркуймо!

1. Поміркуйте, чому промисловість Західної України розвивалася нерівномірно.
2. Які були передумови того, що промисловість контролювалася іноземним капіталом?
3. Чому головний центр нафтової галузі Борислав часто називали «галицьким пеклом»?
4. Дізнайтеся, в якому стані зараз перебувають нафтові родовища в Галичині. Що до цього спричинилося?
5. Які елементи на фото символізують нафтовий бум у Галичині?

2. МОНОПОЛІЗАЦІЯ ПРОМИСЛОВОСТІ

Наприкінці XIX ст. розпочалася ***світова економічна криза***, яка особливо загострилася в **1900–1903 рр.** В Україні вона вдарила по

найрозвиненіших галузях промисловості — насамперед металургії та видобуванні кам'яного вугілля. Значно впали ціни на чавун, залізо, металеві вироби та вугілля. Частково криза торкнулася і харчової галузі, зокрема цукрової промисловості.

Кризові явища супроводжувалися поглинанням слабших підприємств більш потужними, що спричинило зростання великих виробничих об'єднань. В Україні процес концентрації (об'єднання) виробництва набув масштабів, які подекуди перевершували західноєвропейські. Власниками великих підприємств здебільшого були групи інвесторів, об'єднані в *акціонерні товариства*. У таких компаніях капітал поділявся на паї (акції), а прибуток розподілявся між акціонерами залежно від кількості їхніх акцій. Саме ці товариства стали основою для виникнення **монополій**.

Варто запам'ятати

Монопо́лія — контроль особи, групи осіб чи держави над виробництвом, торгівлею чи послугами, що значно обмежує конкуренцію на ринку.

Поміркуймо!

Поміркуйте, які ризики для учасників ринкової економіки несе монополізація.

В Україні найпоширенішим типом монополістичних об'єднань були ***синдикати*** — домовленості між власниками підприємств про спільний збут продукції через єдину збутову мережу. Ще наприкінці XIX ст. було створено цукровий синдикат. У 1902 р. з'явився синдикат металургійних підприємств «Продамет», а в 1903 р. — синдикат «Продаруд», який займався реалізацією руди. Синдикат «Продвугілля» контролював 75 % усього видобутку вугілля на Донбасі.

Свідчать документи

Угода між металургійними заводами України про розподіл між ними замовлення на рейки (1900 р.)

1900 року лютого 15 дня ми, нижчепідписані товариства — Новоросійське, Брянське, Південно-Російське Дніпровське, Бельгійське і Донецьке, уклали між собою угоду з метою розподілу між заводами, що беруть участь пропорційно їхній виробничій спроможності, усіх замовлень рейок як для казенних, так і для приватних парових доріг.

1. Розподілу між заводами підлягають усі одержані до 1 січня 1900 р. для казенних і приватних залізниць замовлення... при цьому участь кожного з товариств, які домовилися, визначається...: Новоросійському товариству 29,5 %, Брянському — 25, Південно-Російському Дніпровському— 18, Бельгійському — 15,5, Донецькому товариству — 12.

2. Мета цієї угоди полягає у тому, щоб кожне товариство, яке в ній бере участь, одержувало замовлення відповідно до встановленого п.1 розподілу....

1. Проаналізуйте текст угоди — які вигоди для учасників вона несла.
2. Для кого з учасників угода була найбільш вигідною? Що впливало на ці вигоди?

Як і раніше, Україна залишалася аграрно-сировинним придатком центральних районів Російської імперії. У 1913 р. майже 50 % усієї промислової продукції, виробленої на її території, припадало на гірничу, вугільну, металургійну та харчову галузі.

Світова економічна криза початку XX ст. зачепила й західноукраїнські землі, насамперед нафтодобувну галузь. Зниження обсягів виробництва спричинило злиття дрібних підприємств у великі монополістичні об'єднання. У 1912 р. низка іноземних компаній створила потужний концерн, який узяв під контроль 78 % видобутку і переробки нафти, а також 86 % нафтосховищ і транспортної інфраструктури.

Діємо: практичні завдання

1. За картою на *форзаці 2* підручника визначте, в яких регіонах на українських землях на початку XX ст. існували промислові монополії. Укажіть райони розміщення іноземного капіталу.
2. Розгляньте наслідки утворення монополій на схемі нижче. Чи є серед них позитивні? Для кого?

НАСЛІДКИ УТВОРЕННЯ МОНОПОЛІЙ

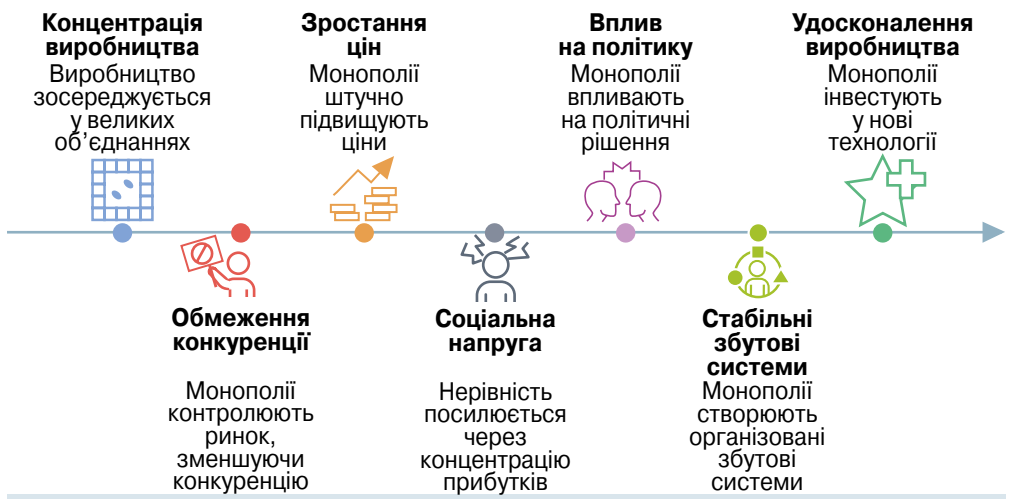

Утворення монополій сприяло зростанню *страйкового руху*. Великі підприємства прагнули максимального прибутку, часто нехтуючи умовами праці робітників: зарплати залишалися низькими, робочий день — тривалим, а безпека на виробництві — незадовільною. Через обмеженість вибору робітники втрачали можливість змінити місце праці на краще. У таких умовах засобом боротьби за поліпшення життя був

страйк. Страйковий рух охоплював дедалі більше галузей і регіонів, об'єднуючи робітників у спільній боротьбі за свої права.

Варто запам'ятати

Страйк — організоване масове припинення роботи чи інша протидія нормальному перебігу виробничого процесу з метою домогтися виконання певних вимог.

Поміркуймо!

1. Як страйк міг спонукати підприємців піти на поступки робітникам?
2. Які чинники могли звести страйк робітників нанівець?

3. РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ТА КООПЕРАТИВНИЙ РУХ

Попри зростання промисловості, типовими жителями України на початку XX ст. були селяни. У сільському господарстві працювало понад 80 % населення. Переважання ручної праці із використанням застарілих знарядь було причиною низької продуктивності більшості господарств. Доходи селян залишалися мізерними, більшість — неписьменні. Господарство мало натуральний характер: одяг шили з полотна, яке ткали вдома, реманент і знаряддя праці виготовляли самостійно або в межах села. Селяни переважно користувалися тим, що виробляли самі.

Розвиток села гальмувала система великого поміщицького землеволодіння. Через малоземелля мільйони селянських родин опинялися на межі зубожіння або втрачали землю. Багато хто змушений був наймати-ся до поміщиків чи орендувати землю, не дбаючи про її родючість.

Деякі поміщики змогли реформувати свої маєтки й зробити їх продуктивними. Частина селян теж пристосувалася до ринкових умов: скуповували поміщицькі землі; застосовували вільнонайману працю; упроваджували техніку та добрива. Процес модернізації проявився і в посиленні регіональної спеціалізації окремих районів.

Діємо: практичні завдання

За картою на *форзаці 2* визначте райони сільськогосподарської спеціалізації на українських землях.

Прояви модернізації сільського господарства в Україні на початку XX ст.

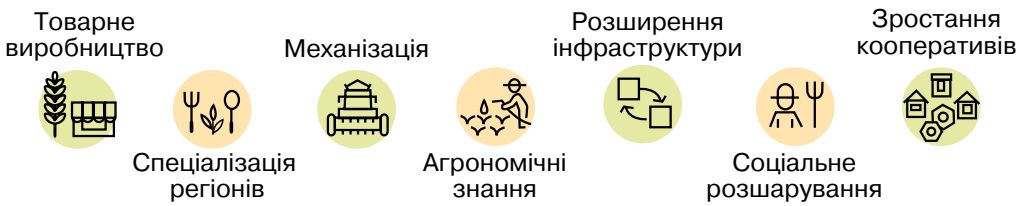

Основою сільського господарства України на початку XX ст. було *вирощування зернових, зокрема озимої пшениці. Українські землі забезпечували понад 75 % усього врожаю цієї культури в межах Російської імперії*. Україна залишалася важливим постачальником хліба для Європи через порти Чорного й Азовського морів, її вважали «житницею Європи».

У Західній Україні модернізація сільського господарства, яке становило приблизно 70 % регіональної економіки, була слабкою. Більшість землі належала поміщикам — здебільшого неукраїнцям. Лише приблизно 10 % селян змогли адаптуватися до ринкових умов. Решта жила в злиднях: важка праця по 17–18 год, низька оплата, мізерні наділи. Селянське господарство занепадало й переживало глибоку кризу.

Порятунком селян від злиднів була трудова міграція та долучення до кооперативного руху. На початку XX ст. у Наддніпрянській Україні діяли сотні кооперативів, які сприяли організації збуту продукції та наданню доступного кредиту, обмежуючи вплив посередників. У 1914 р. тут існувало майже 3 тис. спілок — це був найвищий показник у Російській імперії. Для координації їхньої діяльності в Києві та Вінниці створили Союзи споживчої кооперації. Водночас царська влада вбачала в кооперативному русі загрозу єдності імперії та перешкоджала його розвитку.

У Західній Україні кооперативи часто створювали просвітяни, які формували осередки українського національного життя. На початку XX ст. з'явилися об'єднання ***«Союз молочарських спілок»***, ***«Союз для збуту худоби»*** та ін. У 1904 р. постав ***«Ревізійний союз українських кооперативів»***, що координував увесь кооперативний рух.

Реклама сівалки Ельворті (*папір, акварель, початок XX ст.*)

ЗНАЮ МИНУЛЕ ▶ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ▶ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання.
Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Особливості соціально-економічного розвитку»**.

- Можу пояснити поняття «*монополія*», «*страйк*», «*регіональна спеціалізація*». — Прекрасно
- Можу порівняти модернізацію в Україні із моделлю Західної Європи. — Добре
- Можу визначити причини і наслідки монополізації. — Треба попрацювати
- Можу визначити прогресивні явища та проблеми в розвитку аграрної сфери. — Нічого не зрозуміло

II ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. На думку австрійського історика А. Каппелера, модернізація України послаблювала український рух, оскільки більший доступ до її реалізації мали ті верстви суспільства, серед яких етнічні українці становили меншість. Чи погоджуєтесь ви із цією думкою? Який вплив справила модернізація на українське націєтворення?

3. За допомогою опції пошуку за зображенням (наприклад, «Гугл об'єктив») дізнайтеся, де розташована будівля з написами. Чому їх називають написами-привидами? Яку інформацію про життя українських міст початку XX ст. «повідомляють» ці написи?

§27 Український соціально-політичний і національний рух на початку XX ст. у Наддніпрянщині

? Пригадайте основні течії суспільно-політичного руху у Наддніпрянщині і Галичині в XIX ст. Назвіть відомих діячів українського національного руху.

1. СТАНОВЛЕННЯ І ПРОБЛЕМИ КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Читаємо й розуміємо

За текстом визначте чинники, які перешкоджали процесам українського націєтворення. Завдяки чому / кому ці перешкоди вдалося подолати?

Формування нації — неодмінний супутник і важлива складова модернізації. На початку XX ст. найбільшою проблемою національного руху у підросійській Україні була несформованість української нації. Існував істотний розрив між суспільно-культурним розвитком Західної і Наддніпрянської України. ***Якщо в Галичині українська інтелігенція та її політичні партії зуміли мобілізувати суспільство на культурне будівництво модерної України, то у Наддніпрянській Україні цього добитися практично не вдалося через заборони і поліційні переслідування інакодумців російським імперським урядом.***

У цих умовах справжнім подвигом можна вважати діяльність тих нечисленних представників української інтелігенції, які, попри несприятливі умови, провадили культурницьку діяльність, докладаючи зусиль до українського націєтворення.

Модернізаційні процеси XIX — початку XX ст. привели до економічного зближення Лівобережної, Правобережної і Південної України. Ринкові відносини зв'язували воєдино різні частини України і створювали економічні підстави для становлення і консолідації (зміцнення, згуртування) української нації.

Відтак націєтворення охопило всі регіони України: Лівобережжя, Правобережжя, Південь, Західну Україну. Твори зачинателів і класиків української літератури з Наддніпрянщини, Галичини, Буковини і Закарпаття поширювалися по всій Україні, їх читачами були не лише представники привілейованих верств: поступово письменники пробивалися зі своїми творами до селянства. Таким чином, українська культура була потужним чинником формування нації.

Але ***на шляху становлення і консолідації української нації стояли істотні перепони***. Перебування у складі імперій спотворило соціальну структуру України. Українці були менше представлені в торгівлі,

промисловому виробництві, фінансах. Серед промислових робітників в Україні переважали росіяни. Великі міста залишалися неукраїнськими, на відміну від села, де переважали українці. Між містом і селом існував глибокий соціальний і культурний розкол. До того ж місто було більш модернізованим, ніж село. Корінне населення (переважно сільське) за рівнем освіченості стояло нижче від представників національних меншин (здебільшого міських жителів). Це гальмувало процес становлення української нації, адже для пробудження почуття належності до нації потрібен певний рівень освіченості.

Поміркуймо!

1. Подумайте, чому для пробудження почуття належності до нації необхідним є певний рівень освіченості населення.
2. Пригадайте, яким був рівень освіченості серед українського населення наприкінці XIX ст.

Перебування у складі імперій затримувало формування нової національної еліти, адже освічені українці мусили вибирати між своєю Батьківщиною та імперією. Досить поширеним явищем серед українців, особливо вихідців із дворянського середовища, було поєднання відданості імперії з любов'ю до України. Щоправда, любов ця часто обмежувалася милуванням чарівною природою краю, його м'яким кліматом і обдарованим народом. Україна сприймалася як частина імперії (Малоросія), а не як колишня держава, яка має перспективу відродження. Явище ***подвійної*** (інколи ***малоросійської***) ***ідентичності*** більше було поширеним в Наддніпрянській Україні.

Думки істориків

Український історик І. Лисяк-Рудницький про подвійну ідентичність

Слід наголосити на одній важливій відмінності між середньосхідною Україною та Галичиною. В Галичині лінія, що розділяла поляків та українців, була чітка і ясна... Треба було бути або поляком, або українцем, але не обома відразу. Тим часом російсько-українська диференціація залишалася хисткою і часто розпливчастою... Участь у російській політичній і культурницькій діяльності не виключала існування залишкової української свідомості. Однак поширення таких гібридних форм національної ідентичності вказувало на те, що українському рухові було ще далеко до осягнення своєї мети.

? Чому, на вашу думку, подвійна ідентичність є загрозливою для існування нації? Чи існує таке явище в сучасній Україні?

Але труднощі на шляху націєтворення можна було подолати шляхом консолідації української нації, згуртування воєдино окремих її частин,

котрі були розділені кордонами Росії та Австро-Угорщини. Розуміння потреби об'єднувати зусилля стало підґрунтям для формування **ідеї соборності України**.

Думки істориків

Український історик Ярослав Грицак про проблему формування ідеї соборності

На шляху реалізації цієї ідеї стояло багато перешкод, і не всі вони були пов'язані з політичною роз'єднаністю українських земель. Кордон між підросійською і підавстрійською Україною відповідав відмінностям у віросповіданні, мові, звичаях між двома гілками українського народу. Ці відмінності ще більше посилювалися розходженням політичних програм і соціального складу національних рухів серед наддніпрянських і галицьких українців. Відмінності між галичанами і наддніпрянцями були настільки суттєвими, що сучасні дослідники говорять навіть про існування двох «субнацій». Ця проблема ускладнювала консолідацію українського руху. У 1906 р. Михайло Грушевський застерігав своїх земляків, що якщо вони не докладуть свідомих зусиль, то наддніпрянські і галицькі українці можуть стати двома окремими націями, подібно до того, як сталося з сербами і хорватами.

? Про які загрози формуванню ідеї соборності йдеться в уривку? Як ви розумієте ідею соборності? Яке значення вона має в сучасній Україні?

2. СТВОРЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ. САМОСТІЙНИЦЬКА Й АВТОНОМІСТСЬКА ТЕЧІЇ У НАЦІОНАЛЬНОМУ РУСІ

Діємо: практичні завдання

Систематизуйте інформацію про створення перших політичних партій у вигляді блок-схеми. За підсумками роботи визначте, які політичні сили стояли на позиціях автономізму, а які — на позиціях самостійництва.

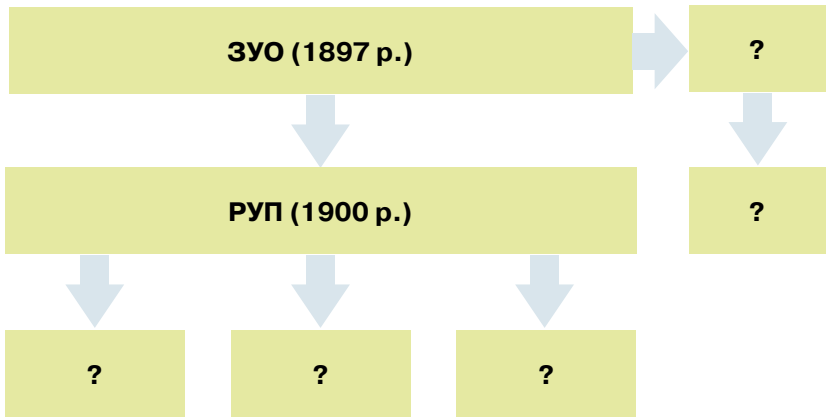

Наприкінці XIX — на початку XX ст. під впливом націєтворення відбулися істотні якісні зміни в українському національному русі. Відповідно до загальноєвропейських тенденцій, в українському визвольному русі формувалися різні течії, які виражали настрої й економічні інтереси різних верств суспільства. Досвід Західної Європи показував, що вищий рівень організації національного руху могли забезпечити політичні партії.

У **1897 р.** на з'їзді українських громад у Києві було створено **Загальну українську організацію (ЗУО)** на чолі з В. Антоновичем та О. Кониським. До цієї організації увійшли люди з різними поглядами на соціально-політичне майбутнє України, тому на початку XX ст. у її середовищі сталося розмежування. Першими з неї вийшли соціалісти і націонал-радикали, зокрема члени «Братства тарасівців». У лютому **1900 р.** вони об'єдналися в **Революційну українську партію (РУП)** — першу українську національну політичну партію в Наддніпрянщині. Символічно, що її лідером став **Дмитро Антонович** — син лідера Київської громади, професора київського університету Володимира Антоновича. Це само по собі вказувало на спадкоємність української традиції. Програмним документом РУП стала **брошура «Самостійна Україна»**, яку написав молодий адвокат **Микола Міхновський** у **1900 р.**

ЗУО і поява першої політичної партії

ЗУО

В. Антонович

МЕТА: об'єднати усіх свідомих українців для боротьби за національні права українського народу

1900 р.

З партії вийшли соціалісти та націонал-радикали

Створено Революційну українську партію (РУП)

Програмовим документом партії стала брошура «Самостійна Україна» (автор М. Міхновський)

О. Кониський

М. Міхновський

У своїх записах М. Міхновський порушував питання: «*Чи можемо зрівняти війну, пошесть... із оцим масовим відступництвом інтелігенції?*» Поміркуйте, про яке «відступництво» говорить автор. Чому М. Міхновський вважав, що частина української інтелігенції зраджувала інтереси українського народу?

Брошура «Самостійна Україна» починалася з оцінки міжнародного становища, яке характеризувалося як початок епохи «боротьби

націй» — повстань проти іноземного панування і назріваючого воєнного конфлікту між європейськими імперіями. Історичний прогноз щодо неминучої світової війни, краху імперій і епохи національних революцій, які охоплять усі континенти і супроводжуватимуться появою нових незалежних держав, блискуче виправдався у XX ст.

Далі Міхновський характеризував становище українського народу як «зрабованої нації» і доводив, що таке становище не може бути визнане за нормальне. Природним, справедливим для нього є інше — коли народ має умови для «нічим необмеженої змоги всестороннього розвитку духовного і осягнення найліпшого матеріального гаразду». Перебування у складі держави іншого народу забезпечити ці умови не зможе. Звідси простий і переконливий висновок М. Міхновського про життєву необхідність здобувати державну незалежність України: ***«Державна самостійність є головною умовою існування нації, а державна незалежність — національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин».***

Свідчать документи

Із праці М. Міхновського «Самостійна Україна» 1900 р.

Часи вишиваних сорочок, свити та горілки минули і ніколи вже не вернуться. Українська інтелігенція стає до боротьби за свій нарід, до боротьби кривавої і безпощадної. Вона вірить у сили свої і національні, і вона виповнить свій обов'язок. Вона виписує на своєму прапорі слова: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ»... Наша нація ступила на новий шлях життя, а ми мусимо стати на її чолі, щоб вести до здійснення великого ідеалу... Усі, хто на цілій Україні не за нас, ті проти нас. Україна для Вкраїнців, і доки хоч один ворог-чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружія... І пам'ятаймо, що слава і побіда — се доля борців за народну справу. Уперед!

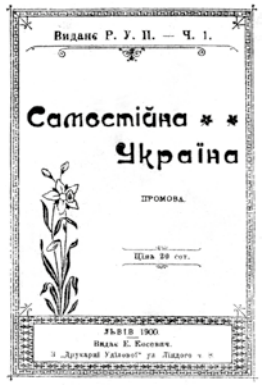

Перше видання брошури «Самостійна Україна»

? Як наведене джерело відображає процес політизації українського руху? Чи погоджуєтесь ви з автором? Відповідь аргументуйте.

РУП не була марксистською партією. У її програмі завдання соціального звільнення народу пов'язувалося із національним звільненням українців. Для засновників партії головним було не панування соціалізму, до чого прагнула будь-яка марксистська програма соціал-демократичних партій, а передусім — звільнення України з-під імперського ярма. Бо саме імперський тиск визнавався причиною усіх інших національних проблем: браку заможності, культурної та освітньої відсталості.

Згодом серед частини членів РУП виникла незгода із самостійницьким курсом. ***Поширювалася думка, що слід домагатися автономії***

у складі Російської держави, а самостійність є далеким ідеалом, про який поки що всерйоз немає сенсу й говорити.

Противники самостійності, очолювані **М. Меленевським**, вийшли з РУП та утворили **Українську соціал-демократичну спілку**, яка в 1904 р. приєдналася до РСДРП (меншовиків). Що ж до Міхновського і групи його прибічників, то вони стояли на своєму: наприкінці 1901 — на початку 1902 рр. вони створили **Українську народну партію** (УНП), яка продовжувала відстоювати ідею самостійності України. Залишки РУП в 1905 р. переродилися в **Українську соціал-демократичну робітничу партію** (УСДРП), яка стояла на позиціях автономії України. Лідером вже української соціал-демократії став не Д. Антонович, а **Микола Порш**.

Старші члени ЗУО, переважно ліберали, ухвалили в 1904 р. рішення про створення **Української демократичної партії** (УДП). Програма новозаснованої партії будувалася за зразком галицької Української народно-демократичної партії та ґрунтувалася на засадах лібералізму. Незабаром від українських демократів відкололася група радикалів (налаштованих більш рішуче, ніж демократи), яка утворила **Українську радикальну партію** (УРП).

Засновники та лідери цих партій — відомі громадські й культурні діячі **Євген Чикаленко, Борис Грінченко, Сергій Єфремов** та інші — у національному житті також послідовно відстоювали політичну автономію України. Як і соціалісти, вони підтримували ідею загальнонародної власності. Та при цьому вважали, що вилучення у приватних осіб власності все ж має супроводжуватися компенсацією тим, кому вона раніше належала.

Постать в історії

Легко любити Україну до глибини душі,
а ви спробуйте любити її до глибини власної кишені.

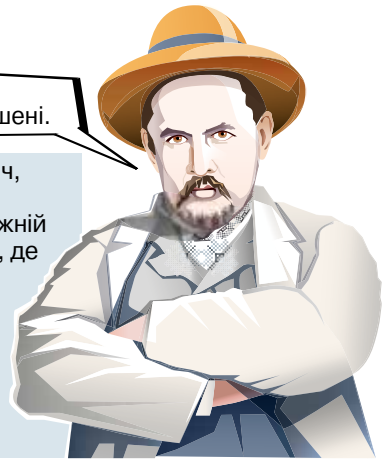

Євген Чикаленко (1861–1929 рр.) — громадський діяч, меценат, за фахом агроном.
Народився в с. Перешори Херсонської губернії у заможній селянській сім'ї. Навчався в Харківському університеті, де вступив до української студентської громади.
У 1884 р. заарештований за участь у гуртку «драгоманівців». Один із провідних членів «Старої громади» (з 1900 г.), Української демократичної партії (з 1904 р.) та Української демократично-радикальної партії (з 1905 р.), засновник і фактичний голова Товариства українських поступовців.

Перегляньте в е-додатку відео про життєвий шлях Є. Чикаленка. Дізнайтеся, як в його діяльності знайшло відображення наведене в коміксі висловлювання.

Українські демократи й українські радикали віддавали перевагу змінам через проведення державою реформ, а не шляхом руйнівної боротьби між класами. Так відбулося формування ліберально-демократичної течії українського руху.

Отже, в українському русі на початку XX ст. чітко виокремилися *дві течії — автономістська* і *самостійницька*.

Думки істориків

Історики про ідейні течії в українському русі

Український історик Іван Лисяк-Рудницький

Ми можемо зрозуміти, що означало панування федералістичної концепції в українській політичній думці: це була спроба знайти компромісний характер між національними й імперськими інтересами... Сила федералістичної концепції полягала у її відповідності об'єктивному станові українського народу до 1917 р. Було очевидно, що поступ української національної справи залежить від еволюції Росії в цілому.

Канадський історик Іван-Павло Химка

Інтелігенція зробила націю, і нація розпочала боротьбу за власну державу... За ідею української державності найперше почали боротися у Галичині, де конституція та наявність національно свідомого духовенства дозволяли перейти до описаної вище схеми розвитку. Де ж такого розвитку не було, як у підросійській Україні, українська інтелігенція не могла бачити дальше поза ідеєю федералізму, аж поки війна... не відкрила їм очі.

Український історик Ярослав Грицак

У цілому ж, як і в Австро-Угорщині, так і в Росії аж до Першої світової війни в політичних програмах національних рухів переважали вимоги автономії, а не самостійності. За винятком угорців, чий національний рух успішно завершився досягненням напівдержавного статусу в 1867 р., жодна політична група не вимагала повної політичної незалежності. Навіть у польському таборі після поразки революції 1848 р. і повстання 1863–1864 рр. головною метою була політична автономія. У Російській імперії лише фінський національний рух досяг певної автономії, хоча вона мала скоріше регіональний, а не національний характер. Серед інших національних рухів лише литовський висунув вимогу політичної автономії під час революції 1905 р.

1. Зіставте оцінки істориків. Визначте, чому автономістський рух переважав над самостійницьким на початку XX ст.
2. Уявіть себе діячем / діячкою українського руху початку XX ст. — до якої з течій доєдналися б ви, зважаючи на реалії наших днів?

ЗНАЮ МИНУЛЕ ▶ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ▶ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання.

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Український соціально-політичний і національний рух на початку XX ст. у Наддніпрянщині»**.

- Можу визначити проблеми консолідації української нації. — Прекрасно
- Можу простежити процес створення перших політичних партій в Наддніпрянщині. — Добре
- Можу порівняти ідейні засади політичних партій. — Треба попрацювати
- Можу обґрунтувати історичне значення брошури М. Міхновського «Самостійна Україна». — Нічого не зрозуміло

2. Назвіть ідейні течії українського руху та їхніх прибічників. Чи спостерігався «конфлікт поколінь» в утворенні політичних партій?

3. Доберіть із матеріалів параграфа історичні факти, які підтверджують тісну взаємодію українського руху Наддніпрянщини та західноукраїнських земель.

II ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

4. Обговоріть результати роботи над схемою «Утворення перших політичних партій». Які чинники впливали на їх формування?

5. Обговоріть у класі, що впливало на політизацію українського руху на початку XX ст. Які чинники були успадковані від XIX ст., а які з'явилися на початку XX ст.?

III МИСЛЮ ТВОРЧО

6. За прикладом рубрики про постать Євгена Чикаленка сформуйте дві-три рубрики про роль в історії двох-трьох діячів / діячок українського руху початку XX ст.

7. Уявіть себе М. Міхновським — підготуйте промову, у якій ви переконуватимете українців щодо необхідності боротьби саме за незалежність України.

8. Дізнайтесь більше про життя і діяльність М. Міхновського. Виконайте творчий проєкт «Сторінка діяча в соціальних мережах». Напишіть 3–4 пости для соцмережі, що відображають політичні переконання діяча.

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

1900 р.	створення РУП — першої політичної партії в Наддніпрянщині
1900 р.	вихід брошури М. Міхновського «Самостійна Україна»

§28 Український національний рух в умовах революції 1905–1907 рр.

Пригадайте основні проблеми розвитку Російської імперії та Австро-Угорщини на початку XX ст. Які обставини загострювали політичну ситуацію в Україні сильніше, ніж в інших регіонах обох імперій?

1. ПОДІЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1905–1907 рр. В УКРАЇНІ

Читаємо й розуміємо

1. Опрацюйте навчальний текст і визначте причини революції 1905–1907 рр. На основі цієї інформації сформулюйте цілі учасників революції. Виокремте цілі українського національного руху.

2. Визначте подію, яка стала приводом до розгортання революційної боротьби.

Загальнодержавні цілі

Цілі революції

Цілі українців

У 1905–1907 рр. Російська імперія стала ареною демократичної революції. ***Не погоджуючись на проведення вкрай необхідних соціально-економічних і політичних реформ, царський режим зробив цю революцію неминучою.*** При цьому майже все, що піднімало на революцію населення Росії, підштовхувало на виступ проти влади й українців.

Як і в Росії, в українських губерніях економічний розвиток не супроводжувався поліпшенням життя більшості населення. *Малоземелля і безземелля, необхідність працювати на кабальних умовах на поміщиків збурювали проти влади селянство українських губерній.*

Низька заробітна плата, недосконале фабрично-заводське законодавство, яке не захищало робітників від свавілля власників підприємств, спричинили гостре їхнє незадоволення в усіх регіонах імперії. Зростав вплив західноєвропейського робітничого руху.

Робітники-українці, які працювали здебільшого на малокваліфікованих роботах у відсталих галузях промисловості, прагнули до змін на краще не менше робітників-росіян, які були зосереджені в кам'яновугільній, металургійній та інших галузях промисловості й одержували дещо більшу заробітну плату.

Збереження в Російській імперії необмеженої влади царя, відсутність політичних свобод обурювали не лише українців, а й представників інших національних спільнот імперії.

Вимога прийняти конституцію об'єднувала навіть ті соціальні групи, які в усьому іншому були антагоністами — буржуазію і робітників.

Але в цій революції *в українців та інших пригноблених народів імперії були і свої специфічні, національні інтереси*. Українці, домагаючись задоволення своїх соціально-економічних інтересів, висували ще й національні вимоги.

Невдоволення самодержавством загострила невдала для імперії російсько-японська війна 1904–1905 рр.

Революція розпочалась у столиці імперії Петербурзі у неділю **9 січня 1905 р.** У цей день було розстріляно велику демонстрацію робітників, які йшли до царських палат з петицією-проханням поліпшити умови життя. В історію ця подія увійшла під назвою **«Кривава неділя»**. Розстріл остаточно розвіяв віру народу в «доброго царя». Події негайно перекинулися в українські губернії. У червні 1905 р. підняв повстання флагман Чорноморського флоту панцерник «Потьомкін», у багатонаціональному екіпажі якого переважали українці. Це був перший великий виступ на флоті й у збройних силах Російської імперії загалом.

Державою ширилися робітничі страйки, активізувалися селяни. Серед вимог переважали соціально-економічні, а також вимоги демократизації існуючого ладу.

Свідчать документи

Постанова селянських зборів Сумського повіту Харківської губернії

Ми, селяни Сумського повіту Харківської губернії, що зібралися 29 травня 1905 р. в кількості близько 5 тис. чоловік, одноголосно ухвалили: теперішній самодержавний лад не може покінчити з тяжким і безвихідним становищем народу. Тому ми вимагаємо:

1. Негайного скликання Надзвичайних зборів, обраних загальною, рівною і таємною подачею голосів. Установчі збори негайно ж повинні вирішити питання: продовжувати війну чи ні, яким чином вирішити земельне питання…

2. Негайного звільнення всіх осіб, що постраждали через політичні і релігійні переконання

3. Свободи слова, друку, зборів, спілок і страйків…

А поки всі наші основні вимоги будуть задоволені, ми відмовляємось виконувати всі державні повинності, а саме: платити податки, податі, не поставляти новобранців та інше, оскільки ці повинності накладені на нас без нашої волі.

? Які основні вимоги селян? Про що свідчить відсутність в документі національних вимог?

Діємо: практичні завдання

За допомогою карти визначте форми революційної боротьби в 1905–1907 рр. Назвіть центри виступів проти самодержавства.

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РУХ І ПОДІЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1905–1907 рр.

Восени 1905 р. революційний рух в імперії швидко став радикальнішим. На ігнорування владою економічних вимог робітників і селян ті відповіли висуненням політичних. ***Загальний політичний страйк***, який у жовтні розпочався в центрі Росії, швидко поширився в Україну та паралізував її життя. Не маючи іншого виходу, царизм пішов на поступки. **17 жовтня 1905 р.** було опубліковано царський Маніфест, який «дарував» народу політичні права й свободи й обіцяв скликання законодавчого органу — **Державної думи.**

Свідчать документи

З маніфесту про вдосконалення державного ладу від 17 жовтня 1905 р.

На обов'язок уряду покладаємо Ми виконання неухильної Нашої волі:

1. Дарувати населенню непорушні основи громадянської свободи на засадах чинної недоторканості особистості, свободи совісті, слова, зборів і союзів.

2. Не зупиняючи призначених виборів до Державної думи, залучити тепер до участі в Думі... ті верстви населення, які зараз зовсім позбавлені виборчих прав...

3. Установити як непорушне правило, щоб жодний закон не міг набути чинності без схвалення Державної думи і щоб виборним від народу забезпечена була можливість дійсної участі в нагляді за закономірністю дій поставленої від Нас влади.

Закликаємо всіх вірних синів Росії... допомогти припиненню цієї нечуваної смути та разом із Нами докласти всіх зусиль до відновлення спокою і миру на рідній землі.

? **1.** Визначте головні ідеї документа: які зміни в суспільно-політичному устрої він започаткував. Чи можна назвати ці зміни революційними?
2. Розгляньте Маніфест з позиції основних груп суспільства Російської імперії: кого він задовольнив, а чиї питання не вирішував. Чи міг з Маніфесту скористатися український національний рух?
3. Спрогнозуйте вплив Маніфесту на настрої революційних сил та розвиток революційних подій.

Маніфест 17 жовтня призвів до розколу революційного табору. Ці поступки задовольнили частину російських підданих — головним чином заможні, ліберально налаштовані верстви населення. Вони створили політичні партії *Конституційних демократів* (*кадетів*), *«Союз 17 октября»* (*«октябристів»*) і були готові до співробітництва з владою в подальшому реформуванні, сподіваючись на демократичну еволюцію держави.

Але погодилися з цим далеко не всі. Невдоволені спробами обмежити самодержавство, найбільш реакційні прибічники старого ладу — **«чорносотенці»** — швидко організувалися та створили кілька політичних організацій, найвпливовішою серед яких був «Союз русского народа». У багатьох містах чорносотенці організували антиєврейські погроми, що супроводжувалися масовими насильствами над євреями, яких звинувачували у ворожому ставленні до царя і до християн взагалі.

Варто запам'ятати

Чорносо́тенці — члени крайньоправих, монархічних і шовіністичних організацій у Російській імперії на початку XX ст., які виступали за непорушність самодержавства, сповідували ідеї російського націоналізму й організовували антиєврейські погроми.

Селянство сприйняло Маніфест як дозвіл на захоплення поміщицьких земель. Більшовики, анархісти, частина меншовиків і есерів, радикальна інтелігенція скористалися оголошенням політичних свобод для організації масового повстання з метою захоплення політичної влади. У листопаді-грудні 1905 р. такі повстання охопили багато міст в імперії, зокрема і в Україні.

Як і влітку, восени 1905 р. особливу революційну активність проявили військові. Найпотужнішим було повстання на головній базі Чорноморського флоту в Севастополі; зокрема, *повстання на крейсері «Очаків»*, до якого приєдналися 12 бойових кораблів. 18 листопада у Києві розпочався *виступ трьох рот саперної бригади* чисельністю до 800 осіб на чолі з поручиком Борисом Жаданівським. Загалом у виступах солдатів та матросів 1905 р. на території України брали участь приблизно 15 тис. військових. Але всі виступи було придушено, а їхніх організаторів і активних учасників засуджено, причому чимало з них було страчено.

Із кінця 1905 р. революційний рух пішов на спад. Однак боротьба (страйки, селянські заворушення), поступово затухаючи, продовжувалась весь 1906 і першу половину 1907 р.

2. УКРАЇНСЬКИЙ РУХ В УМОВАХ РЕВОЛЮЦІЇ. УКРАЇНЦІ В ДЕРЖАВНИХ ДУМАХ

У 1905 р. національний рух в Україні був ще малопомітним, якщо порівняти його з масовими соціально-політичними рухами, якими керували загальноросійські партії.

Читаємо й розуміємо

Опрацюйте матеріали рубрики «Думки істориків» — з'ясуйте, що заважало консолідації та результативності українського руху в умовах революції 1905–1907 рр.

? Визначте, що вирізняло український рух серед інших національних рухів народів Російської імперії.

Думки істориків

Історики про стан українського руху

Український історик Ярослав Грицак

Проголошення Жовтневого маніфесту викликало велике піднесення й збудило надії на лібералізацію політичної системи. Українські діячі через свою нечисленність і організаційну

роздробленість виявилися не готовими скористатися з політичних змін. Подібна ситуація склалася і в національних рухах поляків, євреїв, латвійців, литовців та естонців. Докорінна відмінність між ними й українськими політиками, однак, у тому, що інші партійні поділи були просто результатом розходження політичних ліній. В українському ж випадку найбільшим антагонізмом було національне питання, а саме — чи взагалі потрібна окрема українська політика й українські партії. Ці дискусії паралізували український національний рух, і тому він не справляв політичного впливу на розвиток революційних подій 1905 р. Українські політики попросту не могли змагатися з краще розвинутими і чисельнішими російськими політичними партіями, що мали міцні позиції у великих містах — головних осередках революційного неспокою.

Український історик Іван Лисяк-Рудницький

Український національний рух страждав не лише від російського уряду, а й від ворожості російського суспільства. Якщо говорити про рівень простолюду, то... «хохол» і «кацап» ніколи не вважали, що належать до одного народу. Але освічене російське суспільство абсолютно поділяло офіційну доктрину триєдиної російської народності. У цьому сенсі ліберальний і навіть революційний російський інтелігент мало чим відрізнявся від царського бюрократа.

У цих умовах українські партії вагалися: чи йти їм у революцію у складі відповідних російських партій спільним фронтом, сподіваючись, що після перемоги будуть задоволені національні вимоги українців, чи домагатися своєї мети під знаменами власних партій. Така невизначеність послаблювала їхній вплив на населення, яке у своїй більшості орієнтувалося на соціально-економічні гасла (ліквідація поміщицького землеволодіння, поліпшення життя всіх верств трудового населення) і загальнополітичні (ліквідація самодержавства і демократизація).

Поміркуймо!

Уявіть себе діячем / діячкою українського руху в умовах революції 1905–1907 рр. Запропонуйте перелік заходів, які варто вжити для розгортання українського руху до загальноукраїнських масштабів.

Після оголошення 17 жовтня 1905 р. в Росії політичних свобод і скасування основних національно-культурних обмежень (насамперед Емського указу) український національний рух все ж активізувався. Наприкінці **1905 р.** УРП та УДП об'єдналися в **Українську демократично-радикальну партію** (УДРП).

Свідчать документи

З програми Української демократично-радикальної партії

2. Кожна національність, із яких тепер складається Росія, мусить мати автономію на своїй території... Реформована держава мусить бути федерацією таких національних одиниць.

5. Усіма справами на території України має порядкувати Українська Виборна Народна Рада (Сойм)...

6. Українська Народна Рада сама виробляє краєву конституцію.

14. Мова в урядових, освітніх та інших інституціях уживається українська. Інші народності, що живуть на території України, мають рівне з українцями право задовольняти свої національні, культурні й економічні потреби і в урядових установах вживати своєї рідної мови.

? Проаналізуйте основні програмні положення УДРП. Дайте їм власну оцінку.

Часткова демократизація унаслідок проголошення Маніфесту 17 жовтня стала поштовхом для створення української преси. У **листопаді 1905 р.** почала виходити **перша українська газета Наддніпрянщини «Хлібороб»**. На початку **1906 р.** стала видаватися щоденна **газета «Громадська думка»**, пізніше перейменована в «Раду».

Історичні подробиці

Спонсором газети «Хлібороб» була українська громада м. Лубни. Її наклад становив 5 тис. примірників. Над випусками працювали Микола і Володимир Шемети. Загалом світ побачили 5 номерів газети. Потім газету заборонила імперська цензура.

Перший номер газети «Хлібороб»

? **1.** Чому, на вашу думку, було важливо засновувати українські періодичні видання?

2. На основі інформації про долю газети визначте, чи можливим було вирішення питання національних прав українського народу в Російській імперії.

В умовах революції в Наддніпрянській Україні було започатковано мережу товариств «Просвіта». Перший **осередок «Просвіти»** запрацював в Одесі **30 жовтня 1905 р.** Він мав власну бібліотеку, створив окремий фонд для видання книжок. На середину 1907 р. в Україні вже діяло 35 осередків «Просвіти».

Із впровадженням Державної думи українці дістали змогу винести українське питання в площину відкритої дискусії на рівні державних органів Російської імперії. Щоправда, Державні думи виявилися неефективними для реформування імперії, оскільки були залежними від царя.

До І Державної думи, яка почала працювати у квітні 1906 р., від України увійшло 102 депутати, серед яких переважали селяни та представники міської інтелігенції. 45 депутатів-українців створили свою власну парламентську громаду. Головою її був адвокат і громадський діяч із Чернігова **Ілля Шраг**.

Постать в історії

Ілля Шраг (1847–1919 рр.) походив із родини німецького лікаря, вихідця із Саксонії, який служив у маєтку родини Лизогубів. Здобув юридичну освіту. З молодих років провадив активну громадську діяльність. Був земським діячем, одним із лідерів чернігівської «Громади». Виступав за впровадження української мови у початковій школі. Протягом 1905–1906 рр. був заступником голови Союзу автономістів. У 1906 р. від Чернігівщини обраний до І Державної думи, де очолив українську громаду, став одним із авторів законопроєкту про автономію України. Один із засновників чернігівської «Просвіти». У 1908 р. був серед засновників Товариства українських поступовців.

Ілля Шраг
(*фото 1906 р.*)

В основу програми цієї парламентської групи було покладено три найбільш гострі для українського суспільства проблеми: земельна, освітня і питання автономії. Громада почала видавати свій власний журнал **«Український вісник»**, що мав служити трибуною для всієї Росії й тому друкувався російською мовою. Українська парламентська громада була найчисленнішою серед неросійських груп у Думі. Вона відігравала провідну роль у Союзі автономістів, який об'єднував парламентські групи неросійських народів. Так само, як і українці, вони стояли за перетворення Російської імперії на федеративну державу. Українські депутати підготували окрему декларацію у справі української автономії. Але оприлюднити її з парламентської трибуни не встигли, бо за день до запланованого виступу цар розпустив Думу і видав наказ про вибори нової.

У січні 1907 р. відбулися вибори до ІІ Думи. Понад половину всіх депутатів з України становили селяни. Знову почало діяти українське парламентське об'єднання. Воно називалося **Трудовою громадою**. У Громаді було 47 членів, які ***домагалися автономії України, місцевого самоврядування, української мови в школі, суді й церкві. Громада вимагала також створення кафедр української мови, літератури й історії в університетах і в учительських семінаріях. У ІІ Думі українські депутати ще гостріше ставили питання автономії***. Вони вимагали, щоб Україна мала автономію у складі Російської імперії зі своїм власним урядом. Громада

видавала часопис **«Рідна Справа — Думські вісті»**, що виходив двічі на тиждень. У «Рідній Справі» друкували промови членів Української трудової громади.

ІІ Дума виявилася ще радикальнішою, ніж І Дума, і тому протрималася також недовго, лише 103 дні. **3 червня 1907 р.** її було розпущено. Ця подія увійшла в історію як **«Третьочервневий переворот»**. Це означало завершення революції. Почалася політична реакція (переслідування опозиції), і революційні партії, зокрема й українські, змушені були йти в підпілля.

Свідчать документи

З програми Української трудової громади в ІІ Державній думі, 1907 р.

...Тепер, коли Російська імперія зробилася конституційною державою... ми не тільки не бачимо в законодавчій діяльності правительства якоїсь переміни поглядів на права невеликоруських народів, а й в газетах, близьких до уряду, чуємо старі обвинувачення в політичнім сепаратизмі... Між тим політичне одділення од Росії кого-небудь з її безправних народів — так само й України — ми признаємо за неможливе і необачне... Таке одділення порушить загальну політичну рівновагу Європи, що воно може викликати іноземне втручання і закінчитись новим поневоленням народів, що шукають волі... Народи, що складають сучасну Росію, за сотні літ спільного життя дуже багато внесли в загальнодержавний культурний і матеріальний капітал — і не можуть зректись від нього...

Один тільки є вихід з цього становища. По нашому глибокому переконанню — це рішуча і конечна переробка державного урядування на національну і територіальну автономію всіх країн Російської імперії, котрих людність повинна одержати права самовиразу і самоврядування...

Щодо економічних справ, то на першу чергу ми ставимо здобуття народові землі, которою користувалися б тільки ті, що прикладатимуть до неї свою працю...

1. Чому діяльність Трудової громади негативно сприймалася в урядових колах Російської імперії?
2. Чи була в тогочасній Україні політична сила, яка б вимагала державної незалежності України?

За допомогою додаткових джерел інформації з'ясуйте, хто є головними героями карикатури. За допомогою яких образів автор карикатури зображує царизм та події революції?

Карикатура «Царизм топить у крові революцію» (*з французького журналу 1908 р.*)

Поміркуймо!

Чому, на вашу думку, Маніфест 17 жовтня не став радикальним засобом для розв'язання наявних в імперії проблем?

ЗНАЮ МИНУЛЕ ▶ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ▶ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання.
Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Український національний рух в умовах революції 1905–1907 рр.»**.

Можу визначити причини революції 1905–1907 рр. з позиції українців.	Прекрасно
Можу назвати факти революційної боротьби на українських землях.	Добре
Можу пояснити, як події революції вплинули на український рух.	Треба попрацювати
Можу назвати цілі українського руху в умовах революції.	Нічого не зрозуміло

2. Установіть хронологічну послідовність подій революції 1905–1907 рр. в Наддніпрянській Україні. Запропонуйте власний варіант вправи.

Діяльність української громади в I Державній думі	Заснування газети «Хлібороб»	Маніфест 17 жовтня	Заснування першого осередку «Просвіта» в Одесі

II ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

3. Обговоріть у класі обставини проголошення Маніфесту 17 жовтня. Як ви вважаєте, це був вимушений крок Миколи II чи прояв політичної волі до подальшої модернізації держави? Наведіть аргументи на користь своєї позиції, користуючись текстом параграфа.

III МИСЛЮ ТВОРЧО

4. Уявіть, що Національний банк України оголосив конкурс макетів пам'ятних монет «Український рух у роки революції 1905–1907 рр.». Поміркуйте, які сюжети ви використали б для таких монет. Розробіть дизайн пам'ятної монети на означену тему.

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

1905 р. заснування газети «Хлібороб», створення першого осередку «Просвіти» в Наддніпрянській Україні

§29 Аграрна реформа П. Столипіна та її вплив на Україну

? Пригадайте, у чому полягала суть селянської реформи 1861 р. Якими були її позитивні наслідки і суперечності?

1. СТОЛИПІНСЬКА РЕАКЦІЯ

Після розпуску II Державної думи в Російській імперії запанувала *політична реакція, спрямована проти демократичних сил*. Очолив придушення народних виступів та боротьбу проти здобутої в ході революції обмеженої демократії російський політичний діяч **Петро Столипін**. Він обіймав посаду голови ради міністрів з 1906 до 1911 рр. Його поглядам були властиві абсолютно щирий російський монархізм, шовінізм та імперіалізм, зневага до підкорених царизмом народів (їх називали «інородцями»).

Однак, як вправний адміністратор, він плекав плани військових та економічних реформ. Метою реформ було привести Російську імперію до «процвітання за двадцять років» без зміни монархічного режиму. Також П. Столипін прагнув зміцнити та модернізувати армію в умовах назрівання війни.

Дієвим інструментом зміцнення імперії П. Столипін уважав переслідування і обмеження можливостей для діяльності опозиційних демократичних та національних сил.

Думки істориків

Український історик Дмитро Дорошенко про П. Столипіна

В його (Столипіна) очах увесь український рух був частиною, і то, з найбільш небезпечних, загального революційного руху, і тому він невпинно боровся з ним, закриваючи українські видання, забороняючи українські товариства й арештовуючи українських діячів.

Український учений Володимир Вернадський про П. Столипіна

Боротьба із прагненням інородців до національного самовизначення зробилася одним із гасел столипінського управління, — і до числа цих «інородців» урядом визначено та свідомо включаються українці. [...] У низці циркулярів по відомству міністерства внутрішніх справ Столипін оголошує боротьбу з українством державним завданням, що лежить на Росії з XVII ст.

? Які факти наводять діячі на підтвердження антиукраїнського характеру столипінської реакції в Наддніпрянщині?

2. СТОЛИПІНСЬКА АГРАРНА РЕФОРМА

Читаємо й розуміємо

Опрацюйте навчальний текст і визначте, як вплинула столипінська аграрна реформа на українське селянство.

На початку XX ст. Росія накопичувала ресурси для подальшої експансії, однак відчувалася її слабкість порівняно з провідними світовими державами. Вони на той час були високо індустріалізованими, а їхня промисловість живилася високоефективним сільським господарством. Натомість у російському селі мешкало 93 млн людей (це дорівнювало населенню кількох європейських країн), і воно давало 50 % прибутків держави, але працювало у ньому 75 % робочої сили. Врожайність основних зернових у центральних російських губерніях становила 1/4 від показників Німеччини, Великої Британії та 1/3 від підросійських остзейських губерній (сучасні Естонія та Латвія). При тому поміщицькі господарства були продуктивнішими, і просто поділити їх поміж селянами означало зруйнувати ефективні господарства. Але селянське невдоволення малоземеллям і безземеллям становило постійну загрозу соціальних протестів і бунтів. Подолати ці проблеми уряд П. Столипіна прагнув, започаткувавши нову аграрну реформу.

Головним гальмом модернізації сільського господарства П. Столипін вважав селянську общину (усе населення села, що мало спільну земельну власність). Селянство сплачувало податки державі не з індивідуального господарства, а спільно від усієї общини. Тобто, коли треба було сплачувати, не дивилися, чи заможний господар, чи голота — усі мали здати гроші, не зважаючи на продуктивність господарства. В Україні такі громади були поширені переважно на таврійських степових землях, де освоювати нові терени треба було спільними зусиллями.

Община повністю контролювала життя селянства. Покинути її з власної волі селянин не міг. Особливістю землекористування в общині було те, що землі й угіддя періодично перерозподілялися між членами громади. Задум полягав у тому, щоби забезпечити рівні умови господарювання: кожне господарство час від часу отримувало можливість господарювати на кращих землях. Проте ці перерозподіли гальмували впровадження селянами передових технологій господарювання, оскільки вони не хотіли вкладати ресурси в землю, яка наступного року могла перейти до іншого господаря. На зруйнування цих порядків і були спрямовані зусилля столипінської аграрної реформи.

За **«Наказом про селянське землекористування і землеволодіння» (9 листопада 1906 р.)** селяни дістали право вільного виходу із селянської общини й отримання землі у приватну власність. Ці новації були закріплені **законом від 14 червня 1910 р.**

ЗАВДАННЯ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ

Зруйнування селянської общини	Перехід до приватного фермерства шляхом розпуску традиційних сільських общин.
Державне кредитування	Надання фінансової підтримки селянам для розвитку індивідуальних господарств.
Колонізація східних земель	Заохочення міграції селян з європейської частини Росії до східних регіонів.
Послаблення соціальних конфліктів	Розв'язання соціальних проблем шляхом переміщення надлишкового населення.
Посилення російської присутності	Збільшення чисельності російського населення в східних регіонах імперії.

У ході аграрної реформи селяни дістали право виходити з громади й створювати індивідуальні господарства — *хутори* або *відруби*, які мали функціонувати як фермерські. Реалізуючи право вільного виходу з громади, вони отримували земельні наділи без викупної плати та могли оформити їх у приватну власність. Між селянами також розподілялися вільні казенні землі. До того ж за потреби селянин міг орендувати чи купити землю у поміщиків, користуючись кредитами Селянського поземельного банку.

З огляду на різні умови і традиції в імперії, реформа мала свої локальні особливості. ***В Україні її темпи були набагато швидшими, аніж у центральній Росії, хоча малоземелля також зростало.*** В Україні було засновано понад 400 тисяч хуторів із приватною власністю на землю. Кредити Селянського банку дозволяли викупити землю у поміщика. Розвиток кооперативного руху із початку століття створював гарні стартові можливості для фермерів, зокрема з колективним використанням передової сільськогосподарської техніки.

? Зіставте динаміку заснування індивідуальних господарств у різних районах Російської імперії. Де ці темпи були вищими? Що, на вашу думку, могло впливати на цю динаміку? Опрацюйте матеріал рубрики «Думки істориків» (*с. 236*) та порівняйте свої міркування з міркуваннями історика.

Динаміка виходу селян із громад в ході аграрної реформи (у % станом на 1 січня 1916 р.)

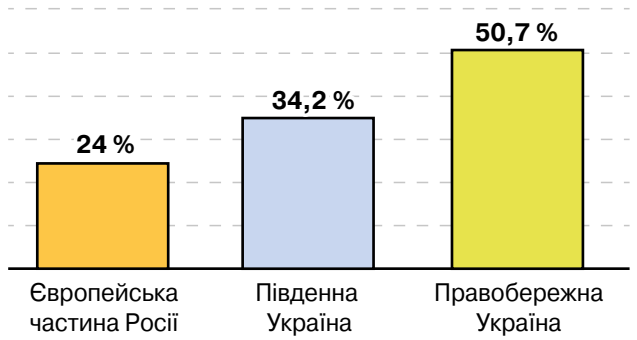

Думки істориків

Український історик Ярослав Грицак про вплив аграрної реформи

Українські селяни, на відміну від російських, майже не знали общинної форми землеволодіння. Община була надзвичайно слабкою в Україні; тут панувало спадкове індивідуальне землеволодіння. Це спричинювало сильні власницькі настрої серед селянства. У 1865 р. 96,5 % селянських господарств на Правобережній Україні, 82,1 % на Полтавщині і 68 % в українських районах Чернігівщини були приватними і передавалися спадково. На противагу цьому у великоросійських губерніях загальнопоширеним було общинне землеволодіння. У тих же регіонах, де його запровадила російська адміністрація зверху... — на Слобожанщині і в Південній Україні — ця форма землеволодіння не прижилася. Столипінська реформа мала найбільший вплив в Україні, бо вона відповідала старим традиційним формам землеволодіння.

3. МІГРАЦІЇ СЕЛЯНСТВА В УМОВАХ СТОЛИПІНСЬКОЇ РЕФОРМИ

Поміркуймо!

Визначте переваги і ризики столипінської реформи для селянства. Чи всі селяни змогли скористатися з реформи для поліпшення свого становища?

Плодами аграрної реформи скористалися не всі селяни. Більш заможні, підприємливіші господарі дійсно змогли заснувати міцні господарства. Натомість слабкі малоземельні господарства часто зовсім банкрутіли, і селяни продавали землю за безцінь. Це призводило до загострення соціальної напруги в селі та до невдоволення селянства урядом.

Освоєння земельних ділянок переселенцями (*фото початку XX ст.*)

? Розгляньте фото. Про які умови праці переселенців можна зробити висновки?

Щоб послабити соціальні конфлікти в самій «європейській Росії», уряд заохочував переселення селян у східні райони імперії: Казахстан, південний Сибір, північний Кавказ, Далекий Схід. Так планувалося «виштовхнути» на схід надлишок населення в «європейських» районах імперії. Водночас, за задумом російських шовіністів, це мало б посилити «російську расову присутність у краях диких інородців».

Протягом 1906–1912 рр. в азійські губернії Російської імперії переїхало до 2 млн українських селян, переважно з Чернігівщини, Полтавщини та Харківщини. Чверть із них повернулася, не пристосувавшись до нових умов.

Сама хвиля селянської міграції розпочалася ще у 1880-х роках, але лише будівництво стратегічних залізниць (Ташкентської та Далекосхідної) дозволило здійснювати масове переселення. Це створило українські «клини» — місця масового розселення українців: «Сірий» (Казахстан) та «Зелений клин» (Далекий Схід).

Водночас важливо зазначити, що території прибування мігрантів не перетворювались на «історичні українські землі»: під час імперської колонізації відбувалося витіснення місцевого населення, яке проживало там століттями. ***Українська колонізація у цьому контексті стала частиною ширшої російської імперської експансії. Проте відірвані від батьківщини українці в цих регіонах швидко русифікувалися, втрачаючи власну ідентичність.*** Уже за кілька десятиліть совєтські переписи фіксували лише незначні групи тих, хто зберіг українську самоідентифікацію. Саме їх і називають «українською східною діаспорою».

Поміркуймо!

ПЕТРО СТОЛИПІН

Прочитайте висловлювання Столипіна. На основі вивченого матеріалу розтлумачте думку політика. Про які зусилля він мовив? Які із них були прогресивними, на вашу думку, а які — ні? Як ви зрозуміли, кому / чому він намагався допомогти «протриматися»?

Столипінська реформа мала позитивні результати: у 1913 р. в імперії зібрали найбільший врожай зернових. Частка України в загальноімперському експорті зерна сягнула 25 %.

Водночас проти реформи виступили противники будь-яких реформ, зокрема в оточенні царя, а також частина селянства. Натомість екстремісти-революціонери не хотіли, щоб проблеми села взагалі були розв'язані; їм була потрібна революція.

У 1911 р. П. Столипіна застрелив у Києві «анархо-комуніст» Дмитро Багров, який одночасно був агентом царської охранки (спецслужби, завданням якої була боротьба з ворогами самодержавства).

ЗНАЮ МИНУЛЕ ▶ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ▶ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання.
Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Аграрна реформа П. Столипіна та її вплив на Україну»**.

- Можу визначити причини впровадження аграрної реформи П. Столипіна. — Прекрасно
- Можу описати особливості реформи на українських землях. — Добре
- Можу пояснити, як реформа вплинула на українців. — Треба попрацювати
- Можу показати на карті регіони української колонізації внаслідок столипінської реформи. — Нічого не зрозуміло

II ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Обговоріть у класі результати і наслідки аграрної реформи. Чи вдалося П. Столипіну досягти поставлених цілей та вирішити аграрну проблему в Російській імперії?
3. Проаналізуйте цитату П. Столипіна: «*Народи інколи забувають про свої національні коріння, але такі народи гинуть, вони перетворюються у багно, в якому проростають та міцнішають інші, сильніші народи*». Як ця цитата відображає шовіністичні погляди діяча?
4. Чи могли репресії проти національних рухів підросійських народів сприяти стабільності імперської держави?

III МИСЛЮ ТВОРЧО

5. Розгляньте обкладинку видання 1909 р. Висловте припущення щодо того, яка інформація могла міститися у цій «книжці». Які події були причиною появи подібних видань в Російській імперії?

Обкладинка видання «Довідкової книжки для ходоків і переселенців»

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

1906 р. початок аграрної реформи П. Столипіна

§30 Наддніпрянська Україна у 1907–1914 рр.

Назвіть цілі та прояви російської імперської національної політики на українських землях протягом XIX ст.

1. ПОСИЛЕННЯ ТИСКУ З БОКУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРСЬКОЇ ВЛАДИ НА УКРАЇНСЬКИЙ РУХ

Попри тимчасові поступки під час революції 1905–1907 рр., російська політика переслідування народів, що прагнули зберегти свою ідентичність, залишалася незмінною. Особливо це стосувалося українців. Коли стало очевидно, що багаторічна політика зросійщення не дала бажаних результатів, а український рух перейшов до чітких політичних вимог, антиукраїнська політика лише посилилася. Уряд Столипіна проводив *агресивну політику русифікації*, спрямовану на знищення національного різноманіття та перетворення імперії на унітарну російську державу. Російські ідеологи зображували український національний рух як штучний і безпідставний. Яскравим прикладом цього є таємний лист полтавського губернатора до царя, в якому він заперечував саме існування українського народу та наполягав на призначенні на посади вчителів, службовців, священників виключно з великоросів.

Уряд *скасував викладання українською мовою в школах*, де його ввели під час революції, а також скасував дозвіл 1906 р. на використання української мови для пояснень на уроках. Учням знижували оцінки не за незнання з предметів, а за помилки в російській мові. *Учителям заборонили розмовляти українською навіть поза школою.* Під заборону використання в школі потрапили українські пісні, вірші й навіть мелодії.

Свідчать документи

Циркуляр П. Столипіна губернаторам від 20 січня 1910 р.

З виданням Височайше затверджених 4 березня 1906 р. Тимчасових правил про товариства і спілки серед інородницьких елементів, що населяють Росію, став спостерігатися особливий рух до культурно-просвітницького розвитку вузької національно-політичної самосвідомості та утворення з цією метою цілої низки товариств під найрізноманітнішими назвами, що мають на меті об'єднання інородницьких елементів на ґрунті їхніх винятково національних інтересів.

Переслідуючи вищезгадану мету, такі товариства, безсумнівно, ведуть до поглиблення початків національного відчудження і ворожнечі, і тому повинні бути визнані такими, що загрожують громадському спокою і безпеці, як це і роз'яснив Урядовий Сенат у цілій низці рішень (укази від 18 червня 1908 р. №9120 у справі українського товариства «Просвіта», від 4 вересня 1909 р. за №8397 у справі польського товариства «Освята» тощо).

Визнаю заснування подібних товариств, на підставі п. 1 ст. 6 закону 4 березня 1906 р., неприпустимим і вважаю обов'язком вказати Вашій Високоповажності, що під час обговорення клопотань про реєстрацію будь-яких інородних товариств, зокрема й українських та єврейських, незалежно від цілей, які вони мають на меті, місцевим урядовцям у справах про товариства слід в кожному окремому випадку докладно зупинятися на питанні про те, чи не має таке товариство вищевказаних завдань і в ствердному випадку неухильно відмовляти в реєстрації їхніх статутів…

Разом з цим Вам належить у даний час ретельно ознайомитися з діяльністю вже існуючих інородних товариств і в належних випадках порушити встановленим порядком питання про їх закриття.

1. Якими підставами керувалися російські урядовці, обмежуючи національні товариства?
2. Чому факт зарахування українців до «інородців» М. Грушевський пропонував записати «золотими літерами»?
3. Які народи потрапили в циркуляр? Чому саме вони згадані в документі?

Історичні подробиці

Чорносотенці в Україні

Підтримкою антиукраїнського курсу царату виступали чорносотенці. В Україні чорносотенний рух був особливо активним, адже розглядав українське національне відродження як прояв «мазепинства» та «сепаратизму», що загрожував єдності імперії.

Чорносотенці організовували погроми, зокрема антиєврейські, влаштовували демонстрації та мітинги під монархічними гаслами, закликаючи до розправи над «бунтівниками» та «інородцями». Їхня діяльність була спрямована на придушення будь-яких проявів національно-культурного та політичного життя українців, поширення міфів про «єдиний російський народ» та перешкоджання використанню української мови. Чорносотенні організації «Союз російського народу» та «Союз Михайла Архангела» мали свої відділення в багатьох містах Наддніпрянщини, користуючись підтримкою частини місцевої адміністрації та духовенства.

1. Що спричинило зростання російського шовінізму?
2. Які російські фейки поширювали російські шовіністи? Які з цих фейків поширює сучасна Росія?

Українська преса також зазнала утисків з боку влади. Уже в 1907 р. з 18 українських періодичних видань залишилося лише дев'ять, а згодом їх стало ще менше. Навіть ті, що продовжували виходити, не можна було офіційно передплачувати. Чорносотенці виявляли передплатників, повідомляли про них адміністрацію, яка карала — звільняла з роботи або кидала до в'язниці. *Царська влада активно перешкоджала і розвитку українського театру:* майже всі п'єси забороняли до постановки стандартною формулою «До вистави не дозволено!», а театральні афіші українською мовою заборонялося навіть друкувати.

Поміркуймо!

Поміркуйте, чому царські урядовці вдалися до переслідувань тих форм національного руху, які працювали з громадськістю.

Думки істориків

Австрійський історик Андреас Каппелер про становище українців

Становище українців у соціально-політичній системі Російської держави… було неоднозначним. Царський уряд і російське суспільство вважало їх хохлами, малоросами або мазепинцями. Українські селяни, які продовжували жити в традиційному україномовному світі, залишалися доброзичливими, беззлобними і навіть колоритними в своїх танцях і піснях, але у цілому некультурними, дурнуватими хохлами. Українці, що стали на шлях соціального сходження і певної інтеграції в російське суспільство, малороси, вважалися, не дивлячись на деякі мовні відмінності, частиною російського народу. Нечисленні українці, які хотіли розвивати власну самобутню культуру й до того ж створювали національні об'єднання і партії (мазепинці), наштовхувалися на нерозуміння в російському суспільстві: чому вони хочуть відділитися від великої російської культури і нації, надаючи перевагу провінційній селянській культурі?

На які особливості ставлення до українців з боку російського суспільства вказує автор?

Свідчать документи

З публікації в «Двоголовому Орлі», березень 1914 р.

У Києві, Матері Городів Руських, зграя негідників, відщепенців насмілилася зухвало вигукнути: «Геть Росію, хай живе Австрія!».

Ось до чого дочекався Київ, ось якої ганьби доводиться йому зазнавати: на його святих горах, увінчаних золотими хрестами, звила собі гніздо державна зрада.

Ще задовго до так званого «шевченківського» ювілею Російські патріотичні спілки вказували Уряду на істинне значення і сенс «шевченківського» ювілею і пов'язаних з ним демонстрацій.

Вища адміністрація Краю, в особі генерал-ад'ютанта Трепова, і Петербург, прислухавшись до прохань патріотичних спілок, категорично заборонили мазепинські демонстрації та вшанування жидомасонських ідей, приурочених до особистості «великого» поета, і цим запобігли багатьом подіям бридким, багатьом подіям обтяжливим…

1. Яку подію заборонено вшановувати українцям? Як про це сказано в документі?
2. Вкажіть у тексті шовіністичні слова-маркери.
3. Визначте за уривком із джерела, чи вдалася шовіністам заборона.

2. ПРОЯВИ КСЕНОФОБІЇ. «СПРАВА БЕЙЛІСА»

? Пригадайте, що таке «смуга осілості». Як проявлявся імперський антисемітизм у XIX ст.?

В умовах політичної нестабільності, зростання революційних настроїв і соціальної напруженості влада дедалі частіше вдавалася до політики **ксенофобії**.

У Російській імперії **антисемітизм** був не просто суспільним явищем, а частиною державної політики. Євреї мали обмежені права на проживання, освіту, заняття певними професіями, службу в армії. Навіть вступ до вищих навчальних закладів був для євреїв лімітований жорсткими квотами.

Варто запам'ятати

Ксенофо́бія — ворожість, страх або ненависть до «чужих» — представників інших націй, рас, релігій чи культур.
Антисеміти́зм — форма ксенофобії, яка полягає в упередженому ставленні або ненависті до євреїв, їх дискримінація.

На початку XX ст. антиєврейські настрої набули особливо загрозливого характеру. Часто влада або поліція не лише не зупиняла масові насильства, а й таємно підтримувала їх. Найжахливішими стали ***антиєврейські погроми*** — масові напади на єврейські громади, супроводжувані вбивствами, пограбуваннями, знищенням майна. Один із найкривавіших погромів відбувся 1903 р. у Кишиневі. Під час революції 1905–1907 рр. та особливо після її поразки виступи з новою силою охопили Одесу, Катеринослав, Київ та інші міста України.

Припиніть жорстоке гноблення євреїв (*США, хромолітографія, 1904 р.*)

На цій гравюрі, що з'явилася після погрому 1903 р. в Кишиневі, «російський єврей» несе на спині великий клунок із написом «Гноблення»; до клунку прив'язані гирі з написами «нетерпимість», «дискримінація», «вбивство», «обман», «переслідування» і «пограбування». На задньому плані, праворуч, горять хати єврейської громади, а у верхньому лівому куті президент Теодор Рузвельт звертається до імператора Росії Миколи II: «*Тепер, коли у вас мир зовні, чому б не відновити чесний і тривалий мир у ваших кордонах?*».

Історичні подробиці

Про міф «У революції винні євреї»

Особливу роль у поширенні антисемітизму відігравали чорносотенні організації, які стверджували, що євреї нібито винні в революційних заворушеннях і є загрозою для єдності імперії. Вони закликали до «захисту православної Росії» від «єврейської змови». У пресі поширювали фальшиві документи, як-от «Протоколи сіонських мудреців» — вигаданий текст, що начебто доводив існування глобальної єврейської змови.

Поміркуймо!

1. Чому євреї стали одним із головних об'єктів переслідування російськими шовіністами?
2. Які факти викриває американська карикатура?
3. Чи була єврейська міграція з Росії тим наслідком, на який очікували російські шовіністи?

Одним із найганебніших проявів державного антисемітизму та ксенофобії в Російській імперії стала **«Справа Бейліса»**. У 1911 р. в Києві було знайдено понівечене тіло 13-річного хлопчика. В організації вбивства було безпідставно звинувачено єврея Менделя Бейліса, та наголошувалося, що вбивство нібито мало «ритуальний» характер. Це було свідоме поширення давнього антисемітського міфу про використання євреями в своїх обрядах християнської крові. Протягом **1911–1913 рр.** влада докладала величезних зусиль, щоби сфабрикувати докази та довести вину невинної людини, розгорнувши масштабну антисемітську кампанію у пресі.

Незважаючи на тиск уряду, прокурорську фальсифікацію та свідчення проплачених свідків, *справа викликала широкий міжнародний резонанс*. На захист Бейліса виступили видатні діячі науки, культури, політики з усього світу, а також прогресивні кола української інтелігенції, правники та громадські діячі. Вони викривали брехню, фальсифікації та абсурдність звинувачень. Зрештою, присяжні засідателі, переважно селяни, які керувалися здоровим глуздом, за всіма пунктами обвинувачення визнали Менделя Бейліса невинним.

Бейліс цареві: «Ваша Величність знає, хто вбивця!» (*карикатура, 1913 р.*)

Поміркуймо!

1. Які факти про Російську імперію продемонструвала «Справа Бейліса»?
2. Поміркуйте, чому громадськість виступила на захист М. Бейліса.
3. Який сенс вклав автор у слова М. Бейліса на карикатурі (*с. 243*)?

3. СТАН УКРАЇНСЬКОГО РУХУ в 1907–1914 рр.

Читаємо й розуміємо

Доберіть із навчального тексту історичні факти, що свідчать про піднесення національної свідомості українців у 1907–1914 рр. Визначте роль Товариства українських поступовців в українському русі. Які факти його історії свідчать про тяглість традицій українського національного відродження протягом XIX — початку XX ст.?

Попри утиски, національна свідомість українців не слабшала, а навпаки — зростала. Яскравим свідченням цього стало поховання композитора й патріота Миколи Лисенка восени 1912 р. У траурній процесії взяли участь понад сто тисяч людей з усіх українських земель, зокрема з Галичини й Буковини. Це була перша масштабна демонстрація єдності українців і протесту проти імперської політики. Попри заборону публічного вшанування 100-ліття народження Т. Шевченка, в кількох містах українським активістам вдалося провести святкування.

Свідчать документи

З листівки київських студентів

Товариші! Свято столітнього народження Великого Співця демократії подвійно пригніченої соціально і національно мусить перетворитися в велику політичну демонстрацію. Ті самі, хто катували поета-мужика, а разом з ними і всі народи «од Молдованина до Фінна», заборонили свята страдника.

Ми, українські студенти, соціал-демократи, звертаємось до революційної інтелігенції та студентства всіх народів з закликом підтримати наш протест у формі одноденного політичного страйку по всіх вищих школах м. Києва...

Із щоденника Євгена Чикаленка

Та й кого тягнути до суду за сепаратизм до Австрії, коли більшість арештованих демонстрантів — кавказці!

Кажуть, що при списуванні протоколів з арештованих демонстрантів, кавказці, а власне грузини, наче змовились називати себе українцями.

— Та який же ви українець? — питає їх на допиті поліцейський пристав. — Ви ж грузин, видно по вас.

— Пиши українець. Ти «Кавказ» Шевченка читал? Його написал українець, і я теж хочу бути українцем!

1. Які факти можна встановити за фото на *с. 245*?
2. Про які настрої серед київського студентства свідчить листівка?
3. Про які факти громадської активності свідчить Є. Чикаленко?

Роменське російсько-українське музично-драматичне товариство під час святкування сторічного ювілею з дня народження Тараса Шевченка (*фото, 1914 р.*)

Після поразки революції 1905–1907 рр. українські партії втратили легальні можливості для діяльності. У цих умовах постало питання про нову форму об'єднання українських політичних і громадських сил. У **1908 р.** у Києві було створено **Товариство українських поступовців** (ТУП) — нелегальну міжпартійну організацію, що об'єднала представників різних політичних напрямів: колишніх членів Української демократично-радикальної партії (УДРП), Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), а також діячів з ліберальними та автономістськими поглядами. До його складу входили такі видатні особистості, як М. Грушевський, Є. Чикаленко та ін. Організація діяла в Києві, Полтаві, Харкові, Чернігові, Катеринославі та інших містах.

Основною метою ТУП був захист українських національних, культурних та політичних прав у межах Російської імперії. Члени товариства виступали за автономію України, розвиток української мови, шкільництва, преси, науки і культури. Товариство дотримувалося легальних методів боротьби й орієнтувалося на співпрацю з іншими національними рухами та ліберальними силами імперії.

Вибори до III Державної думи (*карикатура, 1907 р.*)

ТУП координувало діяльність «Просвіт», українських клубів і культурно-освітніх об'єднань. Неофіційними друкованими органами товариства вважалися щоденна газета «Рада» та журнал «Українське життя». У 1911–1914 рр. його ідеї активно просувалися на загальноросійських з'їздах земських діячів і вчителів. ТУП налагодило контакти з опозиційними діячами в III і IV Державних думах.

Під час виборів до III Державної думи Українська демократично-радикальна партія (УДРП)

Депутати від українських губерній в IV Державній думі

96 депутатів від 9 українських губерній

20 депутатів, які чітко позиціонували себе як захисники національних інтересів України

обрала курс на співпрацю з російською партією конституційних демократів — кадетами. Хоча УДРП не провела своїх депутатів до Думи, вона впливала на українську групу в ній, що складалася переважно з селян і священників. У березні 1908 р. ця група подала законопроєкт про викладання українською мовою в початкових школах у регіонах із «малоруським» населенням, однак його було відхилено. Ідею викладання та судочинства українською мовою підтримував у виступах член партії кадетів історик Іван Лучицький.

У IV Думі (1912 р.) тема України звучала активніше, частково завдяки домовленості між ТУП і кадетами: поступовці закликали голосувати за кадетів, а ті зобов'язалися підтримувати українські культурні вимоги. Питання автономії не порушували, бо кадети його не підтримували. Проте завдяки цій співпраці українську мову в школах захищали навіть деякі російські депутати.

Діємо: практичні завдання

1. Розгляньте карикатуру на *с. 245*. Як вона пояснює, чому представники українських партій не були обрані до Державної думи?
2. Розгляньте діаграму. Який відсоток депутатів мали українські губернії в Думі? Який відсоток мали проукраїнські депутати? Чому більшість депутатів українських губерній не позиціонували себе як українці?

Переслідування українського руху та небажання влади йти на поступки посилювала радикалізацію поглядів української молоді.

Свідчать документи

З доповіді мелітопольця Дмитра Донцова на студентському з'їзді 1913 р. у Львові

Актуальним є не гасло самостійності — мріяли ж колись наші українці про самостійну Україну в злуці з Росією; актуальним, більш реальним, більш конкретним і скоріше здійсненним є гасло відірвання від Росії — політичний сепаратизм.

? **1.** Які погляди відображав Д. Донцов? Чим вони відрізнялися від програми ТУП?
2. У чому полягала радикальність поглядів Д. Донцова на відносини України з Росією?

ЗНАЮ МИНУЛЕ ▶ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ▶ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання.
Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Наддніпрянська Україна в 1907–1914 рр.»**.

- Можу назвати прояви посилення імперських утисків в Наддніпрянщині. — Прекрасно
- Можу пояснити поняття «*ксенофобія*», «*антисемітизм*», «*шовінізм*». — Добре
- Можу визначити прогресивну роль громадськості у «Справі Бейліса». — Треба попрацювати
- Можу схарактеризувати стан українського руху в 1907–1914 рр. — Нічого не зрозуміло

2. Назвіть три основні форми імперських утисків українського національного руху в 1907–1914 рр. і поясніть, як кожна з них впливала на українське суспільство.

II ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

3. Чи можна вважати поширення антиукраїнських і антиєврейських настроїв частиною однієї імперської політики? Обґрунтуйте відповідь прикладами з тексту.
4. Чому саме похорон Миколи Лисенка перетворився на масову акцію протесту? Яке значення мала ця подія для українського руху?
5. Обговоріть у малих робочих групах (дві-чотири особи) особливості політичного та національно-культурного українського руху у 1907–1914 рр. За результатами роботи спільно укладіть мапу думок.

III МИСЛЮ ТВОРЧО

6. Ознайомтеся із уривком промови лідера російської партії кадетів П. Мілюкова. Чи справдилися його побоювання: «*Тепер, коли українці починають голосно говорити, як це робить Донцов і товариші, що всяка надія на Росію є утопія та що лишається шукати рятунку тільки в сепаратизмі, я кажу вам: "Бійтеся його!... Донцови будуть числитися не одиницями і не десятками, а сотнями, тисячами, мільйонами!"*».

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

1908 р.	створення Товариства українських поступовців
1911–1913 рр.	«Справа Бейліса»

§31 Національне піднесення на західноукраїнських землях на початку XX ст.

Пригадайте, що впливало на розвиток українського національного руху на західноукраїнських землях у XIX ст. В якому з регіонів краю український рух був найбільш розвиненим та впливовим?

Читаємо й розуміємо

Ознайомтеся за матеріалами параграфа. Дослідіть, як змінився характер українського руху в Західній Україні на початку XIX ст. Самостійно розробіть критерії порівняння стану українського національного руху в Наддніпрянщині та Західній Україні на початку XX ст. Проведіть порівняльний аналіз та зробіть власні висновки за досягнутими результатами.

1. СТВОРЕННЯ НОВИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Український національний рух у Західній Україні на початку XX ст. динамічно розвивався, набуваючи нових цілей і форм. У цей час роль політичної еліти остаточно перейшла до світської інтелігенції. Попри різні політичні погляди, дедалі більше активних діячів готові були працювати над утвердженням української ідентичності, домагатися зростання політичного впливу в краї. Центром українського руху була Галичина, яку часто називали «*українським П'ємонтом*».

Свідчать документи

Зі спогадів Євгена Чикаленка про візит до Львова

Буваючи в Галичині і спостерігаючи там широкий, як порівняти з великою Україною, національний рух, я набирався певности, що й у нас він розів'ється, коли в Росії буде конституція і коли настане воля для прояву національного життя. Тому я завжди раяв нашим українцям по змозі частіше їздити до Галичини, щоб наочно побачити тамошнє життя і укріпитися в вірі в майбутнє відродження української нації на всім просторі України. Тоді Галичина була для нас зразком боротьби за своє національне відродження, ... Галичина була для України справжнім П'ємонтом.

1. На які відмінності в становищі українського руху в Галичині та Наддніпрянській Україні вказує діяч? Поясніть, чим були зумовлені ці відмінності.
2. Пригадайте з курсу всесвітньої історії, що таке *П'ємонт*. Чому українські діячі могли порівнювати Галичину з П'ємонтом?

Попри зростання ролі світської інтелігенції, вагому роль в українському національному русі відігравав митрополит **Андрей Шептицький**, який очолив Українську греко-католицьку церкву в **1901 р.**

Постать в історії

Роман Марія Александер Шептицький (1865–1944 рр.) народився в польській аристократичній родині. Був високоосвіченою людиною. Згодом перейшов до української ідентичності, змінив віросповідання з католицького на греко-католицьке і з 1888 р. став ченцем, прийнявши ім'я Андрей. Зробивши блискучу церковну кар'єру, він став одним із найвідоміших очільників Української греко-католицької церкви. Усе своє життя послідовно захищав інтереси та права українського народу. Був депутатом Галицького сейму і членом палати панів австрійського парламенту. Підтримував ідею створення українського університету у Львові. Протягом життя реалізував численні благодійні проєкти. Маючи підприємницький хист, митрополит був заможною людиною. Значну частину зі своїх власних коштів укладав у розвиток українських культурно-освітніх установ і організацій.

Андрей Шептицький (*фото кінця XIX ст.*)

Відзначався демократичністю поглядів та гуманізмом. У роки Другої світової війни став на захист євреїв і долучився до їх порятунку від знищення нацистами.

Думки істориків

Історики про роль Андрея Шептицького

Історик-богослов з Італії Августин Баб'як

...Королівство Галичини і Володимирії було складною частиною Європи у соціально-економічному та політичному контексті. А це і проблеми національної ідентичності та інтелектуального й морального рівня українського духовенства і народу у ті часи... Найбільшою тодішньою проблемою були сильні москвофільські тенденції у суспільстві. Також немало у середовищах греко-католицького духовенства було симпатиків єдності із Росією, а це вело, очевидно, до послаблення церкви і давало можливість необмеженої дії Московщини. Ватикан дуже серйозно стежив за тим феноменом домінації Московщини на території західної України...

Український історик Іван Матковський

У Галичині спричинився до розвитку Греко-католицької церкви, яку реформував. У церковний лексикон запровадив такі поняття, як «*українець*» та «*український*». Використовуючи свої впливи та зв'язки, спричинився до того, що українське політичне питання вийшло із локально-містечкового явища на міжнародний рівень... У політичному плані, митрополитові Андрею слід подякувати за подолання такого явища, як галицьке москвофільство. Завдяки праці Андрея Шептицького Львів нині не є вогнищем проросійських сепаратистів.

Визначте, які надії покладалися на митрополита Андрея на початку його служіння. Чи вдалося йому їх виправдати?

В умовах загострення відносин між великими державами та назрівання Першої світової війни діячі національного руху звернули увагу на сферу фізичного виховання, військової підготовки та громадянського самовиховання. Важливу роль у цьому процесі відіграли молодіжні та спортивно-патріотичні товариства.

Перше **українське гімнастичне товариство «Сокіл»** було засноване у Львові **1894 р.** Воно постало за зразком чеських і польських «Соколів», але мало українську національну спрямованість. Головна мета товариства — фізичне, моральне та патріотичне виховання юнаків через заняття спортом, вишколи, гімнастику й участь у громадському житті.

Українські соколи на VI Всесокільському зльоті у Празі (*фото, 1912 р.*)

? 1. Розгляньте фото. Про що свідчить зовнішній вигляд «соколів»?
2. Поміркуйте, що приваблювало молодь в організації «Сокіл».

Поміркуймо!

Листівка видана українським гімнастичним товариством «Сокіл-Батько» з нагоди проведення І Краєвого здвигу у Львові 1911 р. На ній поміщено афоризми голови товариства «Сокіл-Батько» **Івана Боберського**: «Злукою і роботою здобуває нарід свободу», «Все вперед! Всі враз!» (*Із приватного архіву С. Гайдучка*).

? Як афоризм Івана Боберського символізує діяльність товариств?

Важливу роль у розбудові «Сокола» відіграв **Іван Боберський**, який очолював «Сокіл-Батько» у 1908–1918 рр. Станом на 1914 р. у Галичині та Буковині налічувалося 974 осередки «Сокола», що об'єднували приблизно 33 тис. учасників. «Сокіл» швидко здобув популярність серед

української молоді. Учасники організації займалися фізичними вправами, влаштовували показові виступи, брали участь у походах і таборах. Особливе значення надавалося військовій підготовці — в умовах відсутності власної держави «соколи» готували себе до боротьби за незалежність України. Організація виховувала почуття відповідальності, честі та готовності служити народові.

Іван Боберський (*фото 1912 р. із приватного архіву С. Гайдучка*)

У **1900 р.** відомий громадський і політичний діяч, адвокат і публіцист **Кирило Трильовський** створив нове **спортивно-пожежно-руханкове товариство «Січ»**. Назва організації символічно зверталася до героїчної спадщини запорозького козацтва, що стало взірцем патріотизму, мужності та єдності.

Основною метою «Січі» було фізичне загартування української молоді, розвиток громадянської активності та підготовка до майбутньої боротьби за незалежність. Члени товариства займалися гімнастикою, строєвою підготовкою, вивчали основи військової справи, надавали медичну допомогу, брали участь у походах, мітингах і святкуваннях. Велика увага приділялася також патріотичному вихованню — січовики співали національних пісень, вивчали історію України, дотримувалися чіткої внутрішньої дисципліни.

Рух «Січей» швидко поширився Галичиною та Буковиною. У 1913 р. діяло понад 900 «Січей», де об'єднувалися майже 80 тис. «січовиків».

? Поясніть, що впливало на зростання чисельності товариств «Сокіл» і «Січ». Чому напрями підготовки членів товариств були актуальними?

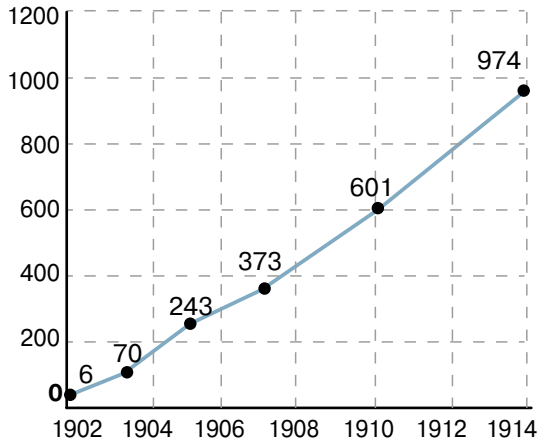

Зростання чисельності осередків товариств «Сокіл» і «Січ» (*1902–1914 рр.*)

У **1911 р.** у Львові виникла українська скаутська організація **«Пласт»**. Її метою було всебічне виховання підлітків: фізичне, інтелектуальне, духовне й національне. «Пласт» охоплював переважно шкільну й студентську молодь, яка навчалася жити в природі, в таборах, дотримувалась суворої дисципліни, опановувала навички самостійного життя, допомоги ближнім і громадської діяльності. В умовах зростання воєнних загроз у Європі пластуни також проходили стройову й початкову військову підготовку.

Історичні подробиці

Назву «Пласт» обрали як історичне посилання на запорозьких козаків-пластунів — розвідників і вартових, відомих своєю витривалістю, відвагою та спостережливістю. Козацькі розвідники пересувалися плазом, аби уникнути виявлення ворогом. Звідси й походить їхня назва.

Чорноморські пластуни (*фото, XIX ст.*)

Пластун
Осип Яремович
(*фото, 1914 р.*)

Поміркуймо!

1. За допомогою додаткових джерел з'ясуйте особливості скаутських організацій.
2. Як назви товариств «Січ» та «Пласт» символізують ідею єдності України?
3. Про що свідчить зовнішній вигляд пластуна О. Яремовича?

2. АКТИВІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО РУХУ

? Які політичні партії утворилися в Західній Україні наприкінці XIX ст.? Які політичні цілі вони ставили перед собою?

Попри відмінності в політичних ідеологіях, українські партії Західної України, крім москвофілів, мали спільні завдання.

Завдання Українського руху

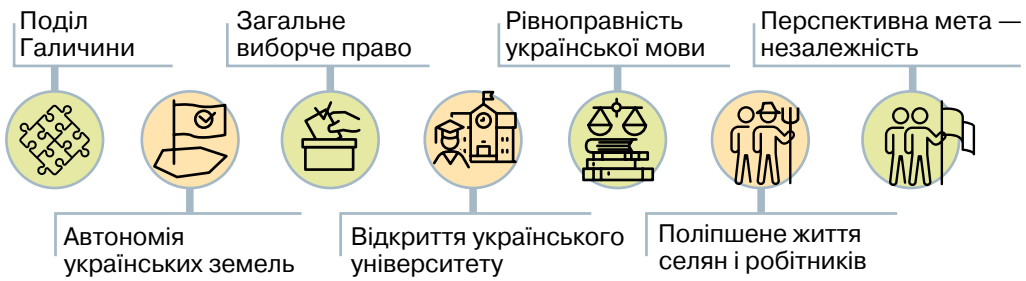

У 1900 р. українські діячі в Галичині й Буковині організували народні віча з *вимогою поділу Галичини на польську та українську частини й приєднання українських земель Буковини*. На зібраннях лунали гасла створення незалежної української держави в межах українських етнічних територій. Щоб поширити ці ідеї, активісти працювали серед селян, допомагаючи їм захищати свої права й формувати національну свідомість. У 1902 р. за підтримки українських партій селяни розпочали масовий страйк у Східній Галичині, вимагаючи вищої платні та регулювання еміграції. Протест охопив майже 200 тис. осіб і мав як соціальний, так і національний характер. Попри польську пропаганду й репресії, страйкарі вистояли, домігшись задоволення більшості своїх вимог.

Поміркуймо!

1. Чому ідеї української держави набували популярності в середовищі селян?
2. Визначте причини того, що під час страйку польська пропаганда попереджала: «Українці хочуть витіснити нас зі спадкових земель!»

Центром протистояння став Львівський університет, в якому більшість викладачів та студентів були поляками або полонізованими. Після впровадження права на вибір мови викладання 1871 р. у закладі запанувала польська мова.

За підтримки українських партій *студенти вимагали створення окремого українського університету*. 8 жовтня 1901 р. віче за участі М. Грушевського дало початок масовим акціям. Посол Юліан Романчук подав резолюцію до парламенту, а 440 студентів-українців бойкотували університет і виїхали на навчання за кордон. Польська молодь, підтримана міською радою, вдавалася до насильства щодо українського студентства. У 1910 р. під час сутички загинув український студент Адам Коцко.

Думки істориків

Український історик Святослав Липовецький про боротьбу за український університет

Справа університету вийшла далеко за межі Галичини, а до дискусії долучилися найвідоміші світові письменники, лауреати Нобелівської премії. Спершу норвежець Б'єрнстьєрне Б'єрнсон (лауреат 1903 р.) написав на захист українських студентів статтю «Поляки як гнобителі». Опублікована у квітні 1907 р. в одному з паризьких тижневиків, її передрукували й німецькомовні видання, зокрема й віденський «Die Zeit».

? Чому громадськість зарубіжних країн зацікавилася питанням прав українців?

Свідчать документи

Із повідомлень української львівської преси

Сьогодня, в п'ятницю рано, полилась кров на львівському університеті. Багато академіків тяжко і легко поранених. Академік Адам Коцко вбитий бровнінгом. Українська академічна молодіж зібралась сьогодня о год. пів до дев'ятої в III залі університету, щоби запротестувати проти ігнорованя правительством справи українського університету. Як відомо, при останній бюджетовій дебаті, презес кола польського посол Гломбінський заявив у своїй промові, що польське коло не може згодитись на вилученє існуючих українських катедр на львівському університеті в окреме тіло, котре мало би бути переходовим станом до самостійного українського університету. Австрійське правительство, повинуючись волі кола польського, перестало відтоді конферувати з українською парламентарною репрезентацією, не хотячи тим самим й чути про здійсненє бодай в частині домагань всього українського народу в справі українського університету.

Nr. 27. Wien, 7. Juli 1910. XXIX. Jahrg.

Revolverkämpfe an der Lemberger Universität.

«Перестрілка у Львівському університеті»
(*Перша шпальта віденського видання «Das Interessante Blatt», 1910 р.*)

? **1.** Про яке ставлення австрійської влади до українського руху свідчить документ?
2. Чому, на вашу думку, австрійці надавали перевагу польській спільноті?
3. Як, на вашу думку, варто було діяти австрійській владі в цій ситуації?

У 1912 р. Відень зобов'язався забезпечити рівне ставлення до українців, збільшив фінансування їхніх потреб і пообіцяв до 1916 р. створити окремий український університет.

Поміркуймо!

1. Чому для українських студентів було важливо навчатися українською мовою?
2. До яких акцій громадського тиску на владу вдалися українські студенти?
3. Як описує українсько-польські сутички в університеті українська преса?
4. Як події проілюструвала австрійська преса?

На початку XX ст. активізувався український рух у Буковині: створювалися політичні об'єднання, зокрема «Вільнодумний союз», який об'єднав українських, румунських і єврейських лідерів. У 1905 р. народовці заснували «Національну раду русинів на Буковині», що виступала за загальне виборче право й захист прав усіх націй краю. Згодом від неї відкололися радикали й соціал-демократи. У 1910 р. утворилася нова

народовська партія на базі політичного товариства «Руська Рада», але в 1912 р. на її місці виникли дві нові партії: Національно-демократична партія та Українська народна партія.

У Закарпатті домінував москвофільський напрям, однак поступово формувалося народовство. Молоді діячі, зокрема **Августин Волошин**, почали відмовлятися від російської мови москвофілів на користь живої української, підкреслюючи її роль у школі та літературі. У цей період народовський рух не мав виразної політичної програми, не ставив питання про автономію чи об'єднання з іншими українськими землями, але зосереджувався на збереженні національної культури.

Перед Першою світовою війною серед українських діячів Галичини набирала популярності ідея використання можливого міжнародного збройного конфлікту для досягнення незалежності України. У грудні 1912 р. на закритому засіданні трьох провідних українських партій Галичини (РУРП, УНДП, УСДП) було ухвалено спільну заяву: у разі війни між Австрією та Росією українці підтримають Австрію, вважаючи Росію головною загрозою для України.

Поміркуймо!

Поясніть, чому, попри непросте становище українців під владою Австро-Угорщини, західноукраїнський рух виявив готовність підтримати саме австро-угорську монархію, а не Росію.

3. УКРАЇНСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО В ГАЛИЦЬКОМУ СЕЙМІ ТА АВСТРІЙСЬКОМУ ПАРЛАМЕНТІ У ВІДНІ

? Що таке загальне виборче право? Чому воно було більш справедливим, ніж куріальна система?

Українські партії вимагали загального виборчого права, щоб українці отримали належне представництво в парламенті та сеймі. 22 січня 1906 р. з клопотанням про виборчу реформу до імператора прибула делегація на чолі з митрополитом А. Шептицьким. На підтримку цієї вимоги 2 лютого у Львові відбулося велике віче за участі майже 50 тис. осіб.

У **1907 р.** в австрійській частині Австро-Угорщини вперше ***впровадили загальне й рівне право обирати для чоловіків*** віком від 24 років, а право обиратися — від 30 років. Українці обрали 32 депутатів (27 від Галичини і 5 від Буковини). В усій Австрійській імперії депутатів обирали в одномандатних округах, але лише в Галичині у сільських районах створювалися двомандатні округи, справжньою метою яких було обмеження представництва українців у парламенті.

Польська адміністрація перешкоджала вільному волевиявленню українців, вдаючись до фальсифікацій, насильства і навіть вбивств.

Так, під час виборчої кампанії 1908 р. в селі Коропець поліція застрелила кандидата від УНДП Марка Каганця. Перед цим він отримав два листи від галицького намісника з вимогою зняти свою кандидатуру.

Діємо: практичні завдання

Проаналізуйте статистичну інформацію та дайте відповіді на запитання.

1. Зіставте чисельність населення та представництво західноукраїнських земель у парламенті. Поясніть причини наявних відмінностей.

2. Чому в Австро-Угорщині словосполучення «галицькі вибори» стало синонімом численних порушень і нечесних виборів?

Кількість осіб, які представляв депутат віденського парламенту

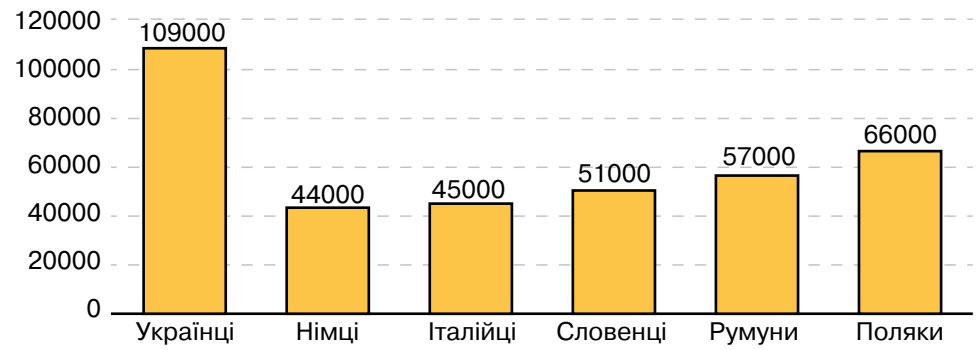

Етнічна приналежність депутатів Галичини (1907 р.)

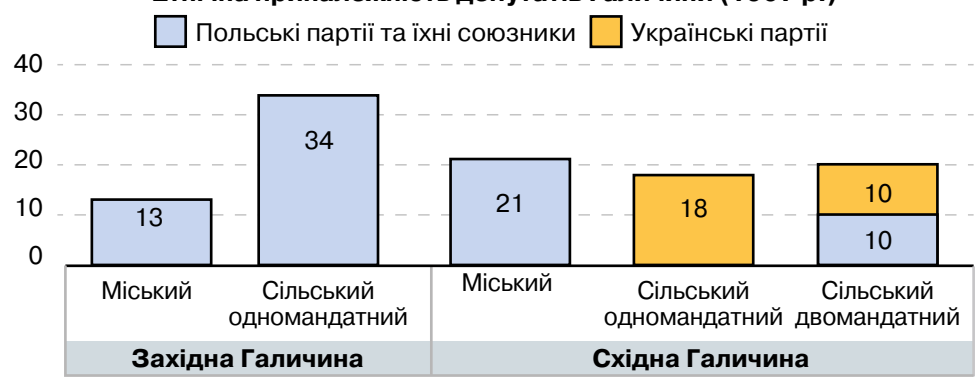

Етноси Галичини

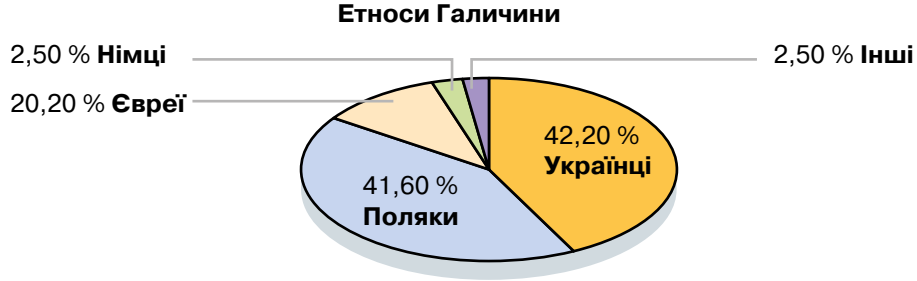

У 1907 р. більшість із 28 українських депутатів стали членами так званого Руського клубу, до якого доєдналися українські депутати Буковини. На виборах 1911 р. до австро-угорського парламенту від Галичини пройшли лише 24 українці, з яких 21 депутат утворив окрему фракцію: ***Українську парламентську репрезентацію, яка активно відстоювала права свого народу***.

Діємо: практичні завдання

1. Яка частка депутатів Галицького сейму представляла українців? Які причини таких показників?

2. Як діаграма відображає зміну симпатій виборців? Чи можна ці зміни назвати обнадійливими?

Представництво течій українського руху в галицькому сеймі

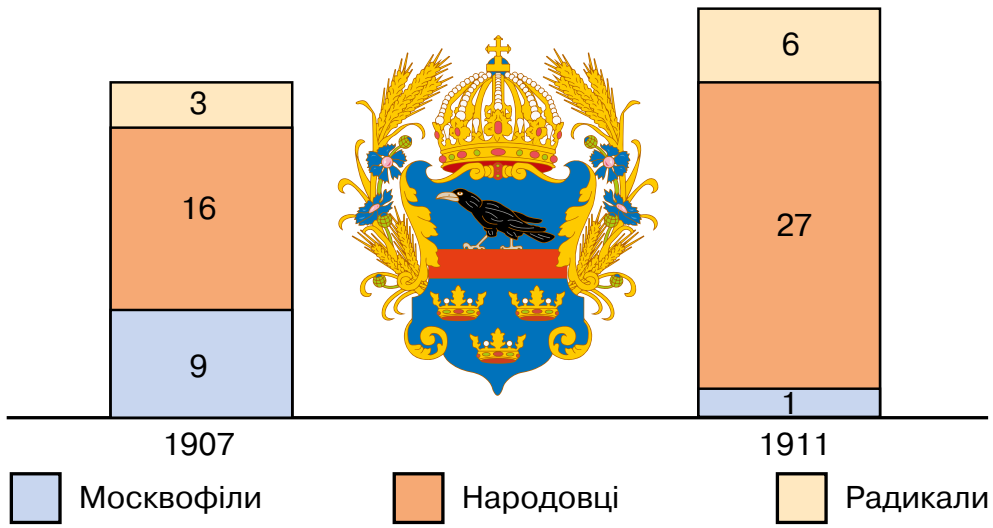

Карикатура на вибори з газети «Die Glühlichter » (*з фондів Австрійської Національної бібліотеки*)

? Які риси виборчих перегонів висміює карикатура? Які наслідки для суспільних процесів мали зображені явища?

Реформи виборчого законодавства відбулися й на Буковині. За виборчим законом 1909–1910 рр. в основу виборчої системи закладався принцип соціально-національних курій (груп виборців). Тоді вибори до Буковинського сейму вперше відбулися на основі загального, прямого й таємного голосування.

Діємо: практичні завдання

Порівняйте національний склад населення Буковини і розподіл місць у Буковинському сеймі. Наскільки, на вашу думку, демократичним і справедливим відповідно до національного складу населення краю було виборче законодавство?

Національний склад населення Буковини на початку XX ст.

Герб Буковини
(*робота геральдиста Гуго Герарда Штрьоля, 1867 р.*)

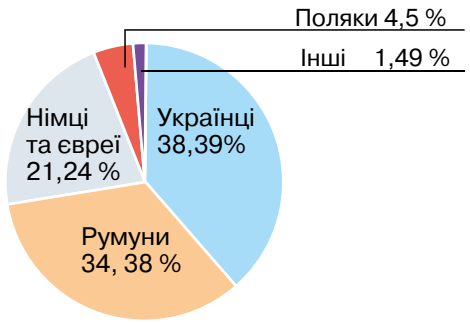

Розподіл місць у Буковинському крайовому сеймі за законом 1909/1910 рр.

Мандати за посадою (2)

Митрополит Буковини і Далмації (1)	Ректор Чернівецького університету (1)

Мандати Торговельної палати (2)

Де-факто євреї (2)

Виборчий клас великих землевласників (13)

Румуни (2 духовенство + 4 світські)	Українці / русини (1)	Євреї / німці (2)	**Поляки (4)**

Виборчий клас платників мінімального податку (28)

Румуни (10)	Українці / русини (10)	Німці (4) Євреї (3)	**Поляки (1)**

Загальний виборчий клас (18)

Румуни (6)	Українці / русини (6)	Німці (3) Євреї (2)	**Поляки (1)**

Загалом 63 мандати

ЗНАЮ МИНУЛЕ ▶ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ▶ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання.

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Національне піднесення на західноукраїнських землях на початку XX ст.»**.

- Можу назвати ознаки піднесення українського руху на початку XX ст.
- Можу схарактеризувати діяльність осередків українського руху.
- Можу визначити протиріччя між національними спільнотами краю.
- Можу порівняти умови для розвитку українського руху на західноукраїнських землях та Наддніпрянщині.

II ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Чому саме молодь була основною силою в розвитку спортивно-патріотичних організацій? Які цінності формували ці товариства?

3. Визначте роль українського руху в Західній Україні та Наддніпрянській Україні на початку XX ст. Які форми боротьби та самоорганізації використовували українці в обох регіонах?

4. Обговоріть причини того, що ідея створення українського університету у Львові викликала такий широкий резонанс як в Україні, так і в Європі.

III МИСЛЮ ТВОРЧО

5. Знайдіть найближчий осередок сучасної організації «Пласту» та з'ясуйте, які зміни сталися в її діяльності за понад сто років. Які традиції збережено?

6. На основі інформації про українсько-польські відносини у Галичині створіть короткий діалог між українським і польським депутатами, який відображав би різні погляди на конфлікт навколо одного з проблемних питань українсько-польських відносин.

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

1894 р.	створення патріотично-гімнастичного товариства «Сокіл»
1900 р.	створення спортивно-пожежно-руханкового товариства «Січ»
1901 р.	обрання митрополитом Української греко-католицької церкви Андрея Шептицького
1907 р.	впровадження в Австро-Угорщині загального виборчого права для чоловіків

РОЗДІЛ 7.
ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ в середині XIX — на початку XX ст.

§32 Повсякденне життя. Розвиток освіти і науки. Рух жінок за емансипацію

Пригадайте, які історичні умови впливали на розвиток української культури в першій половині XIX ст. Назвіть найбільш значущі, на вашу думку, культурні досягнення першої половини XIX ст. на українських землях.

Читаємо й розуміємо

Ознайомтеся зі схемою «Умови розвитку культури». Працюючи з матеріалом підручника, доберіть приклади із повсякденного та культурного життя українців, що ілюструють наведені положення схеми.

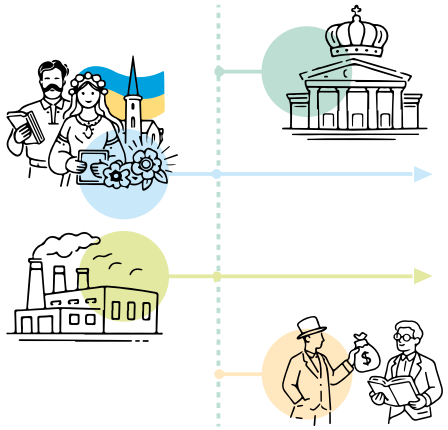

- Імперське панування
- Українське національне відродження
- Модернізація
- Традиції меценатства

1. МОДЕРНІЗАЦІЯ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ

Протягом другої половини XIX — початку XX ст. під впливом модернізаційних процесів істотно змінювалися умови життя та суспільні відносини.

Найбільше модернізувалися великі міста. З'явилися цілі вулиці, забудовані багатоповерховими житловими будинками та спорудами громадського призначення: театрами, банками, лікарнями, бібліотеками. Вулиці стали освітлювати електричними ліхтарями. У багатьох містах було побудовано водогін, закладалися міські парки і бульвари. Щоправда, все це здебільшого визначало життя заможних соціальних груп.

Бідним і необлаштованим був побут звичайних містян (робітників, ремісників). Вони селилися переважно на околицях міста. Для робітників промислових підприємств будувалися бараки — великі будівлі, де

люди жили в спільному приміщенні. Спали на нарах. У бараках панувала антисанітарія. Ті ж, хто прагнув відокремитися, мусили самостійно будувати собі хати-мазанки чи землянки, щоб налагодити окремий побут.

Майже не зазнав змін побут селянства. Хіба що на межі століть у хатах почали відокремлювати кухню, а заможніші селяни будували житла із цегли, покриваючи черепицею.

Діємо: практичні завдання

Проаналізуйте візуальні історичні джерела. Яку інформацію з них можна дізнатися? Зробіть висновки про відмінність рівня життя селянства і містян на початку XX ст.

Група селян. Село Городець, Луцького повіту, Волинь (*тепер Сарненський район Рівненської області*), 1910 р. (*автор фото — В. Сахаров*)

Вулиця Хрещатик у м. Києві (*листівка початку XX ст.*)

Поштова марка на честь 100-річчя першого польоту дирижабля над Києвом (*дизайн Т. Нестерова, 2011 р.*)

На межі століть у містах з'явилися сучасні види транспорту та засоби зв'язку. В Києві у 1892 р. рушив перший у Російській імперії електричний трамвай. Трохи пізніше він з'явився у Львові та Катеринославі. В Одесі в 1891 р. побачили перший в країні автомобіль, а в 1882 р. у місті був встановлений телефонний зв'язок.

Історичні подробиці

Перші автомобілі з'явилися на теренах України наприкінці XIX ст., зокрема у Львові — влітку 1897 р. Автомобіль належав власникові нафтових свердловин на Прикарпатті Казімєжу Одживольському.

Перший автомобіль у Львові марки «Benz-Victoria» (*джерело:* ***https://photo-lviv.in.ua***)

Поява новинки викликала чималий резонанс у Львові. Міський магістрат організував спеціальне випробування автомобілів, щоб перевірити їхню безпечність для містян. Очевидно, учасники першого «тест-драйву» були задоволені експериментом, тому що міська рада видала спеціальний дозвіл на використання автомобілів у місті.

Щоправда, не обійшлося й без критики. Газета «Кур'єр Львівський» повідомила про «тест-драйв» першого у Львові авто досить саркастично: «*Трясеться, як баба в лихоманці, сопе, як слон-астматик, бекає, як недорізаний баран. Може, колись і буде хліб із цього борошна, але наразі це просто забавна цяцька*».

Звісно, що *поява нового учасника руху вимагала змін у міському просторі*, оскільки вже в 1899 р. на вулиці Гетьманській жертвою наїзду став пішохід. До речі, покарання за таку ДТП було значним: власник авто, що наїхав свого часу на селянина Ілька Хом'яка, заплатив потерпілому 400 корон (приблизно ціна 2 корів).

Тож на початку XX ст. у Львові було впроваджено перші дорожні знаки: «*Перші знаки були у вигляді горизонтальних прямокутників: шахівниця, що нагадувала щербату бруківку, попереджала про нерівну дорогу, а перекинута літера "П" зі злегка розведеними ніжками на чорному тлі вказувала на близькість канави*».

2. РОЗВИТОК ОСВІТИ

У галузі освіти на всіх теренах України перетиналися *впливи імперської влади, модернізації та інтересів національного відродження*.

Імперські освітні реформи в Росії мали на меті виховати лояльних до влади громадян та розширити засвоєння населенням необхідних для розвитку економіки професій. Тож за освітньою реформою 1864 р. у початкових народних училищах навчалися за єдиною державною програмою. Школами в Наддніпрянській Україні, окрім держави, опікувалася й громадськість: земства, церква, приватні особи. Проте рівень грамотності населення був низьким: у 1897 р. лише 20 % українців старші

10 років уміли читати. *Як правило, освіта для дітей із бідних сімей була недоступною*, оскільки діти часто змалку працювали спільно з сім'єю, щоб заробити на життя.

На відміну від Наддніпрянської України, в західноукраїнських землях початкова освіта була обов'язковою для дітей віком від 6 до 14 років.

Учні могли здобути професію, навчаючись в реальних училищах, учительських семінаріях та інших закладах. Вищу освіту здобували в університетах. На кінець XIX ст. на українських землях діяли давні класичні університети у Львові, Києві, Харкові. У **1865 р.** було засновано **університет в Одесі**, а в **1875 р.** — **університет в Чернівцях**. Модернізація посилювала потребу заснування технічних, медичних вищих навчальних закладів: Львівського політехнічного інституту, Академії ветеринарної медицини у Львові, політехнічних інститутів у Києві й Харкові, вищих гірничих училищ у Катеринославі, Києві й Харкові.

Доступ до вищої освіти був обмеженим для представників нижчих станів, які не мали можливості оплачувати навчання. *Обмежувалися й права на освіту жінок*, які однак активно боролися за право навчатися.

Українці також були обмежені в праві на навчання рідною мовою. У Російській імперії єдиною дозволеною мовою навчання і спілкування в закладах освіти була виключно російська. У підвладних Австро-Угорщині землях навчання велося польською або німецькою мовами.

Чернівецький університет на поштовій марці України (*дизайн Олександра Калмикова, 2015 р.*)

Поміркуймо!

Пригадайте з попередньо вивченого матеріалу, до яких заходів вдавалися діячі українського національного руху, щоб забезпечити право українців на навчання рідною мовою. Якою була реакція влади?

Думки істориків

Український історик Дмитро Дорошенко про освітню політику Росії

Зі страху перед українським сепаратизмом він (російський уряд) умисне держав український народ у темряві й культурному занепаді, не даючи йому школи на рідній мові... Він насилав на Україну хмари своїх вчителів, урядовців, священників умисне задля русифікації. Наслідок урядової системи...був той, що в порівнянні з великоруськими губерніями відсоток грамотних в Україні, що в XVII–XVIII ст. славилася своїм шкільництвом, був значно нижчий.

? Яку мету переслідував російський уряд, чинячи перепони розвитку української освіти?

КУЛЬТУРА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ у другій половині XIX ст.

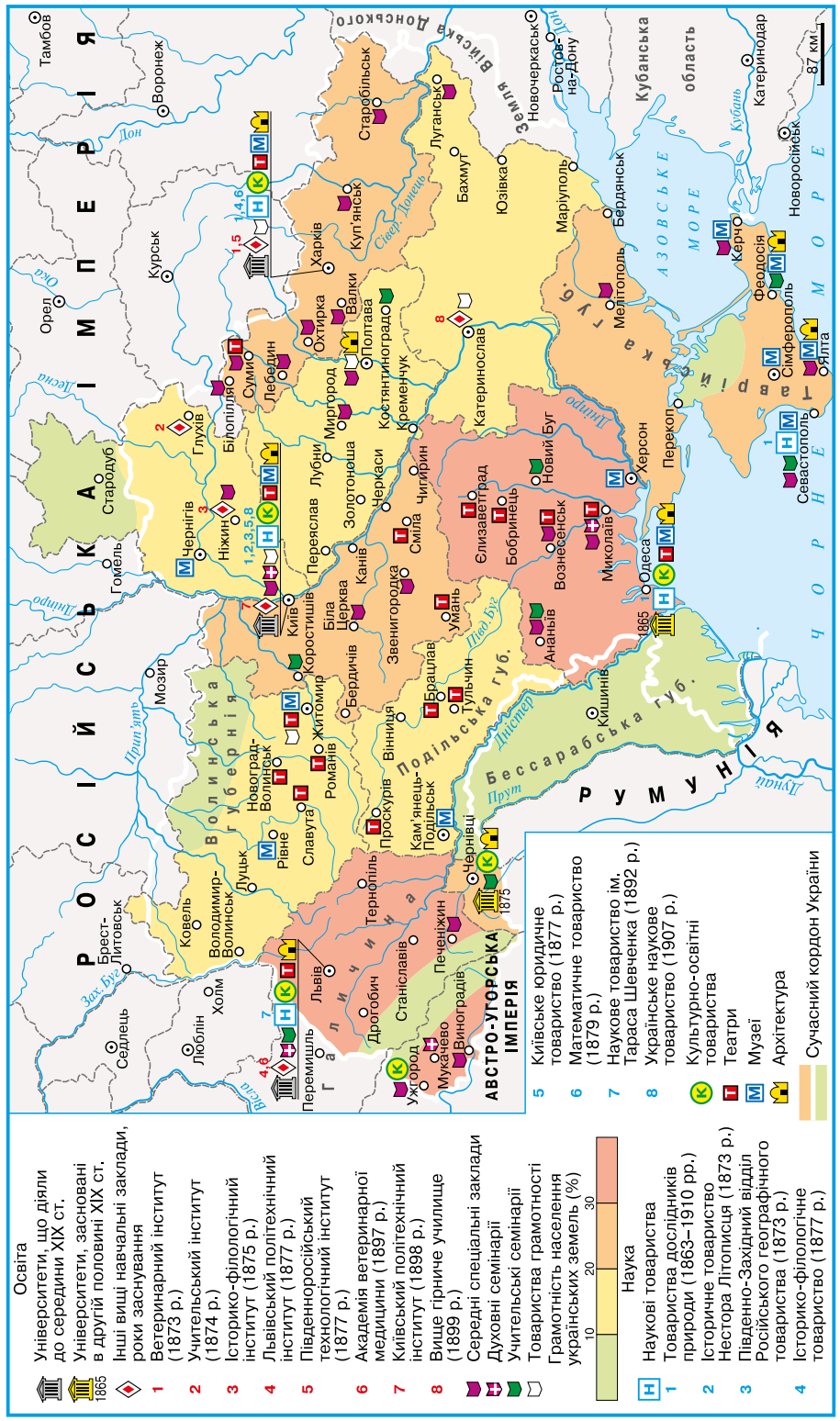

3. НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

У другій половині XIX — на початку XX ст. українські вчені відзначилися науковими досягненнями в різних царинах. Дослідженнями в галузі медицини уславилися **Ілля Мечников** та **Микола Гамалія**. У 1886 р. в Одесі вони спільно відкрили першу бактеріологічну станцію в Російській імперії. Їхні наукові роботи відіграли важливу роль у боротьбі з хворобами. ***В історію І. Мечников увійшов як перший українець — лауреат Нобелівської премії***, яку здобув за відкриття явища фагоцитозу. М. Гамалія досліджував вакцинацію як ефективний засіб запобігання інфекційним захворюванням.

Важливий винахід було здійснено **Іваном Пулюєм**. Йому вдалося здійснити перші в історії рентгенівські знімки. Це важливе відкриття й досі є вирішальним у діагностуванні травм людини. Щоправда, скористатися славою першовідкривача цього винаходу вчений не зміг, оскільки у патентуванні його випередив Вільгельм Рентген.

Рентгенівський знімок руки доньки І. Пулюя (*1896 р.*)

І. Пулюй відзначився також і як діяч національного відродження — відома його робота спільно з П. Кулішем та І. Нечуєм-Левицьким над перекладом українською мовою Євангелія.

Намагання ствердити національні права українського народу сприяли активним українознавчим дослідженням. Ґрунтовні історичні дослідження провадили **М. Костомаров**, **В. Антонович**. Відомим дослідником історії українського козацтва став **Д. Яворницький**.

Д. Яворницький в образі запорожця (*фото другої половини 1880-х років*)

Важливу роль у вивченні та збереженні відомостей про життя українців відіграли етнографічні роботи **Федора Вовка**. Активно провадилися археологічні дослідження. Саме на кінець XIX — початок XX ст. припадає відкриття **Вікентієм Хвойкою** та жваве зацікавлення наукової спільноти старожитностями трипільської культури.

Відомим громадським діячем був мовознавець **Борис Грінченко**. За дорученням київської громади він упорядкував і видав 4-томний «Словник української мови», до якого увійшло 70 000

українських слів з літературних творів і фольклорної спадщини. Помічницею вченого у цій справі була його дружина **Марія Загірна** (Грінченко), українська письменниця й перекладачка.

Наукові українознавчі дослідження другої половини XIX — початку XX ст. мали важливе значення для обґрунтування національних прав українського народу.

Марія Загірна (Грінченко) виконувала технічну роботу з укладання «Словника української мови»

Діємо: практичні завдання

Прочитайте уривок із газети «Південний край» та визначте, про який винахід у ньому йдеться. Дізнайтеся з додаткових джерел інформації, якою була роль українців у винайденні одного з найпопулярніших видів мистецтва сучасності.

«У закритому літньому театрі комерційного саду показується в цей час сінематограф (жива фотографія), який привертає порівняно багато публіки. Картини, які відтворює сінематограф, досить великих розмірів і виходять дуже гарними, а деякі з них прямо-таки створюють ілюзію, ніби перед глядачами не дійсність, а картини. Особливо нам сподобались картини, які зображають "Англійських боксерів" і "Пожежу в Лондоні"... Гарні також "Міст через Темзу", по якому вперед і назад рухаються пішоходи та екіпажі, "Танець серпантин" та ін.».

4. РУХ ЗА ЕМАНСИПАЦІЮ ЖІНОК

Модернізація суспільних відносин протягом XIX — початку XX ст. сприяла розгортанню **руху жінок за емансипацію:** звільнення жінок від дискримінації в суспільних відносинах і зрівняння їх у правах із чоловіками.

Найвідомішою сферою боротьби за права жінок була боротьба за право на освіту. Здобуття освіти давало можливість жінкам вчителювати. Із початку 1860-х років у Києві жінкам дозволяли відвідувати окремі університетські лекції як вільним слухачкам. Повноцінну вищу освіту вони могли здобути на Вищих жіночих курсах, які діяли в Києві у 1878–1889 рр. Поступово для дівчат відкрилися й двері середніх навчальних закладів. Існували також приватні заклади освіти: інститути шляхетних дівчат та пансіони.

Поміркуймо!

Чому жінки прагнули здобути освіту? Як здобуття освіти могло вплинути на зміну статусу жінок у суспільстві?

У **1840 р.** у Харкові виникла перша жіноча організація — **Товариство допомоги вищій жіночій освіті**. У 1884 р. у м. Станіслав з ініціативи **Наталії Кобринської** було засновано «Товариство руських женщин». Феміністки обох частин України об'єднували свої зусилля. Так, у 1887 р. Наталія Кобринська спільно з **Оленою Пчілкою** видали альманах українок «Перший вінок».

Наталія Кобринська (1851(55)–1920 рр.)

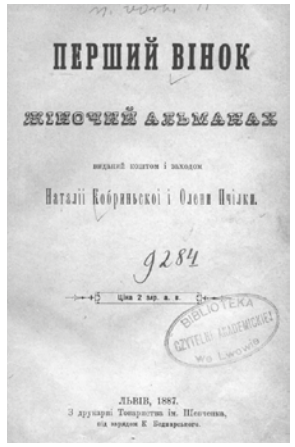

Перша сторінка альманаху «Перший вінок» (*1887 р.*)

Поміркуймо!

Поміркуйте, чим була зумовлена необхідність заснування товариств на захист прав жінок і жіночих організацій наприкінці XIX. Чи існували в цей період жіночі феміністичні організації у Західній Європі?

Діємо: практичні завдання

Скористайтеся е-додатком і проведіть мінідослідження біографій представлених на фото діячок. Визначте їхню роль у суспільному русі.

Христина Алчевська (*фото 1913 р.*)

Софія Русова (*фото XIX ст.*)

Софія Окуневська-Морачевська (*фото XIX ст.*)

ЗНАЮ МИНУЛЕ ▶ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ▶ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання.
Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Повсякденне життя. Розвиток освіти і науки. Рух жінок за емансипацію»**.

- Можу назвати прояви модернізації повсякденного життя на українських теренах. — Прекрасно
- Можу проаналізувати зміни в освітній сфері. — Добре
- Можу назвати головні напрями наукових досліджень українських вчених. — Треба попрацювати
- Можу пояснити причини руху за емансипацію жінок. — Нічого не зрозуміло

2. За допомогою карти на *с. 264* доповніть інформацію параграфа 3–4 історичними фактами відповідно до змісту тексту.

II ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

3. Проаналізуйте розвиток руху за емансипацію жінок. Чому його активістками були переважно жінки із заможних родин? Як ви думаєте, чи вплинув рух за емансипацію на початку XX ст. на становище жінок загалом?
4. Поясніть, чому імперська влада не була зацікавлена у розвитку освіти національними мовами, зокрема українською.

III МИСЛЮ ТВОРЧО

5. Попри значну увагу Національного банку України та Укрпошти до вшанування пам'яті визначних українок / українців, значна частина діячів / діячок не увічнені в їхніх проєктах — монетах і марках. Виконайте творчий проєкт «Ескіз поштової марки на честь видатного культурного діяча / діячки». За основу ескізу візьміть ідею розкриття ролі особистості у розвитку української культури.
6. Підготуйте віртуальну виставку «Побут жителів України в мистецтві», «Фотографія — джерело для вивчення історії України другої половини XIX — початку XX ст.». Доберіть необхідні візуальні джерела та підготуйте коментарі до них.

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

1865 р.	відкриття університету в Одесі
1875 р.	відкриття університету в Чернівцях

§33 Література і мистецтво в другій половині XIX — на початку XX ст.

Пригадайте, якими були характерні риси розвитку літератури, театру і мистецтва в першій половині XIX ст. Якою була роль діячів / діячок культури в українському національному відродженні?

Читаємо й розуміємо

Продовжуйте працювати зі схемою «Умови розвитку культури» (*с. 260*). Працюючи з матеріалом підручника, доберіть приклади із повсякденного та культурного життя українців, що ілюструють наведені положення схеми.

1. РОЗВИТОК ЛІТЕРАТУРИ

Епоха модернізації другої половини XIX — початку XX ст. дала цілу плеяду геніальних майстрів / майстринь літературного слова. У другій половині XIX ст. домінантним напрямом у літературно-мистецьких процесах був **реалізм**. Водночас в українських творчих колах зберігався інтерес до притаманного **романтизму** зацікавлення долею та героїчним минулим українського народу.

Варто запам'ятати

Реалі́зм (від лат. realis — *суттєвий*, *дійсний*) — стиль і напрям у мистецтві, який ставив метою правдиве відтворення дійсності. Він виник як заперечення романтизму, зосереджуючись на зображенні життя звичайних людей, соціальних проблем, психологізмі.

Українські літературні діячі та діячки своїми талантами доклалися до висвітлення специфіки життя українського селянства в умовах спочатку панування кріпосницького ладу, а потім в суперечливих процесах модернізації пореформених часів. До провідних тем належала також проблема національного визволення українського народу. Проблемі нерівноправного соціального становища були присвячені твори письменників-реалістів **Марка Вовчка** (Марії Вілінської), **Панаса Мирного** (Панаса Рудченка). Марка Вовчка називали «українською Жорж Санд», порівнюючи зі знаною французькою письменницею-феміністкою. Колорит родинних взаємин в селянському середовищі яскраво висвітлено в повістях **Івана Нечуя-Левицького**.

Поштова марка на честь Марка Вовчка (*2008 р.*)

Свідчать документи

Зі спогадів Олени Пчілки про Панаса Мирного

Обставини хатнього життя в сім'ї Рудченків, як і в нашій, були суто українські. Я не пригадую, щоб мати Панасова, Тетяна Іванівна, говорила до дітей інакше, як по-українському, не через яку-небудь ідейну тенденцію, а просто через те, що і в панських повітових сім'ях, не дуже багатих, жилося простенько, можна сказати, серед народної течії української. Отже, діти виростали в близькім товаристві слуг, на лоні простого українського життя. Тим-то українське слово, українська пісня, українські звичаї оточали й П. Рудченка змалку. Часто заходили і в їх господу кобзарі, лірники; вони грали дітям «Чечітку», «Щиглика», а всім — пісень поважніших.

Особливе місце в українській літературі посіла **Леся Українка** (Лариса Косач) — авторка глибоко національних за колоритом поезій, чудово вписаних при цьому в європейський літературний контекст. Світове визнання Леся здобула як драматург. Одним із найкращих її творів стала драма-феєрія «Лісова пісня». Широко відомі переклади світової класики, зроблені поетесою.

Проблему тяжкого становища робітництва в умовах індустріальної революції порушував у своїй творчості **Іван Франко**. Літературна майстерність, широта погляду, багатство жанрів, оригінальність світогляду забезпечили йому чільне місце не тільки в літературі, але й в історії політичної і філософської думки.

Не оминали своєю увагою письменники й проблему жіночої долі. Започаткована ще Т. Шевченком «жіноча тема» знайшла своє продовження в драматичній повісті «Повія» Панаса Мирного. Проблемі емансипації жінок присвячено твори **Ольги Кобилянської** «Царівна», «Valse mélancolique» («Меланхолі́йний ва́льс»).

Поширення європейських культурних впливів сприяло дедалі більшій популярності в українській літературі **модернізму**. Творцями українського модернізму вважали **Михайла Коцюбинського** і **Василя Стефаника**.

З молодого покоління на початку XX ст. яскраво відзначились письменник **Володимир Винниченко** і поет **Олександр Олесь** (Кандиба).

Леся Українка й Ольга Кобилянська були близькими подругами (*фото 1901 р.*)

Поміркуймо!

Зверніть увагу, що досить часто українські літературні діячі / діячки послуговувалися псевдонімами. Якими обставинами це було зумовлено?

2. ТЕАТРАЛЬНЕ І МУЗИЧНЕ МИСТЕЦТВО

Особливу роль в українському національному відродженні відіграло театральне мистецтво, яке було однією із найпопулярніших розваг того часу. Великі й малі театральні колективи діяли в різних куточках України. Деякий час розвиток українського театру ускладнювався заборонами Емського указу, проте під тиском громадськості з 1881 р. заборону на використання української мови в театральних виставах було фактично знято на загальнодержавному рівні.

Становлення професійного українського театру відбувалося завдяки появі численних драматичних творів **Михайла Старицького, Марка Кропивницького, Івана Карпенка-Карого**. Тематика творів була присвячена героїчному минулому українського народу, а також повсякденному життю і турботам українців в епоху модернізації. Театральні вистави також ставили й за мотивами творів українських класиків літератури.

У **1882 р.** постав так званий **театр корифеїв** у Єлисаветграді (нині м. Кропивницький Кіровоградської області). Він був першою професійною українською театральною трупою. Назва «корифеї» закріпилася за трупою завдяки книзі 1901 р., що називала провідних акторів «корифеями українського театру». Засновником «театру корифеїв» був Марко Кропивницький. Згодом його очолив Микола Садовський. Із цим театром також пов'язані імена **Івана Карпенка-Карого, Михайла Старицького, Марії Заньковецької, Панаса Саксаганського, Марії Садовської-Барілотті, Ганни Затиркевич-Карпинської**. Популярні спектаклі були присвячені саме українській тематиці.

Театральна трупа Марка Кропивницького (*фото другої половини 1880-х років*)

Афіша опери «Запорожець за Дунаєм» на 30 травня 2026 р. в Одеському національному академічному театрі опери та балету

У 1906 р. М. Садовський заснував професійний театр у Полтаві, а в 1907 р. він переїхав до Києва і тут заснував перший професійний театр.

Найяскравішими постатями музичного мистецтва були **Семен Гулак-Артемовський** і **Микола Лисенко**. С. Гулак-Артемовський після завершення успішної кар'єри оперного співака увійшов в історію як автор ***першої української опери «Запорожець за Дунаєм»***. Власне, і до цього українці творили опери. Проте особливістю «Запорожця за Дунаєм» є те, що ця опера написана за мотивами української народної музичної творчості, на мотив української історії, на лібрето українською мовою. Опера мала великий успіх у глядачів, але була заборонена після польського Січневого повстання. Вистави було відновлено лише в 1884 р. С. Гулаку-Артемовському вдалося створити колоритні образи з українського життя, які й досі захоплюють поціновувачів оперного мистецтва.

«Гетьманом української музики» назвали Миколу Лисенка. Так оцінено було його ключову роль у створенні та розвитку національного музичного мистецтва, що охоплювало заснування української класичної музики, обробку народних пісень, написання опер на українську тематику та заснування музичної освіти українською мовою. Він став символом національного музичного відродження, як той, хто поставив українську музику на рівень світової класики. До найкращих його творів належать опери «Тарас Бульба», «Наталка Полтавка», музика на вірші Тараса Шевченка, духовний гімн України «Молитва за Україну».

Пам'ятник Миколі Лисенку в м. Києві (*автори — Олександр Ковальов, Василь Гнєздилов, 1965 р. фото 2009 р.*)

Думки істориків

Український історик культури Мирослав Симчишин

Значення мистецтва української музики Лисенка для українського народу таке саме, як Глінки для росіян, Шопена для поляків, Сметани для чехів чи Гріга для норвежців. Бо... крім Артемовського «Запорожця»... справді мистецької музики до Лисенка у нас не було.

Симон Петлюра про М. Лисенка

Найкращим показником цінностей є те, що Лисенка любило українське суспільство і визнавало його творчість великим внеском до капіталу національного життя. Це найвища нагорода, яку може заслужити творець мелодій, створювач музичних образів.

? Кого з українських письменників ви могли б порівняти з Миколою Лисенком за їхній вклад в українську культуру? Свою відповідь обґрунтуйте.

Соломія Крушельницька в українському вбранні (*фото 1892 р.*)

Найвідомішою українською оперною співачкою стала **Соломія Крушельницька**. Завдяки таланту та наполегливій праці вона стала зіркою європейських оперних сцен. Співати поруч з нею вважали за честь провідні оперні співаки того часу Енріко Карузо, Тітта Руффо, Федір Шаляпін.

Свідчать документи

Із оцінки С. Крушельницької керівництвом Львівської консерваторії Галицького музичного товариства

Має всі дані, щоб стати окрасою навіть першорядної сцени. Обширної скалі дзвінкий і дуже симпатичний звук її мецо-сопрано, освіта музична, високе почуття краси, принадна поверховість, сценічна постанова, словом всі прикмети, якими обдарувала її природа, заповідають їй в артистичному світі найкращу будучість.

3. ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО Й АРХІТЕКТУРА

Подібно до інших галузей культури, образотворче мистецтво розвивалося переважно в руслі реалізму, а з кінця XIX ст. художники почали працювати в стилі **модерну**.

Варто запам'ятати

Модерні́зм — загальна назва сукупності мистецьких течій другої половини XIX — початку XX ст., які характеризувалися рішучим розривом із традиційними стилями (реалізмом і класицизмом), пошуком нових, незвичних форм і засобів вираження, а також наголосом на індивідуальному баченні світу митцем.

Важливим осередком навчання українських художників була Київська рисувальна школа (1875–1901 рр.), заснована видатним художником **Миколою Мурашком**. У школі панувала атмосфера вільного

творчого пошуку. Таїнств художнього мистецтва в різний час молодь навчали Микола Мурашко, Микола Пимоненко, Харитон Платонов, Іван Селезньов. Школа існувала за рахунок меценатської підтримки українського підприємця Івана Терещенка, а також міських субсидій та пожертв українських митців Іллі Рєпіна, Миколи Ґе, Яна Станіславського.

Діємо: практичні завдання

Ознайомтеся з полотнами видатних українських художників другої половини XIX — початку XX ст. Поміркуйте, чи можна використати ці картини як історичні джерела для вивчення епохи. Придумайте назву колекції.

Святочне ворожіння (*робота художника Миколи Пимоненка, 1888 р.*)

Козаки в степу (*робота художника Сергія Васильківського, 1890 р.*)

Дівчина в червоному капелюсі (*робота художника Олександра Мурашка, 1902–1903 рр.*)

Портрет Лесі Українки (*робота художника Івана Труша, 1900 р.*)

Вечір в Україні (*робота художника Архипа Куїнджі, 1878 р.*)

Пам'яткою скульптурного мистецтва доби є споруджений у 1888 р. пам'ятник Богдану Хмельницькому авторства **Михайла Микешина**. І сьогодні він є одним із візуальних символів Києва.

Встановлення пам'ятника Богдану Хмельницькому (*фото 1888 р.*)

Міські простори забудовувалися величними культовими та громадськими спорудами. Архітектурні пам'ятки тієї доби відображають взаємодію європейських та українських, як давніших, так і новаторських мистецьких стилів. І в наш час окрасами українських міст є будівлі з елементами ***неовізантійського*** та ***мавританського стилів, стилів бароко, неоренесансу, неоготики, модернізму, українського модерну***.

Діємо: практичні завдання

1. Розгляньте зображення архітектурних пам'яток другої половини XIX — початку XX ст. Визначте, користуючись додатковими джерелами інформації, у якому мистецькому стилі вони споруджені. Знайдіть на будівлях характерні елементи стилю мистецтва.

2. Який із мистецьких стилів, на вашу думку, пов'язаний із українським національним відродженням?

Володимирський собор у Києві (*архітектор — Олександр Беретті та ін., 1896 р.*)

За допомогою е-додатка відвідайте Володимирський собор. Дізнайтеся, яка роль храму в сучасній історії України.

Будинок з химерами в Києві (*архітектор — Владислав Городецький, 1902 р.*)

Оперний театр в Одесі (*архітектори — Фердинанд Фельнер і Герман Гельмер, 1887 р.*)

Будинок Полтавського губернського земства (*архітектор — Василь Кричевський, 1908 р.*)

Будинок страхового товариства «Дністер» у Львові (*архітектори — Іван Левинський, Тадей Обмінський, 1905 р.*)

Львівський оперний театр (*архітектор — Зиґмунт Ґорґолевський, 1900 р.*)

Караїмська кенаса у Києві (*архітектор — Владислав Городецький, 1902 р.*)

Загалом культурні здобутки України доби модернізації вражають багатоманіттям і досконалістю. Відстоюючи національні права українського народу, збагачуючись культурними впливами інших народів, діячі / діячки того часу змогли створити неповторні шедеври літератури і мистецтва, актуальність яких зберігається й у наші дні.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ▶ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ▶ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання.

Оцініть свої успіхи в опануванні теми **«Література і мистецтво в другій половині XIX — на початку XX ст.»**.

- Можу пояснити поняття «*реалізм*», «*український модерн*». — Прекрасно
- Можу визначити досягнення в розвитку літератури і театру. — Добре
- Можу схарактеризувати внесок провідних діячів у розвиток літератури і мистецтва. — Треба попрацювати
- Можу розпізнати художньо-стильові особливості пам'яток українського мистецтва. — Нічого не зрозуміло

II ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Поміркуйте, що вплинуло на потужний вибух інтересу українських діячів / діячок культури до народних мотивів у творчості.

3. Які факти свідчать про тісні взаємовпливи української та європейської культур у період модернізації?

III МИСЛЮ ТВОРЧО

4. Проведіть мінідослідження «Українські культурні діячі / діячки в українському суспільному русі другої половини XIX — початку XX ст.». У ході дослідження дізнайтеся, яким був внесок діячів / діячок культури в боротьбу за права українського народу.

5. Уявіть себе представником / представницею туристичної фірми. Розробіть маршрут подорожі «Культурні перлини України». Запропонуйте в маршруті пам'ятки, про які не згадано в підручнику.

6. За допомогою інформації з інтернету порівняйте епізод із діяльності Київської рисувальної школи з сучасними фото художніх навчальних закладів. Чи змінилися підходи до навчання образотворчому мистецтву за століття? Чому?

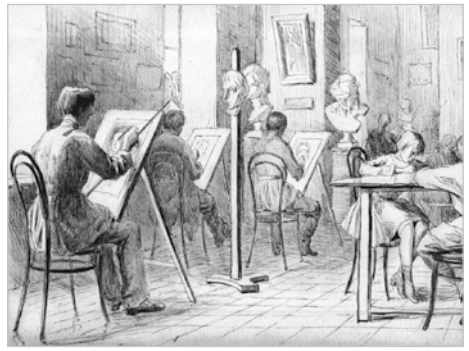

Куточок нашої рисувальної школи (*картина художника Миколи Пимоненка, 1885 р.*)

Узагальнення з розділів 6 і 7

1. ІСТОРІЯ НА ЛІНІЇ ЧАСУ

Увідповідніть дати й історичні події. Назвіть причини і наслідки кожної з подій хронологічної послідовності. Доберіть з курсу всесвітньої історії дві-три синхронні події до представлених у вправі.

1	2	3	4	5	6
1865 р.	1875 р.	1894 р.	1900 р.	1908 р.	1911 р.
Створення Революційної української партії	Початок «Справи Бейліса»	Заснування університету в Одесі	Заснування університету в Чернівцях	Заснування українського гімнастичного товариства «Сокіл»	Створення Товариства українських поступовців
А	Б	В	Г	Д	Е

2. ІСТОРІЯ НА ФОТО

Ознайомтеся із перекладом повідомлення київської газети кінця XIX ст. та визначте, яку із представлених історичних фотографій варто використати як ілюстрацію до новини.

Публікація у газеті «Кієвлянін» № 178 від 30.06.1897 р.

Третього дня велику сенсацію на Подолі спричинила поява вишуканого екіпажу, що жваво котився вулицями без коней. Екіпаж рухався за рахунок прихованого в ньому гасового двигуна. У цьому оригінальному екіпажі каталися три пасажири. Це перший у Києві саморухомий екіпаж.

Об'єднайтеся в групи та складіть власний рейтинг новинок в житті суспільства на українських землях епохи модернізації.

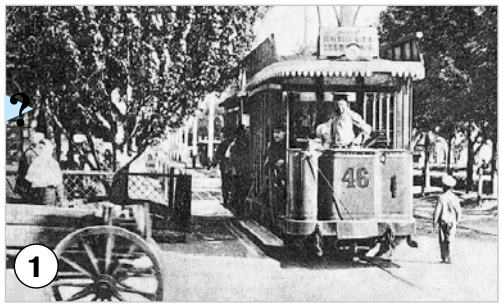

1

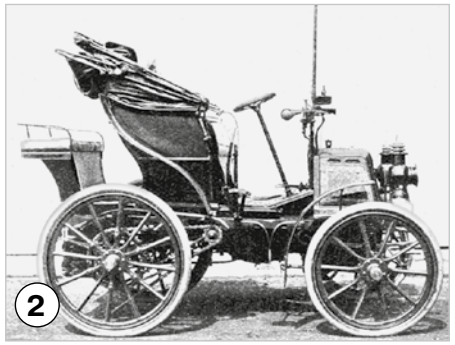
2

3

§34 Узагальнення до курсу. Історія України за доби Нового часу

? Покажіть на карті території розселення українців у XIX ст. і терени, що входили до складу Російської імперії та Австро-Угорщини.

1. ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА АВСТРО-УГОРЩИНИ наприкінці XVIII — на початку XX ст.

Упродовж доби Нового часу українські землі остаточно потрапили під владу двох імперій — Російської та Австрійської. Цей період позначився глибокими трансформаціями в соціальній, економічній і політичній сферах. На українських землях розгорталися процеси модернізації: розвиток промисловості, міст, транспорту, торгівлі та освіти.

Попри політичну залежність, українці поступово інтегрувалися в європейський соціально-економічний простір. Обидві імперії були змушені відмовитися від закріпачення селян, проте зберегли велике поміщицьке землеволодіння. Розвиток промисловості Наддніпрянської України (особливо на Донбасі), зростання міст і поява залізниць вивели регіон у лідери промислового розвитку імперії. Промисловість Галичини, Буковини та Закарпаття розвивалася повільніше. Соціальна структура українського суспільства змінювалася: посилювався вплив підприємців, збільшувалася чисельність робітників та інтелігенції. Суспільство опинилося в стадії переходу від традиційної до індустріальної доби.

Завдання 1. **ДВІ ІМПЕРІЇ — ДВА ШЛЯХИ**
Уявіть, що ви історик / історикиня, який / яка проводить порівняльний аналіз. Заповніть таблицю, зазначивши характерні риси соціально-економічного розвитку українських земель у складі Російської імперії та Австро-Угорщини.

Характеристика	Наддніпрянська Україна	Західна Україна
Основна економічна спеціалізація		
Час ліквідації кріпацтва		
Особливості розвитку промисловості		
Головні галузі промисловості		
Ставлення імперії до українських земель		

Завдання 2. ВІЗУАЛЬНЕ ДЖЕРЕЛО

Блок 1. Що ми бачимо? Первинний аналіз

1. Опишіть, що зображено на кожній фотографії. Зверніть увагу на людей, їхній одяг, інструменти, машини, приміщення, навколишнє середовище.
2. Яке, на вашу думку, призначення кожного з об'єктів / приміщень, зображених на фото?
3. Визначте, які сфери економіки представлені на цих фотографіях.

Блок 2. Між рядками: порівняльний аналіз та висновки

1. Зіставте умови праці, які можна припустити, дивлячись на кожне фото. Чим вони схожі, а чим відрізняються?
2. Які технологічні зміни відображають ці фотографії? Які нові механізми чи процеси ви можете ідентифікувати, порівняно з попередніми століттями?
3. Припустіть, як поява таких об'єктів / машин могла змінити повсякденне життя та працю людей на початку XX ст. Які переваги та недоліки могли виникнути?

Блок 3. За межами кадру: історичний контекст та гіпотези

1. На вашу думку, чи могли такі об'єкти (як на фото) бути поширеними на всіх українських землях на початку XX ст.? Поясніть свою відповідь, пригадавши особливості соціально-економічного розвитку регіонів.
2. Які соціальні верстви населення могли бути задіяні в роботі, зображеній на цих фотографіях? Чи відрізнялися вони від селян або ремісників попередніх століть?
3. Сформулюйте принаймні два запитання, які можуть спрямувати до подальшого історичного дослідження цих фото.
4. Як ці зображення допомагають нам краще зрозуміти життя та виклики, які стояли перед українцями на початку XX ст.?

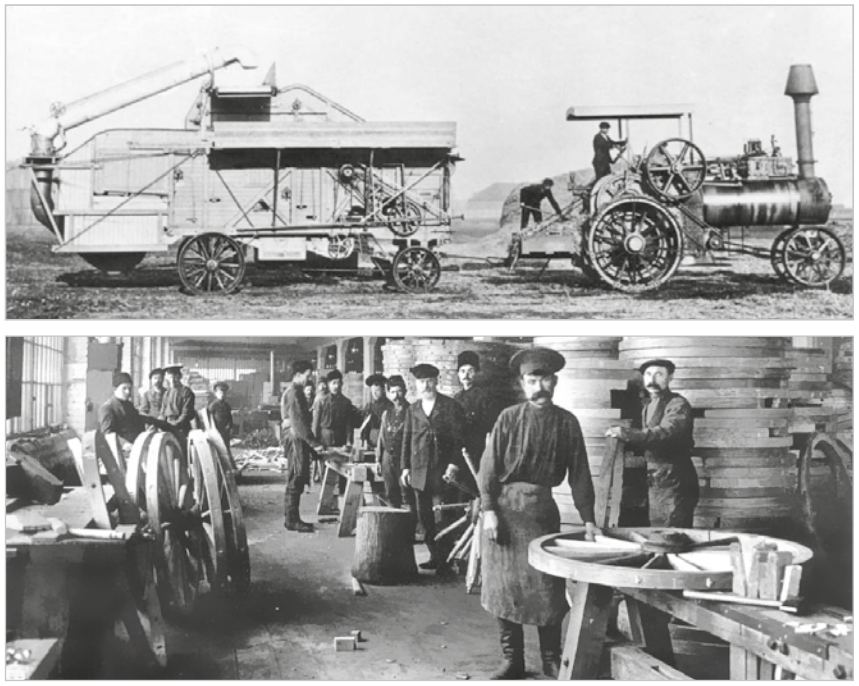

Колісний цех та парова молотарка (*фото, початок XX ст.*)

2. УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ

Попри політичну роздробленість і відсутність власної держави, українці поступово формували національну самосвідомість. Початково цей процес мав культурно-освітній характер. Історики, літератори й просвітники (зокрема, представники «Руської трійці» та Кирило-Мефодіївського братства) утверджували ідею окремішності українського народу. У другій половині XIX ст. з розвитком друкарства, освіти, науки та громадських рухів українське питання ставало політичним. У Наддніпрянській Україні це відбувалося попри заборони української мови та утиски з боку Російської імперії (Валуєвський циркуляр, Емський указ). У Галичині, під владою Австро-Угорщини, український рух мав більше можливостей для легальної діяльності — тут виникли «Просвіта», Наукове товариство Шевченка, політичні партії, українська преса. До початку XX ст. українське національне відродження стало основою для подальшої боротьби за незалежність.

Завдання 3. **ХТО НА ФОТО? ЗІРКИ УКРАЇНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ**

Українські громадські та культурні діячі,
які брали участь у заходах з нагоди відкриття
пам'ятника Івану Котляревському в Полтаві (*фото, 1903 р.*)

Перед вами унікальне фото, зроблене у 1903 р. в Полтаві під час урочистостей з нагоди відкриття пам'ятника Івану Котляревському — засновнику нової української літератури. На цьому знімку зібралися справжні титани української громадської та культурної думки кінця XIX — початку XX ст. Це люди, які своїм життям і працею творили українську історію!

Ваше завдання — впізнати якомога більше осіб на цьому колективному знімку та пригадати, чим вони відомі в історії України.

3. КУЛЬТУРНІ ЗДОБУТКИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Протягом «довгого» XIX століття формувалася сучасна українська мова, народжувалася професійна література, театр, музика, образотворче мистецтво, розвивалася наука та освіта.

Завдання 4. **НУМІЗМАТИЧНА КОЛЕКЦІЯ**

Уявіть, що ви знайшли колекцію монет. Спробуйте їх класифікувати. Обґрунтуйте свій вибір.

4. ДУХ ЕПОХИ В ХУДОЖНІХ ТВОРАХ І КІНОФІЛЬМАХ

Дорогі дев'ятикласники й дев'ятикласниці! Пропонуємо вам унікальну можливість поєднати приємне з корисним: переглянути цікаві фільми та прочитати захопливі книжки, що стосуються періоду історії України від кінця XVIII до початку XX ст. Це дозволить вам не лише закріпити знання, здобуті протягом навчального року, а й відчути «дух епохи», ліпше зрозуміти мотиви вчинків історичних осіб та відчути атмосферу того часу.

Завдання 5. **КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ**

Ці книжки допоможуть вам зануритися в життя українського народу, його боротьбу за ідентичність, соціальні зміни та культурний розвиток в епоху Нового часу. Поміркуйте, чому саме ці твори представлені на книжковій полиці. Доберіть до описів потрібні книги з полиці.

А Цей твір є знаковим, адже саме з нього починається нова українська література. Це бурлескно-травестійна поема, що на гумористичний лад переповідає давньоримський епос, але наповнена реаліями українського життя, побуту та традицій того часу. Дозволяє відчути мову та гумор епохи.

Б Збірка творів є основоположною для української літератури та національної свідомості. Ви можете обрати для прочитання кілька його поем («Катерина», «Наймичка») або вибрані вірші, що розкривають соціальні проблеми, боротьбу за свободу та краще майбутнє України.

В Твори відображають життя українського селянства, жіночу долю, проблеми кріпацтва та наростання соціальних конфліктів. Це прекрасний спосіб зануритися в атмосферу побуту та моралі того часу.

Г Класичний твір, що з гумором та сатирою зображує життя українського селянства після ліквідації кріпацтва. Чудово показує соціальні зміни, побутові конфлікти та менталітет українців.

Д Хоча твір написаний на початку XX ст., він точно передає дух Гуцульщини, її традиції, вірування та уклад життя, який формувався протягом століть. Це прекрасний зразок українського модернізму, що переплітає реальність з містикою.

Е Ще один шедевр української модерної літератури, що поєднує фольклорні мотиви з філософськими роздумами про людину, природу та мистецтво. Хоча це драма-феєрія, вона чудово відображає українські міфи та світогляд.

Завдання 6. **КІНОАФІША**

Кінематограф дасть вам змогу візуалізувати події та персонажів, побачити архітектуру, одяг, побут тієї епохи. Визначте за описами, про які фільми йдеться.

А Екранізація класичної опери Семена Гулака-Артемовського. Хоча фільм створений у совєтський час, він чудово передає музичну культуру, побут запорожців після зруйнування Січі, їхнє життя на чужині та прагнення повернутися на рідну землю. Фільм дає уявлення про українську оперу.

Б Одна з перших екранізацій класичної п'єси Івана Котляревського. Це музична комедія, яка показує побут українського села, моральні засади та традиції того часу. Дає змогу відчути, який вигляд мали та як розмовляли українці в період становлення нової української літератури.

В Екранізація однойменної комедії Івана Карпенка-Карого. Це сатиричний погляд на прагнення до багатства, моральні дилеми та трансформації в українському селі після ліквідації кріпацтва. Фільм яскраво передає атмосферу того часу.

Г Фільм за мотивами новел Василя Стефаника. Розкриває трагічну долю галицьких селян, які були змушені емігрувати через бідність і безземелля. Дуже атмосферний та глибокий фільм, що показує соціальні проблеми Галичини наприкінці XIX — на початку XX ст.

ІСТОРИЧНИЙ СЛОВНИК

Автоно́мія — самоврядування, право населення певної території самостійно вирішувати справи внутрішнього управління.

Альмана́х — періодичне або одноразове книжкове видання, яке містить добірку літературних, наукових, публіцистичних або мистецьких творів різних авторів.

Антисеміти́зм — форма ксенофобії, яка полягає в упередженому ставленні або ненависті до євреїв, їх дискримінація.

«Буди́телі» Закарпа́ття — діячі українського національного відродження на Закарпатті у XIX ст., які докладали зусиль для збереження мови, культури й національної ідентичності місцевих українців.

«Весна́ наро́дів» — низка революцій 1848–1849 рр. у країнах Західної та Центральної Європи, зумовлених прагненням народів до демократизації, соціальної справедливості та національного самовизначення.

Військо́ві посе́лення — система організації війська в Російській імперії, що передбачала поєднання сільськогосподарської діяльності та несення військової служби.

Грома́ди — напівлегальні об'єднання української інтелігенції, діяльність яких мала культурницьке і суспільно-політичне спрямування.

Губе́рнія — одиниця адміністративно-територіального устрою в Російській імперії.

Елі́та націона́льна — найбільш підготовлена і згуртована частина суспільства, його провідна верства, яка усвідомлює цілі, що стоять перед нацією, і скеровує зусилля національної спільноти на їх досягнення.

Індустріа́льна модерніза́ція — якісна зміна структури господарства шляхом розбудови великої машинної індустрії та появи нових галузей промисловості.

Індустріа́льна (промисло́ва) револю́ція — період переходу від аграрного суспільства до індустріального, що характеризується заміною ручної праці машинною, розвитком фабричного виробництва та формуванням нових соціальних груп підприємців і робітників.

Класици́зм — художній напрям у мистецтві та літературі, для якого характерні орієнтація на античні зразки, перевага розуму над почуттями та суворе дотримання творчих норм і правил. Основними принципами є гармонія, чіткість, логіка та зображення ідеальних, зразкових героїв.

Коопера́ція — форма об'єднання людей, які на пайових засадах спільно займаються певним видом господарської діяльності.

Ксенофо́бія — ворожість, страх або ненависть до «чужих» — представників інших націй, рас, релігій чи культур.

Мецена́т — особа, яка надає добровільну, переважно безкорисливу, фінансову та матеріальну допомогу для розвитку культури, освіти, мистецтва та науки.

Модерніза́ція — перехід від традиційного аграрно-ремісничого суспільства до світського, міського й індустріального, що охопив в Україні XIX — початок XX ст.

Модерні́зм — загальна назва сукупності мистецьких течій другої половини XIX — початку XX ст., які характеризувалися рішучим розривом із традиційними стилями (реалізмом і класицизмом), пошуком нових, незвичних форм і засобів вираження, а також наголосом на індивідуальному баченні світу митцем.

Монопо́лія — контроль особи, групи осіб чи держави над виробництвом, торгівлею чи послугами, що значно обмежує конкуренцію на ринку.

Москвофі́ли / русофі́ли — національно-культурна й суспільно-політична течія, згідно з якою українці (русини) належали до єдиного російського («русского») народу.

Народо́вці / українофі́ли — національно-культурна й суспільно-політична течія, яка відстоювала окремішність українського народу та його мови, а також прагнула підвищення національної свідомості та культурно-освітнього рівня українців.

Націона́льне відро́дження — історичний процес усвідомлення етносом своєї культурної, мовної та політичної окремішності, що проявляється у прагненні до створення власної держави.

Націона́льний рух — суспільно-політична діяльність, що спрямована на захист і утвердження прав, культури, мови та самовизначення нації.

На́ція — спільнота людей, що об'єднана спільними політичними інтересами, ціннісними орієнтирами та прагненням до спільного майбутнього в рамках певної держави.

По́рто-фра́нко — портова територія, на якій дозволяється безмитне ввезення, зберігання, переробка та реекспорт товарів, що сприяє розвитку торгівлі та економіки регіону.

Радика́ли — суспільно-політична течія серед української інтелігенції Галичини кінця XIX ст., спрямована на активну політичну боротьбу за соціальні та національні права українців.

Реалі́зм — стиль і напрям у мистецтві, який ставив метою правдиве відтворення дійсності. Він виник як заперечення романтизму, зосереджуючись на зображенні життя звичайних людей, соціальних проблем, психологізмі.

Регіона́льна спеціаліза́ція — зосередження в окремому регіоні виробництва певних видів продукції або розвитку окремих галузей господарства, зумовлене природними, економічними чи історичними передумовами.

Романти́зм — ідейний і художній напрям в європейській та американській культурі кінця XVIII — першої половини XIX ст., якому притаманні культ людських почуттів, звернення до народної культурної спадщини, вивчення історичного минулого, інколи «втеча» від довколишньої дійсності у вимріяні часи або фантастику.

Сіоні́зм — ідеологія та рух, що виникли наприкінці XIX ст., спрямовані на створення і зміцнення єврейської держави, відродження єврейського національного життя.

«Сму́га осі́лості» євре́їв — територія на білоруських й українських землях, визначена царським урядом Росії для проживання євреїв. Приклад дискримінації групи населення за етнічною ознакою, що полягав в обмеженні права на вільний вибір місця проживання.

Стра́йк — організоване масове припинення роботи чи інша протидія нормальному перебігу виробничого процесу з метою домогтися виконання певних вимог.

Суспі́льно-політи́чний рух — рух, учасники якого висувають ідеї певних змін в організації життя суспільства і діють задля досягнення цих цілей.

Трудова́ міграція — виїзд працездатного населення з районів аграрного перенаселення або внаслідок погіршення економічної ситуації до інших регіонів, країн.

Хлопома́ни — народницько-культурна течія української інтелігенції на Правобережній частині України в 1850–1860-ті роки, яка прагнула зближення з народом, підвищення його освітнього та культурного рівня.

Чорносо́тенці — члени крайньоправих, монархічних і шовіністичних організацій у Російській імперії на початку XX ст., які виступали за непорушність самодержавства, сповідували ідеї російського націоналізму й організовували антиєврейські погроми.

Чума́цтво — промисел українців, що полягав у перевезенні солі, риби та інших товарів на великі відстані за допомогою запряжених волами возів.

ДАТИ, ЩО ДОПОМОЖУТЬ ОРІЄНТУВАТИСЯ В ПОДІЯХ

1798 р.	Вихід друком поеми «Енеїда» І. Котляревського
1805 р.	Заснування Харківського університету
1816 р.	Створення у Перемишлі освітнього товариства греко-католицьких священників
1828 р.	Перехід частини задунайських козаків на чолі з Й. Гладким на бік Російської імперії
1833–1837 рр.	Діяльність «Руської трійці»
1834 р.	Заснування університету святого Володимира у Києві
1837 р.	Видання «Русалки Дністрової»
1846 р.	Вихід друком «Історії Русів»
1848 р.	Скасування панщини в Галичині, видання першої українськомовної газети «Зоря Галицька»
1848–1851 рр.	Діяльність Головної Руської Ради
1859 р.	Заснування української громади в Петербурзі
19 лютого 1861 р.	Ліквідація кріпацтва в Російській імперії
1861–1862 р.	Видання журналу «Основа» в Петербурзі
1868 р.	Створення у м. Львів товариства «Просвіта»
1873 р.	Створення у м. Львів Літературного товариства імені Тараса Шевченка (від 1892 р. — Наукове товариство імені Тараса Шевченка)
1873–1876 рр.	Діяльність Південно-Західного відділу Російського географічного товариства
1890 р.	Створення Русько-Української радикальної партії
1891 р.	Заснування Братства тарасівців
1895 р.	Вихід брошури Ю. Бачинського «Україна irredenta» («Україна уярмлена»)
1900 р.	Створення РУП — першої політичної партії в Наддніпрянщині
1900 р.	Вихід брошури М. Міхновського «Самостійна Україна»
1901 р.	Обрання митрополитом Української греко-католицької церкви А. Шептицького
1905 р.	Заснування газети «Хлібороб», створення першого осередку «Просвіти» в Наддніпрянській Україні
1907 р.	Впровадження в Австро-Угорщині загального виборчого права для чоловіків
1908 р.	Створення Товариства українських поступовців
1911–1913 рр.	«Справа Бейліса»

Навчальне видання

ЩУПАК Ігор Якович,
БУРЛАКА Олена Вікторівна, ВЛАСОВА Наталія Серіївна,
ВРАДІЙ Єгор Андрійович, ГАЛУШКО Кирило Юрійович,
ГИРИЧ Ігор Борисович, ДОБРЖАНСЬКИЙ Олександр Володимирович,
ДРІБНИЦЯ Віталій Олександрович,
ЖЕЛІБА Олександр Володимирович, КРИВОШЕЯ Ігор Іванович,
КОЧЕРГІН Ігор Олександрович, ПІСКАРЬОВА Ірина Олександрівна,
СЕКИРИНСЬКИЙ Дмитро Олександрович,
ЧЕРКАС Борис Володимирович, ШАНДРА Валентина Степанівна

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 9 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

Головна редакторка *І. В. Красуцька*
Редакторка *Л. П. Марченко*
Головна художниця *І. П. Медведовська*
Фахові редактори *З. В. Бондар, Н. В. Островська, Д. В. Шаталов*
Художні редакторки *Н. А. Андрійченко, К. В. Берсенєва*
Технічний редактор *Е. А. Авраменко*
Художниці *Н. В. Гожа, О. С. Шуклінова*
Коректорки *Ю. А. Полулященко, Ю. О. Твердохліб*
Комп'ютерна обробка відео *Д. С. Коновалов*

Карти в підручнику розроблені картографічною редакцією УОВЦ «Оріон»
під керівництвом *І. С. Руденко*

В оформленні підручника використано фото з вільних джерел інтернету та фотобанку *Shutterstock*.
Усі візуальні матеріали в підручнику використовуються виключно з освітньою метою.

Формат 70×100 $^{1}/_{16}$. Ум. друк. арк. 23,4 + 0,324 форзац.
Обл.-вид. арк. 20 + 0,55 форзац.
Зам. №
Тираж 171 296 пр.

ТОВ «Український освітянський видавничий центр "Оріон"»
Свідоцтво «Про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції»
Серія ДК № 4918 від 17.06.2015 р.

Адреса видавництва: 03061, м. Київ, вул. Миколи Шепелєва, 2

Віддруковано
Віддруковано з готового оригінал-макета у «Типографія від А до Я»
www.fromatoz.ua